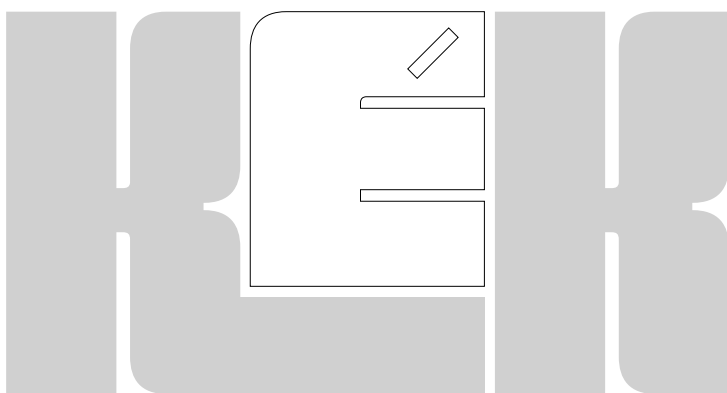

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

Új modellek - régi perspektívák

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Lapunk szerkesztősége az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében működik.

Nemzeti Kulturális Alap

Támogató: Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat Kiadási Kollégium

Eszmei támogató: Magyar Szociológiai Társaság

E számunkat Tibori Tímea és A. Gergely András szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Molnár Krisztina

Számunk fotóit Katona Betti készítette.

Főszerkesztő: Tibori Tímea

Főszerkesztő-helyettes: A. Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai:

A. Gergely András, Kraiciné dr. Szokoly Mária, Laki Ildikó, Paksi Veronika, Papp Richárd, T. Kiss Tamás

Szerkesztőség címe:

MTA TK SZI

1014 Budapest, Úri u. 49.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

Kiadja:

Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés:

s-Paw Bt.

6794 Üllés, Bem József u.7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

A KULTÚRA PERSPEKTÍVÁI

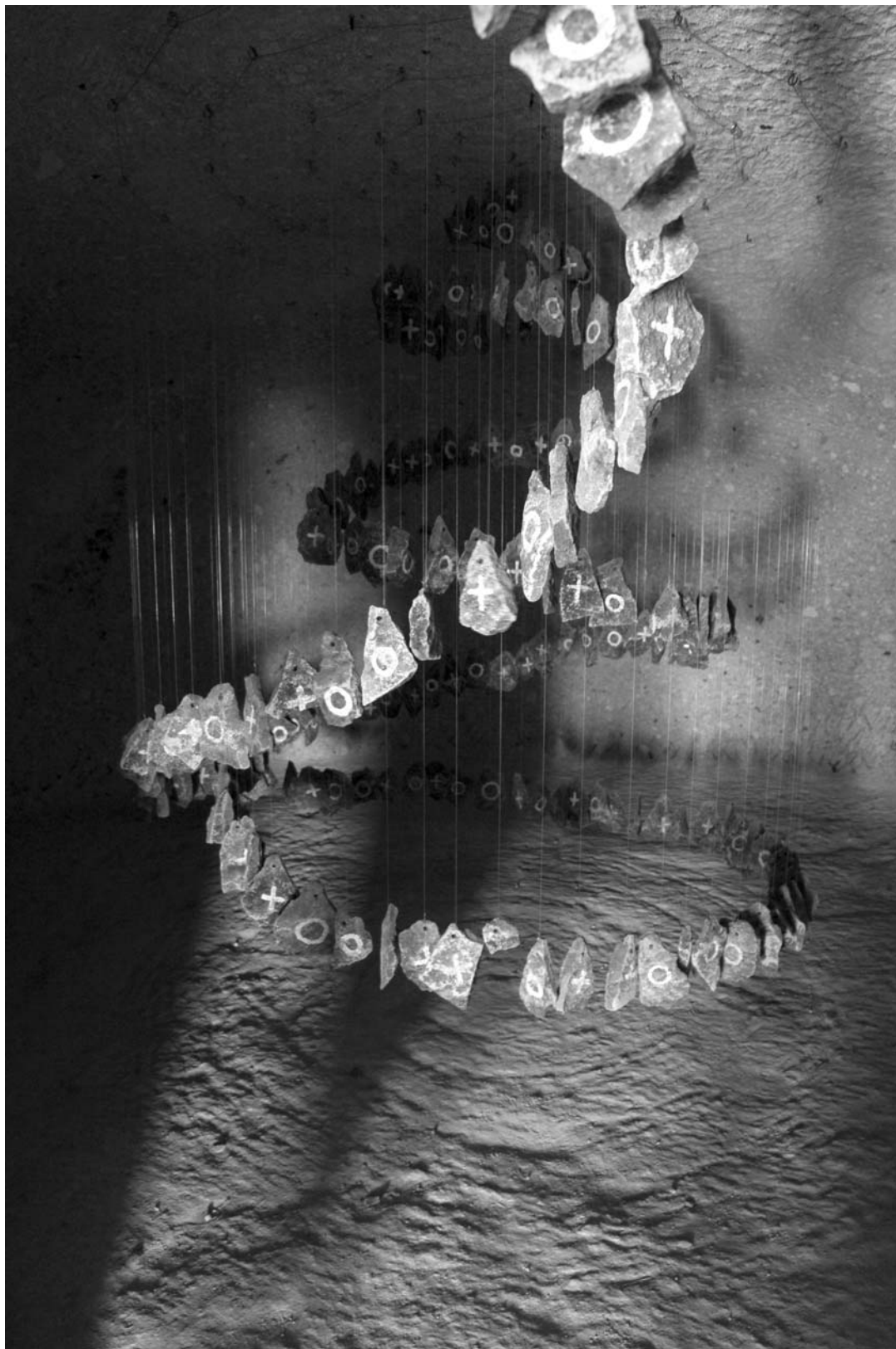
T. Kiss Tamás: A kulturális élet közteherviselésének klebelsbergi modellje.....	5
Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A kilencvenes évek és a 2000. utáni évek művészetének néhány jellegzetessége II.	23
Farkas Zoltán: A társadalmi viszonyok, a szabályok és az erkölcs	39
N. Szabó József: A nemzeti parasztpárt kultúrpolitikája a fordulat után	55

ÚJ KUTATÁSOK – ÚJ MÓDSZEREK

Kabai Imre: Rétegződés-modell 2.0	69
Pataki Gyöngyvér: A kocka el van vetve... ..	81
Kovács Klára: Nemi különbségek, csoportjellemzők és habitusok az egyetemista sportolók körében	109
Katona Betti: Természetművészet és hatalmi kérdések.....	133

SZEMLE

Tibori Timea: Kultúra – minden alkalomra	139
Császi Lajos: Kultúrkapuk	141
Valuch Tibor: Frontvonalban.....	142
A.Gergely András: Buen Camino: az út és remény könyve.....	143
Afrika Magyarországon – kutatva és bemutatva	145
Szerzőink.....	147

indonéz alkotócsoport széltől - érintéstől mozgásba kezdő, hang- és fényhatást keltő köinstallációja, amelyet 2009-ben árnyjáték előadásához készítettek

A KULTURÁLIS ÉLET KÖZTEHERVISELÉSÉNEK KLEBELSBERGI MODELLJE

A rendszerváltást követő években felbátorodó kutatók zöme *Klebelsberg Kuno* kultuszminiszterségének időszakát – az 1920-as éveket – a hazai kulturális élet „reneszanszának”, személyét a korszak „Medicijének”, vagy/és a „kultúra Széchenyijének” tartja. A miniszter kultúrpolitikájával foglalkozó publikációk túlnyomó többsége szívesen alkalmazza a „mennyiségi szemléletű” megközelítést. Talán éppen ezért alig esik szó arról, hogy a kulturális élet különféle ágazataiban Klebelsberg milyen módon (módszerekkel) volt képes nagyszabású terveit, részben vagy egészben megvalósítani. Kevésbé feltárt, hogy miként tudott közvetlenül és közvetett módon/úton jelentős összegeket megszerezni a kultúra fejlesztése-építése érdekében. Elsikkadni látszik *szerepfelfogásának bemutatása, mely szerint a minisztériumi munkavégzés szolgálat, a miniszter pedig olyan „szolga”, akinek kötelessége a kulturális élethez szükséges anyagiak előteremtése és biztosítása. Szavaival: „A miniszteri munka az, hogy meggyőzzem a magyar közönséget arról, hogy ezekre az összegekre szükség van, a pénzügyminisztériumban nyomatékkel képviseljem ezeknek az összegeknek rendelkezésre bocsátását, a parlamentben pedig kieszközöljem a hitelek megszavazását”.*¹

A modell fontosabb alkotóelemeiről

A magyar társadalom anyagi erőforrásainak szerkezetét a kiegyezés (1867) utáni időszakban, és a 20. század első felében alapvetően két, egymással kiegyező anyagi tőke jellemezte. Az egyik az ún. „kötött tőke”, volt, amely földhöz, ingatlanhoz – házához – társult, a másik az ún. „mozgó tőke”, pénztőke volt, amelynek a hazája viszont a nagyvilág, amely oda áramlik, ahol magasabb profitot talál.²

A klebelsbergi kultúrpolitika – alkalmazkodva a nemzetközi viszonyokhoz és a Trianon előidézte hazai állapotokhoz – sajátos, ám hatékony kultúra-finanszírozási modellt alakított ki.

1 *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926.* Budapest. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadása, 1927:541. Továbbiakban: BCT. Rt.

2 Glatz Ferenc 1988 *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 50.

Egyetemi tanulmányai során a közgazdasági kurzusokat is hallgató Klebelsberg előtt nem volt ismeretlen a korabeli gazdasági szerkezet. Látta, hogy a *magyarországi állapotok miatt a kulturális élet legfontosabb támasza elsősorban az állam*, jóllehet politikusként többször is leszögezte: „nem lehet minden üdvöt elvárni az államtól”. Ambiciózus törekvéseit pártja is keretek közé próbálta szorítani. Miniszterként azonban folyamatosan „feszegette” ezeket a kereteket, amiért sokszor került szembe pártjának „keményfejű” képviselőivel. Ilyenkor többnyire – általában ellenzéki lapokban közölt írásaival – a nyilvánossághoz fordult. A Pesti Napló 1926. augusztus 25-ei számában írja: „Kétszeres kötelessége a miniszternek hogy reformeszméit és terveit a nemzetnek megmagyarázza és kérje azok megvalósításához a támogatást”. Törekvései többnyire sikerrel jártak. Maga mögött tudva miniszterelnöke, Bethlen István támogatását, évről-évre egyre jelentősebb nagyságrendű pénzeket tudott kiharcolni tárcája számára.

Klebelsberg számított a társadalomra. Reménykedett a társadalom képviselőinek tartott egyházak – kiváltképp a katolikusok – megmaradt anyagi erejében, a középosztály módosabb rétegeinek és az arisztokrácia áldozat készségében, adományozási hajlandóságában. A Trianon utáni állapotokkal tisztában levő Klebelsberg azonban jól tudta, hogy ez az áldozatkészség „kevés anyagi hozadékkal jár”. A VKM vezetőjeként, mégis szükségesnek tartotta ébren tartani „a kulturális élet közös tehervállalásának” erkölcsi kötelességét. Beszédeiben, publikációiban – különböző variációkban – ezért gyakorta hivatkozott arra, „hogy a szerencsésebb nyugat-európai nemzetekbe a felvilágosodott abszolutizmus az állami hatalom kényszereszközeivel maga vezette be a kultúrát s úgyszólván rájuk erőszakolta a kultúra áldásait, addig a magyar nemzeti törekvéseknek a hatalommal szemben, az államhatalom ellenére kellett érvényesülniük, a nemzeti áldozatkészségnek kellett előteremteni az eszközöket, nagy kultúrintézmények létesítésére”.³

A klebelsbergi-modellben, ha nem is legfontosabb elemként, de megjelent a korabeli nyugati, pontos

3 BCT, 148.

sabban az „amerikai kultúrátámogatási” formáció. Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem önkormányzatáról és személyzetük minősítéséről benyújtott törvényjavaslat tárgyalásakor, 1922. augusztus 17-én tartott felszólalásában – később is több alkalommal – követendő példaként említett a Rockefeller Alapítványt. „Ha nézem azt, hogy a modern korban a nagy mecénások hogyan szervezték meg a maguk nagy alkotásait, akkor azt látom, hogy például az amerikai Rockefeller nem maga intézi alapítványainak nehéz, világraszóló ügyeit, hanem egy szakemberekből álló kollégiumot létesített erre a célra”.⁴

Klebelsberg elismerte, hogy *kultúra-finanszírozási modellje a „német sémát követi”*. Erről a Magyar Természet-, Orvos-, Műszaki- és Mezőgazdaságtudományi országos kongresszuson

tartott előadásában így beszélt. „Létre kell jönnie egy nagy társadalmi alakulatnak, egy olyan egyesületnek, amely a német Vilmos Császár-Társulat mintájára alakult..., amely egyfelől a magyar természettudományok képviselőiből, másfelől pedig a mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, forgalom, üzemek képviselőiből áll”.⁵

Állami közteherviselés a kultusztárca költségvetésében

A kultusztárca jelentőségének alakulása jól követhető az alábbi táblázat segítségével, amely a VKM kiadásait, az állami összkiadások tükrében, a kiegyezéstől 1910-ig évtizedenkénti, 1914-től 1915/16-ig, 1920/21-től 1924/25-ig évenkénti bontásban mutatja meg.

Költségvetési év	Az állam összes kiadásai	A Vallás- és közoktatási tárca összes kiadásai	%
1868 1	130,518.300	1,074.000	0.82
18691	185,508.305	1,346.400	0.73
1870	277,268.816	2,082.378	0.74
1880	281,794.101	4,446.671	1.59
1889	832,948.769	7,092.927	0.852
1890	378,232.615	7,568.664	2.00
1894	1,006.091.769	10,927.941	1.082
1900	1.082,793.255	38,201.601	3.54
1910	1.888,306.437	89,452.402	4.74
1914.évi I-VI. hó	1.447,701.185	72,083.456	4.98
1914/15	6.669,975.830	123,640.479	1.85
1915/16	12.342,864.708	146,811.473	1.19
1920/21 1	20.210,748.615	653,703.876	3.23
1921/22 1	26.783,757.973	1.113,770.600	4.16
1922/23 1	193.455,324.700	8.773,819.000	4.54
1923/24 1	3,307.098.533.000	240.464,439.000	7.27
1924/25 1	756,582.030	69,288.130	9.15

/Megjegyzés: 1) költségvetési adatok, a többi zárószámadási utalványozási adat. – A kiadások 1899-ig forintokban, az 1900. évtől kezdve koronákban, 1924/25-ben aranykoronában értendők. 2) Az állam összes kiadásai egy nagy rendkívüli hiteltől eltekintve csak 359,365.553 K-t tettek ki, és ennek az összegnek a tárca összes kiadásai 1.97 %-át foglalják le./ Forrás: A magyar tudománypolitika alapvetése. Budapest, Kiadja a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927. (Szerk: Magyary Zoltán) 13. p./

4 BCT, 80.

5 BCT, 155.

Klebelsberg kultúrpolitikájának eredményességét elhallgató/elferdítő szocializmus időszakában, Simon Gyula 1979-ben megjelent írásában bátran vállalta a VKM budgetjének tényszerű bemutatását.

elsősorban a szellem, a művelődés fegyvereivel kell védeni hazánkat, és ezekkel az eszközökkel kell mindig újból és újból bizonyítanunk a világ nemzetei előtt, hogy a magyar viszontagságos életének

Költségvetési év	Összköltségvetés	VKM költségvetése (arany)	3. a 2. %-ban	Beruházás (arany)	5. a 3. %-ban
1925/26	12.064.854.549 K	1.217.775.023 K	10.0	51.776.500K	4.3
1926/27	1.143.554.386 P	111.615.934 P	9.8	5.673.000 P	5.1
1927/28	1.192.255.320 P	121.251.110 P	10.2	5.763.320 P	4.7
1928/29	1.357.804.290 P	142.676.300 P	10.5	7.880.000 P	5.5
1929/30	1.428.671.400 P	148.275.000 P	10.4	7.930.000 P	5.3
1930/31	1.398.130.000 P	142.635.178 P	10.2	4.047.500 P	2.8
1931/32	1.364.893 P	12.524.100 P	9.2	4.047.500 P	3.2

/Forrás: Simon Gyula: *A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon, Tankönyvkiadó, Budapest, 1979. 38. p. Megjegyzés: A korona stabilizációs árfolyamát az angol fonthoz kötötték. 1 font = 346 000 korona, 1 aranykorona = 17 000 papírkorona. 1 angol font = 23,6 pengő, 1 aranykorona = 1,16 pengő. Az aranyvalutává tett pengő 1927. január 1-én került bevezetésre./*

Romsics Ignác 1982-ben publikált munkájában megerősíti Simon Gyula állításait. Kutatásával alátámasztja, hogy az állami költségvetésből a kultusztárca 1896 és 1900 között évi átlagban 2,7, 1900 és 1905 között 3,1, 1906 és 1910 között 4,7, 1913-ban pedig 6,1% jutott.⁶ Jóval később, Ujváry Gábor⁷ már egyértelműen bizonyítja, hogy 1926/27-ben a VKM kapta a legnagyobb dotációt a minisztériumok közül, amely 1927/28-tól már meghaladta a 10%-ot is. A Trianon utáni Magyarországra a háború előtti állami kulturális kiadások és bevételek 45,7 százaléka esett, az 1926/27. költségvetési évben az 1913. esztendő kiadásainak már 81,23 százalékát érték el.

A kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca is

A kultusztárca évről-évre növekedő költségvetését a *politikus* Klebelsberg tömören így indokolta a Nemzetgyűlés előtt, 1925. február 20-án: „Szeretném a köztudatba belevinni, hogy a trianoni béke következtében lefegyverzett Magyarországon a kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca is. Honvédelmi tárca olyan értelemben, hogy most

második ezer esztendejében is életképes, erős és hogy bántani nagy történelmi igazságtalanság”.⁸ Klebelsberg Kuno kijelentése, amely a költségvetési vita tárgyalásakor hangzott el a valóságot tükrözte. A honvédelmi tárca szánt összegek jelentős részét a VKM kapta meg. A trianoni békediktátum ugyanis szabályozta a magyar honvédség létszámát. Bethlen István miniszterelnök azonban megpróbálta kijátszani – nem is sikertelenül – a Szövetségek Közi Katonai Ellenőrző Bizottságot. A magyar Nemzetgyűlés 1921. december 19-én Vass József előterjesztésében hagyta jóvá a LIII. tc.-et, az úgynevezett testnevelési törvényt, mely a Végrehajtási Utasítással, az 1924. január 31-én közzétett 9000/1924. sz. VKM rendelettel együtt kimondta: a testnevelés az állam feladata. Az iskolát elhagyó ifjúság (pontosabban a nemzetnek minden férfi tagja) 21. életévének betöltéséig köteles részt venni a területileg illetékes Levente Egyesület foglalkozásain. A foglalkozásokat, burkolt tartalékos tiszt állományt képező, kényszerűen leszerelt hivatásos katonatisztek tartották. A kultusztárca elrejtett összegek nagy része – hivatkozva a testnevelési /levente/ törvényre – elsősorban a levente-foglalkozásokat finanszírozta. /Az 1913. XIV. tc.-kel létrehozott Testnevelési Alapot – amelyet 1922-ben megszüntettek, majd 1924. évi III. tc.-kel visszaállítottak – a lóversenyfogadások és a futballmérkőzések megadóztatása táplálta./ Klebelsberg, aki elismerte a „katonaság emberne-

6 Romsics Ignác 1982 *Ellenfordalom és konszolidáció*. Budapest, Gondolat Kiadó, 224.

7 Ujváry Gábor 2010 *A harmincharmadik nemzeték*. Budapest, Ráció Kiadó, 18.

8 BCT, 516.

velő szerepét”, úgy vélte, hogy a kormánynak is támogatnia kell a sportolás alapját jelentő testnevelést. Hosszas küzdelem árán, 1928-ban sikerült elérnie, hogy a testnevelés támogatása bekerüljön a VKM költségvetésébe. Eredményeként iskolai tantermek, sportpályák és játszótérek létesültek.

A népszövetségi kölcsön

A kulturális infrastruktúra fejlesztésében meghatározó szerepet játszott a népszövetségi kölcsön. Ahhoz, hogy a magyar gazdaság átálljon a békés termelésre, jelentős szerkezeti váltásokra volt szükség. A kormányzat kezdetben az infláció eszközéhez nyúlt, mely alááshatta volna az ország gazdaságát. A korona inflációját várók külföldi valutába fektették pénzüket, ami csak fokozta az infláció mértékét, a szabad tőke másik része az ingatlan-, illetve az értékpapírpiacon vándorolt. 1924. augusztus 1-én, az infláció csúcán egy aranykorona 18 484 papírkoronát ért! Nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar gazdaságot csak külső tőkeforrások segítségével lehet stabilizálni. Elkerülhetetlennek mutatkozott a külföldi tőke bevonása. Bethlen külpolitikájának köszönhetően 1922.09.18-án Magyarországot felvették a Népszövetségbe. A kormány 1923-ban kölcsöntárgyalásokat kezdett több nyugat-európai politikai és pénzügyi körrel. A sikeres tárgyalások eredményeként Magyarország 1924 júliusában (307 millió aranykorona névértékben, 250 millió tényleges átutalással) megkapta a népszövetségi kölcsönt. A 307 millió aranykorona névértékű összeg több mint felét – 170 milliót – Anglia, a másik felét további hat ország – főként az Egyesült Államok, Olaszország és Svájc – nyújtotta. A kormány vállalta, hogy gazdasági életét két és fél esztendő tartamára a Népszövetség ellenőrzése alá helyezi. 1924 júniusában megszűnt az infláció, az államháztartás már a harmadik költségvetési félévben felesleggel zárult. Az ország gazdasága stabilizálódott, 1929-re számos területen túlszárnyalta az utolsó háború előtti év (1913) teljesítményét, ugyanakkor azonban a gazdaság külföldi tőkén nyugodott. A népszövetségi kölcsön nagyban közrejátszott a gazdaság talpra állításában, megnyitotta az utat újabb külföldi kölcsönök felvételéhez, újabb jövedelemforrásokhoz és befektetési lehetőségekhez. A kormány a kölcsönből finanszírozta a gazdasági szerkezetváltást, bevezetésre került az új valuta, a pengő (1925. XXXV. tc.). Az aranyvalutává tett pengő árfolyamát az angol fonthoz igazították (1 angol font=23,6

pengő, 1 aranykorona=1,16 pengő). A 1927 januárjában megjelent új pénz csakugyan szilárd és sokáig értékálló maradt.⁹ A vád, hogy a kormány a külföldi kölcsönök nagy részét improduktív beruházásokra fordította, kevésbé állja meg a helyét. (A hivatkozások többnyire a lillafüredi Palota Szálló építését említik.) A népszövetségi kölcsönből jutott hitel a mezőgazdaság, a turizmus, a villamos ipar, a közlekedés fejlesztésére. Sikerral oldották meg a városok hitelproblémáját. Olyan beruházások fémjelzik ezt a korszakot, mint a csepeli szabadkikötő, a Budapest-Hegyeshalom vasútvonal villamosítása, a Budapest-Bécs autótút, a balatoni körút, vagy a dunaföldvári Duna-híd megépítése. Klebelsberg felismerte, hogy a szerény eszközökkel bír, de fejlesztésre váró országban az emberi erőforrások, a tudomány, az oktatás, a művelődés és a művészetek ügyét kell az egyik olyan beruházási prioritásnak tekinteni, amely aztán a felemelkedést más területeken is segíti mozgásba hozni, a társadalomban innovációs erővel bír.¹⁰

A „legkényelmetlenebb miniszter”

„...az igen t. pénzügyminiszter úr – Bud János – minden barátság ellenére is, amely bennünket régi idő óta összeköt, a legkényelmetlenebb miniszternek szokott engem nevezni, ha ...folyvást kérek ...összegeket közoktatásügyi célokra...” – említette a miniszter, amikor a Nemzetgyűlés 1926. május 11-iki ülésén betérjesztette a kultusztárca költségvetését.¹¹ Klebelsberg határozottan és szenvedélyesen, ugyanakkor felkészülten és szakszerűen képviselte tárcája érdekeit. Élt azzal a politikai pozíciójával is, hogy a kormány második embere volt. Szinte minden esetben elérte a pénzügyminiszternél, a Nemzetgyűlésben pedig kiharcolta a kulturális ágazatok fejlesztéséhez szükséges összegeket.

9 Lásd: Zeidler Miklós *Társadalom és gazdaság Trianon után*. szochalo.hu/szochalo/upload/zeidler_3.doc /letoltve: 2012.03.19./

10 T. Kiss Tamás 1998 *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években*. Budapest, MMI – Mikszáth Kiadó, 5.

11 BCT, 558., 564. p. Klebelsberg időnként találkozást kezdeményezett volt pénzügyminiszterekkel, pénzügyi szakemberekkel, hogy meghallgassa véleményüket.

A/ az összes kiadásokból:	1880	1900	1913	1922/23	1926/27
	költségvetési évben %				
I. Egyetemekre	19.35	15.45	11.01	25.78	17.60
II. Tudomány- és művészetpártolásra	6.04	7.95	5.97	5.48	7.98
III. Népnevelésre	22.87	26.83	40.36	44.29	48.84
IV. Egyébre	51.74	49.77	42.66	24.45	25.58
Összesen:	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
B/ a rendes kiadásokból:					
I. Egyetemekre	18.67	12.39	8.94	17.70	15.40
II. Tudomány- és művészetpártolásra	5.40	4.79	4.60	4.89	5.84
III. Népnevelésre	22.87	31.09	35.05	53.44	49.48
IV. Egyébre	53.06	51.73	51.41	23.97	29.28
Összesen:	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
C/ a rendkívüli kiadásokból:					
a/ Az átmeneti kiadásokból:					
I. Egyetemekre	27.62	20.61	36.50	61.08	59.89
II. Tudomány- és művészetpártolásra	72.38	21.29	26.74	16.62	10.08
III. Népnevelésre	-	2.47	10.22	6.77	10.54
IV. Egyébre	-	55.63	26.54	15.53	11.49
Összesen:	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
b/ A beruházási kiadásokból:					
I. Egyetemekre	68.69	32.93	6.46	80.53	25.93
II. Tudomány- és művészetpártolásra	26.09	23.96	6.15	2.77	21.28
III. Népnevelésre	-	8.04	33.00	0.69	48.74
IV. Egyébre	5.22	35.07	54.39	16.01	4.05
Összesen:	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

/Forrás: *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Budapest, Kiadja a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927. (Szerk. Magyar Zoltán) 14. p./

A kimutatás nem tekinthető teljesnek. Az állami támogatáson kívül ugyanis a törvényhatóságok, városok, egyházak, társaságok és mecénások is áldoztak kulturális célokra. A római katolikus egyház például egyáltalában nem tett közzé adatokat.

Amikor állami pénzek nem elégségesek

Klebelsberg miként tudott kultúrpolitikájához aránylag jelentős nagyságrendű pénzeket szerezni és támogatókat megnyerni, arról viszonylag keveset tudunk. A fennmaradt iratanyag szinte semmit sem árul el róla – írja Glatz Ferenc.¹²

Adományozók, gyűjtők, mecénások

Klebelsberg, Trianon után is számított az arisztokrácia hagyományos kultúrátámogató/fejlesztő tradíciójára. Alátámasztja ezt 1921. december 30-án, a *Magyar Történelmi Társulat* közgyűlésén tartott előadásának bevezető része, amelyben a „költött tőke képviselőihez” fordult. „Midőn nem az államkincstár ajtaján kopogtattunk, hanem a társadalomhoz fordultunk, akkor hagyományos magyar utakon jártunk. A tudomány- és művészetpártolás minálunk nem volt fejedelmi s csak kevésé volt állami feladat. Szimbolikus e tekintetben a külföldi nagy akadémiák és a mi akadémiánk alapítása és kifejlődése közötti különbség. Míg a Magyar Tudományos Akadémia nemzeti alapítás, mely anyagi eszközeit is a társadalom áldozatkészségének kö-

12 Glatz 1988:161.

szönheti, addig a kontinens hasonjellegű nagy intézményeit többnyire az uralkodók alapították...¹³

Az arisztokraták legjobbjai nemcsak a reformkorban, hanem a 19. század második felében is támogatták a hazai kulturális élet fejlődését. A legismertebbek közül néhány: *Sina Simon* élete végéig azok közé tartozott, akik minden fontosabb magyar gazdasági és kulturális mozgalmat támogattak. Bőkezű adományaival hozzájárult a nemzeti intézmények létesítéséhez. „1856 májusától 1876-ig több mint 550 ezer forintot adott jótékony és kulturális intézetekre. Ebben az összegben nincs benne az athéni görög akadémia egy milliót meghaladó teljes költsége, amelyet egészen ő alapított és épített fel, és a már apja által megkezdett ottani csillagvizsgáló intézet, amelynek felszerelését s az ott alkalmazott szakemberek díjazását egészen ő vállalta el, ami ismét 20 éven át 200 ezer forintba került. 1858. augusztus 14-én 80 000 forintot ajánl fel a célból, hogy az Akadémia „saját, hozzá illő lakhelyre” tessen szert. Ajánlata az MTA székházára szánt első, s egyben legnagyobb magánadomány volt. A Nemzeti Színházat többször is, összesen mintegy 25 ezer forint összeggel támogatta. A *Magyar Nemzeti Múzeum* éremtárának 2000, a *Nemzeti Casinónak* 6000 forintot adott. Fölkarolta a *Képzőművészeti Főiskola* ügyét, 2000 forinttal támogatta a lipótvárosi Bazilika építését, 3000, illetve 1000 forintot adott barátai, *Eötvös József* és *Deák Ferenc* emlékművére, valamint 3000 forintot *Széchenyi István* kéziratának megvásárlására. *Sina Simon* a tizenkilencedik század egyik legnagyobb kultúra- és tudománytámogató mecénása a becslések szerint adományai Ausztria és Magyarország területén meghaladták a félmillió forintot”.¹⁴ *Vigyázó Ferenc*, gróf a szüleitől örökölt egész vagyonát: birtokait, bérházakat, kastélyokat, gazdag óragyűjteményét, 17 000 kötetes könyv-, kódexgyűjteményét és értékes festményeit a nagy anyagi gondokkal küzdő MTA-ra hagyta.¹⁵ *Semsey Andor* nagybirtokos, természetbúvár, a magyar tudomány mecénása gyakorlatilag teljes vagyonát, több mint kétmillió aranykoronát a hazai tudományos élet finanszírozására fordította. Fel-

kereste Európa legfontosabb földtani intézeteit és múzeumait, s számos ásvány- és kőzetgyűjteményt vásárolt meg múzeumaink számára. 1890-ben száz-ezer forintos alapítványt hozott létre a *Magyar Tudományos Akadémia* magyar szakkönyvkiadásának javára, és nagy összeggel járult hozzá az 1895-ben életre hívott *Eötvös Kollégium* alaptőkéjéhez.

Klebensberg felismerte, hogy a magyar arisztokrácia kevésbé tudja támogatni kultúrpolitikai törekvéseit, sokkal inkább saját, privát világának bemutatását – mai szóhasználattal – szponzorálja. A *Magyar Történelmi Társulat* elnökeként ezért programszerűen meghirdette a nemesi levéltárak kutatását. Glatz szerint: „A Társulat azzal, hogy „történelmi”, a történelemmel foglalkozik, azt is jelenti, hogy az ő történetükkel, az ő családjaik történetével foglalkozik”.¹⁶ Klebensberg jó kapcsolatokat ápolt a Habsburg-családdal. Közismert és bizonyítható, hogy a *Fontes*-sorozat – alapvetően forrásdokumentáció – programjába, a nádorkötetek, a főherceg-nádorok iratainak kiadására is akkor került sor, amikor *József főherceg* (400.000 korona) mint mecénás, megjelenik. A mecénások között volt *Eszterházy Pál* is.

Adományok-adakozók

Klebensberg a kultúrafinanszírozás társadalmi közteherviselésének – a VKM költségvetésének „közvetett részének” – tekintette a közgyűjtemények gyarapítását szolgáló adományokat. A *Magyarság* c. periodika 1924. májusi számában megjelent vezércikk a vagyonosok felelősségére apellált, elítélte azokat, akik a bekövetkezett nehéz körülmények miatt kivonták magukat a magyar kultúra támogatása alól. A kritikus felszólítás nem maradt visszhangtalan. Igazolja ezt a *Közművelődés* c. folyóirat 1924. évi számaiban megjelent számos hír. A márciusi szám például arról tájékoztató, hogy *Lingauer Sándor* dr. minisztériumi tanácsos egymillió koronát bocsájtott a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójának szabad rendelkezésére. *Csánki Dénes* festményt, *Mihalovich Ödön* Hubay Jenő összes műveinek egy-egy példányát, *Geyer József* dr. zenei műveket hagyományozott az ország közgyűjteményeinek. Az áprilisi számban olvasható, hogy *Lichtig Ede*, a Neuschloss-Lichtig repülőgépgyár igazgatója a pécsi egyetem orvosi fakultás gyógyszerintézetének egész berendezését magára vállalta, mintegy

13 BCT, 39.

14 Fokasz Nikosz: *Sina Simon 1810–1876. Két-száz éve született a magyar tudomány és a görög kultúra mecénása*. <http://www.matud.iif.hu/2010/08/09.htm> (letöltve: 2012.03.19.)

15 Gergely Pál 1971 *A Magyar Tudományos Akadémiára hagyott Vigyázó-vagyon sorsa*. Budapest, Az MTA Könyvtárának kiadánya.

16 Glatz 1988:157.

300 millió korona értékben. Gróf *Somssich Géza* kivadári nagybirtokos 5 millió koronát ajándékozott a Kaposvári Múzeumnak. A folyóirat ötödik száma arról tudósított, hogy a Gyáripárosok Országos Szövetsége a főiskolák tudományos munkásságát 100 millió aranykoronával támogatja. A 7-8. összevont szám arról adott hírt, hogy jelentős adományokkal gyarapodott a Szépművészeti Múzeum. *Ladányi Nitzky Andrásné grófnő tiz, Nemes Marcell* 24 festménnyel gazdagította a múzeumot, többek között olyan alkotással, mint *Jacob Jordaens, „Ádám és Éva”*. *Porkay Márton* pedig megszerezte a múzeumnak – többek között – *Pieter de Hooch* XVII. századbeli holland mester művét.

Ybl Ervin Tíz év a magyar művészet és múzeumok múltjából címmel, 1931-ben megjelent írásában olvasható, hogyajándékozási szerződéssel az Országos Széchényi Könyvtárnak adta *Apponyi Sándor* gróf 1924-ben a XV–XVIII. századi magyar szerzőktől írt, vagy magyar vonatkozású nyomtatványokat, térképeket és metszeteket magában foglaló *Hungarica-gyűjteményét*. *Todoreszu Gyula* halála után, neje, *Horváth Aranka* is az intézménynek ajándékozta néhai férjének több mint 3000 művet számláló könyvtárát. *Özvegy Benczúr Gyuláné* 1927-ben magyar és külföldi nőszerzőktől származó, továbbá a nőkérdésre vonatkozó 4000 kötetes könyvtárát ajándékozta a könyvtárnak. Az intézmény Hírlaposztálya 1926-ban *Szuchy József, Perth-Amboy* (USA) magyar plébánosának ajándékaiként megkapta az általa gyűjtött amerikai magyar nyelvű, illetőleg magyar érdekeltségű angol folyóiratok és hírlapok 1914–1925. évi anyagát. A Zenetörténeti Osztály a *Jeszenszky István* hangjegy-, a *Hajós-féle* magyar dalgyűjteménnyel és a *Kern-féle* hagyatékkal gyarapodott.

A tanulmány megemlíti *Balló Ede* nevét, aki a magyar alkotók festményeinek megvásárlására szánt alapítványával a Szépművészeti Múzeum gyűjteményét gazdagította. *Széchenyi Béla* gróf örökösei, *Meller Simon* doktor, aki teljes nyugdíját az intézmény rendelkezésére bocsátotta, mellette *Boross Jenő* „amerikás magyar”, *Podmaniczky Géza* báró, *Baumgarten Nándor* is jelentős nagyságrendű áldozatokat hozott a hazai kulturális élet támogatása érdekében.¹⁷

Gyűjtemények a két háború között

A klebelsbergi kultúrafinanszírozási modell társadalmi közteherviselésének másik, „közvetett részét” a történelmi arisztokrácia műgyűjteményei képezték, annak ellenére, hogy „varázsuk” elsősorban a bennük megtestesülő történelmi atmoszférában és értékrendben állt. Klebelsberg előtt nem voltak ismeretlenek olyan gyűjtemények, amelyek, megőrizve a hagyományos stílusok iránti kötődést, magukévá tették a kor tudományos gyűjtési szellemét is. *Mravik László* kiváló tanulmányában részletesen írt a korabeli gyűjteményekről.¹⁸ A leg híresebb gyűjtemény a *fraknoi Esterházy-kincstár* volt, amelyet a háború vége felé hozott tulajdonosa Budapestre. Egyébként csaknem minden régi birtokos családnak volt kincstára, vagy ahogyan nevezték, „tárháza”. A két világháború közt – bár csak maradványok formájában – *gróf Zichy Alajos, gróf Zichy Livia, gróf Károlyi László* és számos más főrend tulajdonában is volt olyan gyűjtemény, amely a régi magyar kincstárak kései töredékeit alkották, s melyeket az 1920-as, 1930-as években javarészt eladták. Apja példáját követve *gróf Andrássy Géza, majd fia, Manó* például szisztematikusan gyarapították a nagyszerű ötvös gyűjteményt, elsősorban magyarországi vonatkozású darabokkal.

Az ifjabb gróf Andrássy Gyula, jelentős megbízásokhoz jutatta Rippl-Rónait. Gyűjtőként a franciákra összpontosított, Courbet, Rousseau, Harpignies, Monet műveiből vásárolt össze értékes gyűjteményt, megelőzve valamennyi magyar műgyűjtőt. A művészetpártoló magyar arisztokraták és pénz arisztokraták sorában kiemelkedett báró *Kohner Adolf*, aki erősen hatott a vele egy társadalmi réteghez tartozókra, *báró Herzog Mór Lipót, báró Hatvany Ferenc, báró Kornfeld Zsigmond és Mór, Chorin Ferenc, Baumgarten Nándor, Weiss Fülöp, báró Harkányi Frigyes* és más gyűjtők ízlésére, jóllehet gyűjteményeik látszatra igencsak eltérőek voltak.

A két világháború közti időszak két legnagyobb magángyűjteménye *báró Herzog Mór Lipóté* és *báró Hatvany Ferencé* volt. *Chorin Ferenc* francia romantikusokat és nagybányaiakat, valamint erdélyi ötvösműveket, *Baumgarten Nándor* európai ezüstököt, spanyol szobrokat, impresszionista képeket, *Fellner Henrik* Courbet- és Munkácsy-műveket,

17 Ybl Ervin 1931 *Tíz év a magyar művészet és múzeumok múltjából*. In *És mégis élünk!... Magyarország 1920–1930*. Budapest, Budapesti Hírlap, 1931:121-126.

18 Mravik László: *Budapest műgyűjteményei a két világháború között*. http://bfl.archivportal.hu/id-433-mravik_laszlo_budapest_mugyujtemenyei.html (letöltve, 2012. 03.20.)

báró *Harkányi Frigyes és Sándor* tizenkilencedik századi magyar és európai festményeket kedvelt elsősorban. Más gyűjtők speciálisabb profilt alakítottak ki. A *Kornfeld-család* például elsősorban a német és francia gótikus szobrok és a Kelet-Ázsiában kialakult nagyplasztika, valamint az ősymotatványok iránt táplált szeretetével tűnt ki.

Agráriusok és az érdekeltségi iskolák

Klebensberg elvárta, hogy az arisztokrácia és a nagybirtokosság közvetlenül vagy közvetve, de legyen részt a kulturális életet éltető közteherviselésben. A népiskola építési program kapcsán azonban megtapasztalta az egyszeri látványos akciók és felajánlások, valamint a köznapi, kulturális élet folyamatos támogatása közti ellentmondást. Az elemi oktatási intézmények fejlesztését tartalmazó tervezet 1925. június 25-én a pénzügyi és közoktatási bizottság, amely néhány, kisebb módosítással 1926. április 11-én került a Nemzetgyűlés elé.¹⁹ A mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiszkolák létesítéséről és fenntartásáról szóló törvény 1926. évi VII. tc.-ként vonult be a törvénytárba. Klebensberg a törvényjavaslat előterjesztésének indoklásban hangsúlyozta: „méltányolandó, hogy akinek az ország területéből tekintélyes része van, vagyis, aki egy nemzeti vagyon tekintélyes részének ura, tekintélyes részt vállaljon magára a kulturális terhekből”.²⁰ A népiszkolai törvény elfogadása előtt, az *Országos Gyermekvédő Liga* 1926. április 25-iki közgyűlésén tartott beszédében is határozottan leszögezte: „Három éven át kértem a nagyvagyon, csinálja meg a majorsági iskolákat a latifundiumokon. Nem csinálták meg a maguk jószántukból, amikor érdekük lett volna. Most törvénnyel rájuk kényszerítettem”.²¹

A produktív Klebensberg már 1926. május 11-én részletesen tájékoztatta a Nemzetgyűlést, hogy tárcája hol tart a népiskola építési program megvalósításában. Érvelése figyelemre méltó volt. Szinte ultimátumszerűen közölte: „a már letárgyalt építkezések összköltsége 176 milliárd, tehát több mint az

állami összes fedezet. Ebből az állam viselne 85 milliárdot, vagyis a kiadások 48%-át, további kölcsönként adna 22,7 milliárdot, vagyis az összköltségnek 13%-át, a többi költségeket pedig a helyi tényezők viselnék. Végeredményben tehát az állam ehhez a programhoz 108 milliárddal járul hozzá. Ezek letárgyalt építkezések, amelyekre nézve a községekkel meg van a teljes megállapodás az előrebocsátott nagy összegből még 28 milliárd áll rendelkezésre..., ehhez járul a helyi tényezők 40 milliárd koronára tehető hozzájárulása, vagyis 55 %, kölcsön 6 milliárd, vagyis 16%... [amely] egy részét rövidlejáratú kölcsönökben folyósítjuk. Ha ezt nem tennénk, akkor a községek vagy nem bocsátanák rendelkezésre az összegeket, vagy pedig óriási kamatokat kellene fizetni és ezzel a háztartások költségét mód nélkül megdrágítanók, úgyhogy a pótagó szökkenne fel. Az eddig lekötött segéllyel és kölcsönrel 228 községben 152 belterületi és 271 külterületi, vagyis összesen 423 iskola építését tettük lehetővé, mégpedig belterületen 359 tanteremmel és 270 tanítói lakással... Ez tehát kitesz 695 tantermet és 403 tanítói lakást, vagyis 1098 objektumot. Egy-egy ilyen objektum átlag 160 millió koronába, vagyis 11.000 aranykoronába, 12.800 pengőbe kerül, amelyhez az állam átlag 78,1 milliárddal járul hozzá. A jövő évi hitelből még rendelkezésünkre álló 28 milliárd terhére körülbelül 250 objektumot tudok építeni, 158 tantermet és 992 tanítói lakást és így a két éves hitelből összesen 853 tanterem és 95 tanítói lakás, együtt 1348 objektum kerül ki”.²²

Klebensberg abban bízott, hogy állami hozzájárulásokkal és a helyi érdekeltségekre háruló pénzekkel együtt, öt év alatt elegendő számú népiszkola épülhet. Azonban be kellett látnia, hogy a 3 500 tanterem és 1750 tanítói lakás felépítéséhez nem elegendő a rendelkezésre álló keret,²³ annak ellenére, hogy a törvény szerint: „A községi és az érdekeltségi jellegű iskolák építéséhez szükséges kézi- vagy igásmunkával az érdekeltség valamennyi tagja hozzájárulni köteles”. Az agráriusok túlnyomó többsége ugyanis nem volt hajlandó részt vállalni a teherviselésben. Klebensbergnek „különösen rosszul esett ... egyes nagybirtokosok állásfoglalása az iskolaépítési kötelezettséggel szemben... A felsőházban egy alkalommal egyszerre három nagybirtokos indult ellene rohamra: Szily Kálmán vette őt védelmébe s a vita végén Bethlen állt ki mellette” – írta életrajzírója, Huszti József.²⁴ A népiszkola

19 *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár.* 1926. 60-61-62.

20 Sárközi István 1979 Klebensberg Kunó kultúrpolitikája és annak szegedi aspektusai. In *Tanulmányok Csongrád megye történetéből.* Szeged. (Szerk. Farkas József), 211.

21 BCT, 319.

22 BCT, 561-562.

23 *Néptanítók Lapja*, 1926. március 5. 9

24 Huszti, 1942:246

építési akció öt éve alatt összesen 26 érdekeltségi jellegű iskola létesült.²⁵

Klebelsberg miniszterségét méltató *Husztai József* így összegezte az 1926. évi VII. tc.-t elfogadást követően létrehozott *Országos Népiskolai Alap* számára biztosított hitelek felhasználását. „Az összeg 33.260,000 P-t tett ki. Ehhez járult ugyanazon évben még 11.000,000 P, továbbá még 2.000,000 P. 1929/30-ban újabb 950.000 P-t kapott erre a célra. Ez összesen 48.260.000 P-tett ki. [Klebelsberg] számítása szerint az 5000-es program teljes befejezéséhez még 1.050,000 P-re lenne szükség, aminek folyósítására ígéretet kapott. A végső elszámolás igazolta az előzetes kalkulációk reális voltát. Klebelsberg az összes költséget 57-60 millió aranykoronára becsülte, vagyis kereken 66-70 millió P-re. Az 5000 objektum felépítése, beleszámítva a helyi tényezők hozzájárulását is, végeredményben 64.350.000 P-be került, amelyből az állam hat költségvetési év folyamán 48.260,000 P-t vállalt”.²⁶

A végső számadás szerint a népiskola építő program keretében végül is 502 új iskola épült 1925. október – 1930. december között. Az 502 iskolából 402 tanyai iskola volt.²⁷ Az 1927-ben bevezetett pengőben számolva, az „5000 ezer” népiskolai objektum építési költsége 51 milliót tett ki, amelyből az állam 25 millió pengőt tudott magára vállalni.²⁸

A hazai bankok, ipari tőke, középpolgárság és értelmiség

*Wagner Adolph*²⁹ közigazdász személyére és kurzusaira mindig nagy tisztelettel emlékező kultuszminiszter jól tudta, hogy a pénztőkének nemcsak a nemzetgazdaság fejlődésében, hanem a kulturális élet fejlesztésében is komoly helye és jelentős szerepe van. A hazai bankokhoz és ipari nagytőke képviselőihez fűződő kapcsolatának volt köszönhe-

tő, hogy amikor a *Magyar Történelmi Társulat* elnökeként 1917. április 26-án meghirdette az újkori források kiadását, a folyószámlán már májusban ott szerepelt hat nagy pénzintézet neve és felajánlása. A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* (10 000 K), *Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület* (10 000 K), *Magyar Általános Hitelbank* (10 000 K), *Magyar Bank- és Kereskedelmi Rt.* (10 000 K), *Magyar Jelzálog Hitelbank* (6000 K), *Magyar Agrár- és Járadék Bank Rt.* (4000 K).³⁰

A vesztes világháború államaként, a Tanácsköztársaság okozta felfordulás után, a trianoni békediktátum következtében egyharmadára zsugorodott Magyarországon megbomlott a „két tőke” duális szerkezete. A „kötött tőke, egyre inkább nemzeti, regionális/lokális” értelmezést nyert, a szabad tőke viszont „kozmpopolita természetű, nem nemzeti, hanem idegenné” lett. A felerősödő „neonacionalizmus” a nemzetközi pénzvilágot, a zsidó nagytőkésekhez és a velük „sajátos viszonyban álló munkásságot” ahhoz a nemzetköziséghez/nemzetietlenséghez társítja, amely alássa a „családi, nemzeti, állami összetartozást” – állapította meg Glatz.³¹

A korabeli politikai állapotokhoz igazodó Klebelsberg az iskolán kívüli népművelési szakértekezleten – 1923. június 15-én – elhangzott előadásában még arra hívja fel a jelenlévők figyelmét, hogy „erősíteni és öntudatosá kell tenni a nemzeti érzést, hogy a pacifista mezbe burkolódó kozmpopolita, sőt egyenesen hazafiatlan hangulatok, szélesebb rétegekben a fejüket fel ne üthessék, mint aminők 1918 évén és 1919 elején elhatalmasodni látszottak”.³² A Nemzetgyűlés 1926. május 11-i ülésén már köszönetét fejezte ki „áldozatkészségéért” a zsidó nagytőke egyik hazai prominens képviselőjének. „Valahányszor az állami pénzek nem elégségesek, akkor én báró Kornfeld Móric t.barátomhoz³³ fordulok, akinek erszényében mindig van pár százmillió, ha nagy közművelődési célokról van szó. Kötelességemnek ismerem, hogy neki erről a helyről bámulatos liberalitásáért köszönetet mondjak”.³⁴

Klebelsberg egyre jelentősebb szerepet kezdett betölteni a politikai tőkeképzés növelésében. „A

25 *Néptanítók Lapja*, 1930, 43-44:3.

26 Husztai, 1942:259.

27 Benisch Artúr: Új elemi népiskoláink. Az iskolaeépítési akció eredménye. *Néptanítók Lapja*, 1930. 11.1. 41-44. sz. 1-3.

28 *Nemzetgyűlési Napló*. 1926. május 11. üléséről. 148-149. és 332.

29 „Adolph Wagner a bismarcki éra legjelentősebb közigazdászai közé tartozott. A berlini Friedrich-Wilhelms /ma Humboldt/ egyetem rektora is volt. Sebestyén Tibor: Az állam térszerte az évszázados térhódítás után. *Polgári Szemle*, 2007. szeptember, 3. évfolyam, 9. szám. www.polgariszemle.hu/app/interface.php?view.. (letöltve: 2012. 03.08.)

30 Glatz 1988:161.

31 Glatz 1988:50.

32 BCT, 577.

33 Kornfeld Móric közigazdász, nagyiparos, bankár, politikus, felsőházi tag. A Ganz-Danubius Gyár igazgatója, majd vezérigazgatója volt 1905 és 1918 között, az 1920-as évektől a Weiss Manfréd Weiss Művek igazgatója.

34 BCT, 574-575.

Gróf” – ahogyan ellenfelei nevezték származása révén – ha szimbolikusan is – maga mögött érezhette/tudhatta az arisztokraták egy részét, „Nyugat-barát politikusként” pedig a hazai pénzvilág és ipari tőke számos képviselőjét. Bethlen felismerte, hogy Klebelsberg miként járulhat hozzá az ország külpolitikai elszigeteltségből való kitöréséhez, a korabeli politikai, társadalmi-közéleti pozícióik kiépítéséhez”.³⁵

Klebelsberg az ország gazdasági helyzete ellenére elérte, hogy „*Gróf Széchenyi István döblingi hagyatéka*” c. kötet kiadási költségeihez, a két Széchenyi unoka, gróf *Teleki Tiborné* és gróf *Károlyi Lajosné* (200.000 korona) és *Sigray Pál* támogatásán kívül, a *Hangya Szövetkezet* és a *Hangya Ipari Rt.* (10 000 K), a *Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, az Első Magyar Általános Biztosító Társaság* (25 000 – 25 000 K), a *Biztosító Intézetek Országos Szövetkezete* (20 000 K), a *Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete* (TÉBE, 100 000 K) anyagi segítségét nyújtson. A TÉBE például a kulturális és jótékonyági intézmények és szociális akciók segélyezésére 1924-ben mintegy 2,5 milliárd Koronát fordított.³⁶ A Klebelsberg erőfeszítésével, kormányzati támogatással, *Zielinski Szilárd*, építőmérnök, a magyarországi vasbetonépítés úttörőjének kezdeményezésére és anyagi hozzájárulásával (2,5 millió K) könyvkiadó-vállalat alakult, amely alapvetően a Magyar Történelmi Társulat tulajdonát képezte.³⁷

A két háború közti időszak módos, művelt, nyugati orientációjú magyar *középpolgársága* – orvosok, ügyvédek, mérnökök, a gyárak és bankok vezető alkalmazottai, laptulajdonosok, sikeres kiadók, gazdag, de nem multimilliomos vállalkozók világa – képviselte azt a viszonylag széles réteget, amely a műgyűjtés e kései fénykorát igazán sikeressé tette. Jelentős és igen értékes gyűjteménnyel rendelkezett *Perlmutter Alfréd* jogász, *Glück Frigyes*, a magyar vendéglátás egyik vezető alakja, *Faragó Ödön* belsőépítész, *Csetényi József* lapkiadó és közigazdász, *Bedő Rudolf* festékgyáros, *Delmár Emil* építőanyag-vállalkozó, vagy *Majovszky Pál* egykori kisbirtokos és minisztériumi osztálytanácsos és még sokan mások. Többen anyagi, vagy már eleve tárgyakat is tartalmazó örökségüket használták a műgyűjtés alapjául, mint például *Lederer Sándor*, *Strasser-Feldau Zelma* és *Bíró Henrik*. *Perlmutter Alfréd* (a közismert festő-

művész testvére) az iparművészetre helyezte a hangsúlyt, s úgy indult, hogy egy 1914 előtt felbomlott nagy magyar gyűjteményből, *Giergl Kálmán* építéséből igen sokat megvásárolt. Glück Frigyes számtalan műkincse között kiváló és kevésbé értékes darabok keveredtek, de az általa összeállított kulcsgyűjtemény a történelem iránt érdeklődő polgár újszerű tette volt. Ezzel a műgyűjtés kilép a klasszikus „nagy művészet” világából és a mindennapok kultúrája felé fordul. Ebben az időben vette kezdetét az ipartörténeti emlékek gyűjtése. Ernst Lajos magánmúzeumot és nagy aukciósházat működtetett, míg tönkre nem ment. *Delmár Emil* nagyságban és minőségben csaknem egyenrangú volt Herzoggal és Hatvanyval. *Wittmann Ernőnek* a plasztika volt a fő gyűjtői területe. Az Esterházy-hercegek után a legnagyobb magyar rajzgyűjtő *Majovszky Pál* volt. *Neményi Bertalan* szintén rajzgyűjtő volt.³⁸

Klebelsberg számított arra, hogy a jövedelmi viszonyok lehetővé teszik, az értelmiségiek viszonylag szélesebb rétege is kisebb gyűjteményeket hozzon létre. A színházi világ egyes vezető képviselői, főleg színészek tartoztak ide, valamint orvosok, építészek, egyetemi tanárok és magas jövedelmű írók. Ide sorolhatók például *Nádor Henrik* és *Gombaszögi Frida* színészek, *Miklós Andor* ügyvéd, *Beöthy Zolt* egyetemi tanár, *Szegő Miklós* ügyvéd, *Hirschler Henrik* orvos vagy *Máriássy Zoltán* diplomata, *Friedmann Ignác* jogász bibliai tárgyú munkákat, főleg zsidó liturgikus tárgyakat gyűjtött, amelynek a világon is alig akadt párja.³⁹

Egyházak a kultúra fontos anyagi bázisai

A klebelsbergi-modellben lényeges helyet foglaltak el az egyházak. Különösen a katolikus egyház. A XVI. Országos katolikus nagygyűlésen (1924) tartott beszédében szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy a magyar katolikus egyház „hatalmas vagyonára támaszkodva az intézmények egész sorát létesítette s ezeknek az intézményeknek áldásos működésére nyúlik vissza a mai műveltségünk nagyobbik része. Mindenhol templomok, kolostorok és iskolák kelet-

35 Glatz 1988:162.

36 A Magyar Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete. 1919-ben alakult meg Hegedüs Loránt igazgatása alatt. <http://www.netlexikon.hu/cimszo/t%E9be> (letöltve: 2012. 03.09.)

37 BCT, 48

38 Mravik László: *Budapest műgyűjteményei a két világháború között*. <http://bfl.archivportal.hu/id-433-mravik-laszlo-budapest-mugyujtemenyei.html> (letöltve, 2012. 03.20.)

39 Mravik László: *Budapest műgyűjteményei a két világháború között*. <http://bfl.archivportal.hu/id-433-mravik-laszlo-budapest-mugyujtemenyei.html> (letöltve, 2012. 03.20.)

keztek, nálunk is... A történelem azt tanítja, hogy az állam nem tud vagyont konzerválni... Az egyház ellenben össze tudja tartani a vagyont és a veszelő órájában segítségére siet a nemzetnek. Mi lenne a magyar tanúggal a katolikus vagyon nélkül, például mi lenne középiskoláinkkal a szerzetes és a királyi katolikus gimnáziumok nélkül, amelyek helyett nem tudnánk állami középiskolákat létesíteni?”⁴⁰

A VKM és az egyházak közti együttműködés főként két nagyobb területen, az oktatási rendszerben és a művészetek világában mutatkozott meg.

Klebelsberg rendszeresen érzékeltette,⁴¹ hogy az állam nem képes vállalni az iskolák fenntartását és működtetését. Az államosítás elmaradását indokolta, hogy az egyházi vagyon, amely végső soron államosítható lett volna, de az alapítványokban, ösztöndíjakban és a hívek adományaiban megjelenő „kulturális tőkét” jelentett – ez a közoktatási költségvetési 1/3-a – az államosítás ellen szólt, mely visszahatót az országos szinten kiegyenlítendő oktatási színvonalat biztosító anyagi teher is. A hiányosan felszerelt felekezeti iskolák, az alacsony fizetéssel rendelkező tanítók, a pótlólagos adminisztráció megszervezése, a tankönyvkiadás ... mind egy ilyen lépés ellen szóltak. De a pedagógusok túlnyomó többsége sem volt igazán híve az államosításnak. Az egyházak ragaszkodtak iskoláikhoz, intézményeikhez. Az elhivatottságáról híres tanítóság révén meg tudtak felelni a növekvő feladatoknak, jóllehet az állami iskolákkal szemben általában rosszabbul voltak felszerelve a felekezeti iskolák.

Klebelsberg az 1926. évi VII. t.c., a népiskola-építési program előterjesztésekor ragaszkodott is ahhoz, hogy a többnyire állami pénzekből létesített iskolák nagyobbik részét az egyházak tartásuk fenn, még akkor is, ha az számukra nehézségeket jelentenek. A korabeli gazdasági helyzetben ugyanis az mutatkozott ésszerűnek, ha az oktatás pénzügyi terheit az állam megosztja az egyházakkal. A kultuszminisztérium csupán segélyekkel járul hozzá az iskolák fenntartásához és működtetéséhez. Az 1926/27. évi VKM költségvetésben a népoktatásra 8,3 millió, vallási célok támogatására pedig 4,6 millió pengő szerepelt. Ez utóbbi elsősorban a katolikus egyház, illetőleg intézményeinek segélyezését szolgálta.

40 BCT, 624-625.

41 Tőkéczi László 1986 Az egyházak és az iskoláztatás Klebelsberg Kunó nézetében. *Magyar Pedagógia*, 1:69-78; T. Kiss Tamás 1988 Az 1920-as évek kultuszminisztériumának a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatáról. *Népművelés*, 8:23-23; Nagy Péter Tibor 1993 „Oktatásállamosítás” a harmincas években. *Világosság*, 6:26.

A statisztikák szerint a korabeli alsószintű oktatás túlnyomórészt az egyházak, ezen belül is a katolikusok kezelésében volt. Az 1920/21, valamint az 1922/23-as tanévekben átlagot véve a 6.351 elemi népiskola közül 1.005 volt állami, 673 községi, református 1.089, római katolikus felekezeti iskola 2.662. A katolikus egyházhoz 1930/31-ben 3.147 népiskola, 124 középfokú és 13 felsőfokú oktatási intézmény tartozott.

A középfokú oktatás esetében más volt a helyzet. Az erős hagyományok, alapítványok és ösztöndíjak, a magyar társadalom presztízs- és munkamegosztási szerkezete következtében az egyházak nagyobb figyelmet fordítottak iskoláikra. Viszont alig működött felekezeti reáliskola és a középfokú szakoktatásból pedig teljesen hiányoztak az egyházak. A polgári leányiskolák között akadtak felekezeti „színezetűek”. Ez intézményekben az egyházak, elsősorban a katolikus, a tantervben szereplő vallás-erkölcsi nevelés révén és a diákegyesületeken keresztül voltak jelen.

Sajátos helyzet alakult ki a felsőoktatásban. Klebelsberg a három vidéki (Debrecen, Pécs, Szeged) egyetemnek más és más vallási színezetet szánt. „A debreceni egyetem három fakultása – ha nem is jogilag, de történetileg – folytatása a debreceni őrségi református főiskola hittudományi, jogi és bölcsészeti akadémiájának. Az állam ott voltaképpen csak egy fakultást kreált, az orvosit. A magyar kálvinizmus, különösen tiszántúli egyházkerület teljesen magáévá tette a debreceni egyetem ügyét. És éppen ezért, aki hozzá akarna nyúlni a debreceni egyetemhez, annak nemcsak Debrecennel, a százezres népességű várossal gyűlnék meg a baja, hanem tiszántúli református egyházkerülettel és a magyar kálvinizmussal is – fejtegette Klebelsberg. Majd így folytatta: „A történelmi előzményekből és a környezet hatásából is folyik, hogy noha a debreceni egyetem kizárólag állami intézmény, mégis erősen protestáns színezete van. Ez a katolikusok részéről természetesen azt a kívánságot váltotta ki, hogy egy másik egyetemünk viszont ugyanolyan mértékben katolikus színezetet nyerjen, és mindjárt Pécsre gondoltak, amelynek jogi kara felszívta magába a pécsi katolikus jogi líceumot. De amint Pécsnek nem volt szerencséje saját országrészének, a Dunántúlnak támogatásában, azonképpen a magyar katolicizmus sem tudott egészen odaállni az Erzsébet-egyetem mellé, amelyhez az evangélikus hittudományi kart is hozzá csatoltak.”⁴² Az evangélikus „színezetet” kapó

42 Klebelsberg Kuno 1929 *Küzdelmek könyve*. Budapest, az Athenaeum Kiadása, 304.

Pécs helyett, Klebelsberg Szegedet ítélte „katolikus színezetű”-nek.⁴³ A debreceni, a pécsi és a szegedi univerzitások Klebelsberg elgondolása szerint kultúrtartományi központok szerepét is betöltötték volna.⁴⁴ A kultuszminiszter decentralizációt szolgáló terve azt a célt tűzte ki, hogy ezekkel a felsőoktatási centrumokkal ellensúlyozza a „túlengő fővárost”, mint a kulturális értékeket „termelő és terjesztő üzemek”⁴⁵ segítségével pedig elősegítse a vidék fejlesztését.

A VKM és az egyházak közti szoros együttműködés másik jelentős, ugyanakkor sajátos területét a művészetek világa jelentette.

Klebelsberg a műemlékvédelmet elsősorban az egyházak feladatának tekintette. Az egyházművészeti kiállítás megnyitóbeszédében hangsúlyozta is, hogy „valamennyi templom, patinás oktatási intézmény és számos képzőművészeti alkotás egyházi megrendelésre jött létre. Az állam ugyan igyekszik minden tőle telhetőt megtenni a kulturális értékek védelméért, de... „korlátolt anyagi erővel sajnos csak kisebb arányú művészet politikát fejthet ki”.⁴⁶

Klebelsberg nem fogalmazta meg művészetpolitikáját. A pártjának nemzetgyűlési képviselői ezért többször is szóvá tették, hogy követelje meg a művészektől a 19. század végi konzervatív realisztikus irányzatok folytatását. Klebelsberg válaszaiban történeti tanulságokra hivatkozott. Arra figyelmeztetett, hogy az „ilyen természetű kísérleteket nem kísérte a remélt siker”. Mindenkit óva intett attól, hogy *a kereszténységre hivatkozva olyan művészi tendenciákat erőltessen, amelyhez a kereszténységnek semmi köze nincs, vagy olyan realisztikus irányzatokhoz ragaszkodjon, mint a 19. század végi.* Szinte minden alkalommal hangsúlyozta, hogy *a magyar nemzet európai mivolta éppen abban van, hogy minden európai eszmeáramlat eljutott az országba!*⁴⁷ Klebelsberg azonban nem titkolta ízlésvilágát – „szeretem a kissé régies képeket és szeretem a régies formákat...” –,⁴⁸ nem kedvelte az avantgarde festészetet, mert „...nem vagy nehezen lehet nemzeti gondolatot ben-

nük kifejezni...”⁴⁹ Önmagának feltett kérdésre: „Mi az, amire az államnak ügyelnie kell?” – azt válaszolta, hogy két szempontot kell figyelembe venni. „Az egyik az, hogy mind a két irányzat képviselve legyen: úgy a konzervatív, mind a haladó irányzat... „a másik szempont, amelyre igazán ügyelni kell, az, hogy minden irányzattól az igazán tehetséges embereket kell kiválasztani. Lehet bármilyen az egyéni felfogása valakinek Csókról vagy Vaszaryról, de hogy Csók és Vaszary a maguk irányában jó művészek, azt senki kétségbe nem vonhatja...”⁵⁰ – mondta.

A Mátyás-kori reneszánsz világához vonzódo kultuszminiszter „személyes ügynek tekintette a művészeti élet mecenatúráját”. A VKM 1929–30. évi előirányzatának általános indoklásában a következőket mondta: „...itthon a súlyosabbá vált közgazdasági helyzet művészeink megélhetését veszélyezteti, mert a hősi emlékek lassanként elkészülnek, művészi síremlékek emelésére csak csekély számú gazdag család képes, és tárlatok alkalmával mutatózó képvasárlások száma is elégtelen. Kell tehát, hogy az állam az eddiginél jelentékenyebb mértékben lépjen fel, mint megrendelő és vásárló”.⁵¹

Az első világháborús emlékművek – állami és helyi erőforrásokból is történő – állítása az 1920-as években még viszonylag jelentős megrendelésekhez juttatott számos köztéri szobrászt. Az ország valamennyi városának főterén és számos községben felállított emlékművek a több százezer magyar honvédnek állítottak kegyelettel emléket. A szobrok túlnyomó többsége azonban zömmel alacsony művészi színvonalon kivitelezett, jellegzetes hangvételi jelenetekben idealizáltak a hősiességet, harciasan ágáló, gránátot dobó, rohamozó, sebesülten lehanyatló, esetleg haldokló katonafigurákat ábrázoltak. A magyar konzervív közhangulat nem engedte meg, hogy stilizáltabb, a valóságtól elvonatkoztatottabb emlékművek kerüljenek a nyilvános terekre, épületek falaira. Az évtized végére a hősi emlékművek állítása kezdett alábbhagyni. Az arisztokrácia és a polgárság művészetpártoló ténykedése továbbra is erősen korlátozott maradt. Klebelsberg ezért állami eszközökhöz nyúlt. Korántsem a teljeség igényével! Miniszterként 1923-ban restauráltatta az Ybl Miklós tervei alapján épült ferencvárosi Bakáts-téri templom üvegablakait és freskóit. 1926-

43 Mészáros István 1995 Klebelsberg Kuno, az iskolareformer. *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete.* Szeged. (Szerk.: Zombori István) 126.

44 BCT, 380-383, 384-385, 558, 560.

45 BCT, 380-383.

46 BCT, 292-294.

47 BCT, 400; T. Kiss Tamás 1985 Jegyzetek Klebelsberg művészetpolitikájáról I-II. *Népművelés*, 1985. december, 32-33. p. és 1986. január, 26-27.

48 Klebelsberg Kuno: A nemzeti gondolat a művészetben. *Nemzeti Újság*, 1928. november. 18.

49 *Nemzeti Újság*, 1928. november 18.

50 BCT, 401.

51 *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932).* Budapest, Európa Könyvkiadó. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Glatz Ferenc. 514.

ban hozzájárult az esztergomi katolikus művészeti gyűjtemény gyarapításához. Megvásárolta *San Marco* hercegnő (*Nagyszentmiklósi Nábó Mileva*) hagyatékát. A szegedi *Fogadalmi templom* számára elkészítette kora egyik legnagyobb orgonáját. A VKM számos egyházi intézmény, elsősorban templomok restaurálásához járult hozzá. Többek között anyagilag is segítette az egri minorita, az ócsai református templom, a budavári Szent-Domokos torony, vagy a szegedi Dömötör-kápolna restaurálását. A budapesti egyetemi templom felújítását az egyetemi alpból fedezte. Restaurálásra kerültek a freskók és a faragások. A budapesti egyetemen megszervezte a keresztény archeológia és művészettörténet tanszékét, hogy a szemináriumi oktatásban is kellő teret kapjon az egyházművészeti képzés. Felkérésére *Vaszary János* elkészítette a Tihanyi Élettani Intézet, *Dudits Andor* és *Kisfaludy-Stróbl Zsigmond* pedig az Országos Levéltár belső tereinek díszítését. Klebelsberg festményeket rendelt a pécsi és a debreceni egyetem számára. Felkérésére *Patzó Pál* szobrászművész alkothatta meg a debreceni egyetem szülészeti és nőgyógyászati klinikája számára *Kézmárszky Tivadar* és *Semmelweis Ignác* mellszobrát. Szobor pályázatot írt ki Jókai Mór síremlékének elkészítésére. Kezdeményezte a visegrádi Salamon-torony konzerválását és a fellegvár kaputornyának helyreállítását.

Klebelsberg különösen kiemelt figyelmet fordított szeretett városára. Megvásárolta és Szegednek ajándékozta *Pásztor János* két szobrát (Romboló Tisza, Élterő Tisza) a Szent György szobor és a bautzeni Mátyás-emplék mű másolatát. Az Izabella Háziipar munkaközösségétől (*Izabella hercegnő* volt a fővédnök) megrendelte a szegedi Fogadalmi templom számára a püspöki miseruhákat, az egyetemeknek pedig ünnepi alkalmakra hímzett asztalterítőket. 1929-ben Stróbl Alajos özvegyétől megvásárolt 12 mellszobrot, és arra utasította *Rerrich Béla* építész, hogy azokat helyezze el az intenciói által tervezett és felépült Dóm tér árkádjai alatt. A további vásárlások eredményeként 1930-ban még 45 alkotást helyeztek el az árkádok alá.

Miniszterként jelentős összegeket fordított a külföldön megrendezett kiállításokra. Rugalmasan igazodva a kifogásokhoz, minisztersége idején 26 képzőművészeti és több házipari (népművészeti) kiállítás került megrendezésre, melyek jelentős anyagi kiadásokkal jártak. Velencében az olasz kormány által biztosított telken „egy magyaros jellegű épületet” is emelt, hogy a magyar kultúra alkotásait időről-időre ott bemutathassa. „... Olaszországban válto-

kozva, egyik évben Velencében, másik évben Milánó mellett Monzában – rendeznek – iparművészeti kiállítást, Innen természetesen nem maradhatunk el, de elmentünk Varsóba, Pózenbe, Krakkóba... Elmentünk Brüsszelbe, Londonba..., Rómába. A közeljövőben pedig el kell mennünk Stockholmba és Barcelonába, de mindezt 140.000 pengőnek egy részéből megcsinálni nem lehet” – írja a Pesti Napló 1928. július 29-ei számában.

Az 1928/29-es budgetben művészeti célokra összesen 4.743.000 pengő állt a VKM rendelkezésére, amelyből a négy művészeti iskola – képzőművészeti, zeneművészeti, színművészeti és iparművészeti – 1.147.000 pengőt kapott. Az állami színházaknak 3.045 000 pengő jutott, amelyhez az Operaház zenekarának 50.000 pengő támogatás járt. A személyi járandóságokra 276.000 pengő szerepelt a költségvetésben. A művészetek támogatására összesen 276.000 pengője maradt a VKM-nek.⁵²

Ösztöndíjrendszer nemzetközi és hazai anyagi forrásairól

Klebelsberg a *nyugati hazai kormányok és alapítványok által nyújtott segélyek, valamint a magyar állami támogatások felhasználásával újrászervezte az ösztöndíjrendszert.*

Nyugati kormányok segélyei

A Nemzetgyűlésben tartott felszólalásaiban és beszédeiben gyakorta fejezte ki köszönetét valamelyik nyugati kormánynak. „...hálával kell megemlékezni a francia kormányról is, amely 10 magyar főiskolást nevelt a francia főiskolákon. Legutóbb pedig az olasz kormány bocsátott rendelkezésünkre négy ösztöndíjas helyet...”⁵³

Klebelsberg fontosnak tartotta, hogy a nyugati országok kormányaitól kapott ösztöndíjak felhasználásáról rendszeresen tájékoztassa a képviselőket. 1925. november 25-én, a közoktatásügyi tárca költségvetésének tárgyalásakor tartott felszólalásában részletesen be is számolt arról, hogy „Az 1921/22. tanévben 9, az 1922/23. tanévben 8 magyar ifjú ment külföldre, akkor még csak a francia kormány ösztöndíjával. A következő tanévben már 20-ra, 1924/25-ben 66-ra, 1925/26-ban, vagyis a jelen tanévben már 105-re emelkedett a szám, úgyhogy

52 Klebelsberg Kuno: A magyar művészet, mint nemzeti erőforrás. *Pesti Napló*, 1928. július 29.

53 BCT, 398.

eddig összesen 208 magyar ösztöndíjas látogatta a külföldi főiskolákat... Jogász volt a külföldi egyetemeken tanuló ösztöndíjas ifjak közül 20, orvos 31, történelmi szakkal foglalkozó 32..., filozófiát hallgató 3, geográfus 1, esztétikus 2, klasszikus filológus 3, művészettörténész 4, orientalista 2, fizikus 3, biológus 3, csillagász 2, kémikus 4, botanikus 1, geológus 1, bibliográfus 3, matematikus 3, zenész 1, szobrász 1, iparművész 1, közgazdász 8, mérnök 5...”⁵⁴

1926. május 11-én a kultusztárca költségvetésének betervezésekor arról informálta a képviselőket, hogy „...Angliában a múlt évi 12 ösztöndíjossal szemben 15 ösztöndíjasunk lesz. Itt köszönetet kell mondanom az oxfordi egyetemnek, ahol a magyar hallgatókat rendkívül rokonszenvvel fogadták, továbbá az aberdeni protestáns egyetemnek, ahol szokatlan melegséggel karolták fel azokat a református tanárjelölteket, akik a protestáns egyházak által fenntartott középiskolákban fogják tanítani az angol nyelvet és irodalmat. Úgyszintén a westminsteri katolikus érsek közbenjárására sikerült elérni, hogy a cambridgei St. Edmund Houseban a katolikus szerzetes rendek leendő professzorait fogadják be, hogy ott belőlük a szerzetesrendi középiskolák angol nyelv és irodalomszakos tanárai képeztesenek”⁵⁵

Rockefeller Alapítvány

Klebsberg kitüntetett figyelmet fordított a Rockefeller Alapítványra. „A Rockefeller-alapítvány képviseletében mister Ross felkeresett és az ösztöndíjak egész sorát adta a Rockefeller-Foundation, amelyekből magyar tudósok nemcsak Amerikában, hanem az ő széles felfogásuknál fogva bármely iskolába vagy tudományos intézetbe mehetnek, ahol tovább képezhetik magukat...”⁵⁶

Az amerikai egyetemek ösztöndíjas helyei a háború utáni években többnyire a „kis-entente” országoknak jutottak. Magyar fiatal először 1924-ben kapott ösztöndíjat a Bryn Mawr College intézménytől. A következő évben az Institute of International Education segítségével – személyenként 800-1000 dollár értékben – a poughkeepsie-i Vesser, bostoni Radcliffe, northhamptoni Smith, Mount Holyoke Vellesley, és a newyorki Teacher’s College-ekben már többen folytathattak tanulmányokat. *Az ösztöndíjasok útiköltségeit Amerikába és vissza a VKM*

54 BCT, 552.
55 BCT, 573.
56 BCT, 527.

mellett az amerikai magyarok társadalmi mozgalmát segítette fedezni.

„A Rockefeller Foundation-nál az egyik vezető férfiú, Mr. Rose, kivel hosszasan tárgyaltam, nagy megértést mutat törekvéseink iránt. Ebben a pillanatban hat fiatal matematikus, kémikus, fizikus és biológus dolgozik Rockefeller-ösztöndíjjal külföldön és e fiatal magyar tudósok úgy beváltak, hogy a vezetőség az alapítványokat a jövő évre már tízre emeli fel. Elő tudtam teremteni a fedezetet arra is, hogy az ez év őszén már tíz magyar ifjú megy a cambridgei, oxfordi, aberdeni egyetemre” – írja a Pesti Napló 1925. április 12-ei számában.⁵⁷

Palló Gábor szerint „A Rockefeller Alapítványnak semmi köze nem volt a Horthy-kormányzat politikájához, sem ennek eszméihez, a kultúrfejlényhez és hasonlókhhoz. A jobboldali kultuszminiszter azonban megértette, hogy a segítséget onnan kell elfogadni, ahonnan jön, kivált, hogy ez nem kötődött semmilyen politikai, világnézeti feltételhez, csupán az alapítvány saját céljaihoz. A kulturális kormányzat jóllehet konzervatív eszméket vallott, céljai megvalósítása érdekében mindent megtett még a kozmopolita civiltársadalom felől érkező segítség megszerzéséért is”⁵⁸. Klebsberg szakmai céljait és törekvéseit övező belpolitikai támogatottság mögött a Bethlen-kormány külpolitikai érdekei húzódtak meg. Az amerikai és a nyugati országok egyetemlein tanuló magyar fiatalok „a kulturális diplomácia friss erőiként” jöhettek számításba.⁵⁹

Klebsberg és a Rockefeller Alapítvány közti jó kapcsolatra példa az a levél, melyet, már nem miniszterként, 1932. június 6-án írt az Alap kuratóriumának. A kormányzati támogatás jelentős csökkentése miatt segítséget kért a *Természettudományi Nemzeti Alap* számára és az *ösztöndíjak* fedezéséhez. A levelében írta, hogy „Az állam az 1929/30. évi költségvetésből 150 000 Pengőt bocsátott az alap számára, melyet a [Természettudományi Nemzeti] Tanács kezel. Az 1932/33. évi költségvetésben ez az összeg azonban 30 000 Pengőre apadt. A csökkenés itt 120 000 Pengő, vagyis 80%. E rovat drasztikus csökkentése valóban bénító hatású, és ezért merészelnék a Rockefeller

57 BCT, 640.

58 Palló Gábor 1997 *Tudomány és civil társadalom. A Rockefeller-alapítvány Közép- és Kelet Európában a két világháború között. Magyar Tudomány*, 2:237.

59 Pritz Pál 1995 *Magyar diplomácia a két világháború között*. Magyar történelmi Társulat, Budapest, 257-259.

Alapítványt arra kéri, segítse ezt a hiányt fedezni egy 200 000 pengőnyi összeg adományozásával. Ebben az esetben ugyanis a Természettudományi Nemzeti Tanács képes lesz arra, hogy eredeti hivatásának teljesítésén túl az egyetemeket ellássa... berendezésekkel is, amelyek szükségesek a kutató-sokhoz...”.⁶⁰ Klebelsberg arra kérte az alapítványt, hogy az ösztöndíjak 73,5%-os csökkentése miatt, segítsen „a felnövekvő tudósnemzedéken... és a magyar tudományon... az 1932/33-as kritikus költségvetési évben ...”. Az Ösztöndíjtanács számára 360. 000 Pengőt kért, lehetőleg egy párizsi bankban, letétben elhelyezett dollárban, mert a kormány korlátozta a devizaforgalmat.⁶¹

A levél megfogalmazásában néhány figyelemre méltó gondolat felfedezhető fel, amely jól jellemezi Klebelsberg stratégiáját és taktikáját. A – mai szóhasználatnál civil szerveződésű – Rockefeller Alapítványtól segítséget kérő, már nem kultuszminiszter (ha úgy tetszik, állampolgár) Klebelsberg kiemelten hangsúlyozta, hogy az *autonóm szerveződésű* Természettudományos Nemzeti Alap és Tanács, valamint az Ösztöndíjtanács számára kéri a támogatást. Az utóbbi esetében az sem került el a figyelmét, hogy – igazodva az alapítvány alapvető célkitűzéséhez – nevesítse a segély fő rendeltetését: a támogatásra az orvostudomány és orvosképzés fejlesztése miatt van szükség. *Palló Gábor*, a Rockefeller-tevékenység leglátványosabb részvállalását a magyar tudományos szakemberképzésben – különösen az 1920-as években – a magyar egyetemi hallgatóknak adott külföldi és hazai ösztöndíjakban látta.

Smith Jeremia Alapítvány

A hazai tudományos szakemberképzés fejlesztésében viszonylag jelentős helyet foglalt el egy másik „nyugati alapítású” szervezet is, a Smith Jeremia Alapítvány. A Nemzetek Szövetsége által Magyarország szanálásának ellenőrzésére kiküldött főbiztos, *Smith Jeremia*, amerikai állampolgár, a Magyarország részéről a neki megállapított tiszteletdíjat nem vette fel. A magyar kormány ezért távozásakor, érdemeit megörökítendő, a megmaradt 3,5 milliárd koronát a Magyar Nemzeti Bank részvényeibe fektette. A hozadékból alapítványt hozott létre. A kamatokból a budapesti József Műegyetemet végzett technikusok ösztöndíjban részesülhettek, így az Egyesült Államokban

folytathatták tanulmányaikat.⁶² Az alapítvány elnöke *Domanovszky Sándor* volt. Az ösztöndíjak az 1927/28. tanévtől kezdve kerültek kiosztásra. Az ösztöndíjasok számát és az összeget az alapítványi jövedelem arányában évről évre a kultuszminiszter állapította meg.

Nemzeti Közművelődési Alapítvány

Klebelsberg a külföldi ösztöndíjak mellett figyelmet fordított a belföldi ösztöndíjakhoz szükséges anyagi feltételek megteremtésére is. Jelentős sikert „könyvelhetett el”, amikor *Károlyi Mihály* elkobzott vagyonának nagy részét sikerült a tárcája számára megszerezni és létrehozni a *Nemzeti Közművelődési Alapítványt*. A tárca költségvetésének tárgyalásakor, 1925. november 25-én tartott felszólalásában, az elkobzott vagyonból tárcáját illető rész jogosságát a következőkkel indokolta. „Ma, amikor annyira szükség van az ösztöndíjakra – a középosztály tökéletes anyagi leromlása következtében – mint soha máskor, eljutottunk odáig, hogy nincs komoly ösztöndíjunk és a legnagyobb ösztöndíjat sem érdemes felvenni, mert az okmányok és a nyugtáblevegek jóformán többet tesznek ki, mint magának az ösztöndíjnak összege... ez parancsoló kötelességgé tette a kormány számára, hogy komoly és nagy lépést tegyen ösztöndíj-ügyünk rekonstrukciójára. E téren az első nagy lépés volt a nemzeti közművelődési alapítványról szóló javaslatom beterjesztése, amelyet *Károlyi Mihály* elkobzott vagyonának az államra eső részére alapítottuk. Ebben az osztó igazság is érvényesül, mert *Károlyi Mihály* mesterkedései nélkül nemzeti katasztrófánk oly nagy mérvet sohasem tudott volna ölteni, mint amelyet öltött és ennek a nemzeti katasztrófának első és legnagyobb áldozata a magyar középosztály, a magyar intelligencia. Az osztó igazságnak teszünk tehát eleget akkor, amikor éppen annak az embernek a vagyonát, aki ezt a katasztrófát a maga tehetségtelenségével, a tehetségét meghaladó ambíciójával és a maga mesterkedésével előidézte, használjuk fel arra, hogy a magyar középosztály érdekében mentjük a menthetőt”.⁶³

60 A Klebelsberg-levél. A Rockefeller Alapítványnak, 1932. jún. 6-án. *Természet Világa*, 1989. 9. sz. 390.

61 A Klebelsberg-levél, u.o., 391.

62 *A magyar tudománypolitika alapvetése, Budapest.* A Magyar Tudományos Akadémia és Intézmények Országos Szövetsége, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927. (Szerk.: Magyar Zoltán) 468.

63 BCT, 544, 545.

Országos Természettudományi Alap – Széchenyi István Tudományos Társaság

Klebelsberg Kuno a „kormányzati merevség oldása” miatt, a természettudományok támogatása érdekében 1926-ban létrehozta a „félleg nem kormányzati szervezetet”, az *Országos Természettudományi Alapot*. Az Alap kezdővagyonra az az 1.000.000 aranykorona volt, amelyet *Smith Jeremiás* népszövetségi főbiztos hozzájárulásával Klebelsberg az 1925. évi XXIII. tc.-ben kapott felhatalmazás alapján a hasznos beruházásokra engedélyezett összegből a célra kapott. Segítségével rendbe hozta a laboratóriumokat, tudományos felszereléseket vásárolt. A törvény útján biztosította az Alap folyamatos anyagi kondicionálását. A kormányzati támogatás mellett számított a törvényhatóságok, egyesületek, intézetek és egyéb adományozók, mecénások áldozatkészségére is. Az *Országos Természettudományi Alap* 1925–26-ban egymillió 160 ezer pengővel támogatta az egyetemek és intézmények laboratóriumi felszereléseinek kiegészítését és korszerűsítését. Az Alap az 1929/30. költségvetési évben 150 000 pengővel gazdálkodott. Évente általában 18-20 kutató munkáját segítette különböző nagyságrendű összegekkel. Az Alap pénzügyeinek kezelését az 1930. évi VI. t.c., értelmében a *Természettudományi Nemzeti Tanács* végezte, amelynek Klebelsberg nagyjából azt a szerepet szánta, amit Németországban a *Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft* látott el.

A tanácsot, amely 80 tagból állt, többségében egyetemi professorok, az MTA, a tárcák, valamint az ösztöndíjtanácsok képviselői alkották. Az elnöki teendőket Ilosvay Lajos halálát követően *Tangl Károly*, majd *Zimmermann Ágoston* látta el. Az operatív munkát a tanács ügyvezető igazgatója, *Tangl Károly*, 1936-tól *Mauritz Béla* végezte, egészen 1945-ig, a tanács megszűnéséig. Az elnökség munkáját 12 tagú intézőbizottság segítette, olyan tudósokkal, mint *Szent-Györgyi Albert*, *Szily Kálmán* és *Teleki Pál*. A kérvényeket a tudományáganként alakított szakbizottságok bíralták el, és ők tettek javaslatot a támogatásokra. Az éves támogatásból elsősorban az orvostudományok kutatói (45%) részesültek, ami összefüggött azzal, hogy a határtudományok (biokémia, radiológia, gyógyszervegytan stb.) kutatását is ide sorolták. Az *Országos Természettudományi Alapból* 1926 és 1944 között a természettudományos kutatások összesen másfélmillió pengőt meghaladó támogatásban részesültek, melynek közel 15%-a a kémiai tudományok fejlődését szolgálta.

Klebelsberg a tudományos élet fejlesztése érdekében, 1927-ben személyes tekintélye és kapcsolatai révén megszervezte a *Széchenyi István Tudományos Társaságot* is azzal a céllal, hogy a mezőgazdaság, ipar, kereskedelem és pénzügy világ képviselőit kapcsolatba hozza a természettudomány kutatóival és a tudományos intézetekkel, hogy segítse a kutatások finanszírozását. A minta a német *Kaiser Wilhelm-Gesellschaft* volt. A társaság élén regnált elnökök *Popovics Sándor* és *Ilosvay Lajos*, a főtítkár *Schimanek Emil* volt. A szenátusnak 70 választott és 10 meghívott tagja volt. Az operatív döntéseket a szűk körű ügyvezető bizottság hozta meg. A társaság állami segítségben nem részesült, olyan kutatásokat finanszírozott, amelyek viszonylag gyorsan megtérülő gyakorlati eredményekhez vezettek. Ilyen volt például a barnaszénkészletek jobb és hatékonyabb felhasználásával foglalkozó program.

Amíg a *Természettudományi Nemzeti Tanács* a törvényben előírt módon elsősorban a közpénzek, főleg kormányzati hozzájárulást használt fel, addig a *Széchenyi István Tudományos Társaság* szabad, a kultuszminisztertől is független egyesülés volt, amely kutatási célokra a gazdaságilag érdekeltektől gyűjtött hozzájárulást. A két szervezet között kialakított munkamegosztás szerint a Társaság azokat a kutatásokat segítette, melyek gyakorlati eredményekhez vezettek, a Tanács viszont az alapkutatásokhoz nyújtott támogatást. Az Alap és a társaság 1927 és 1944 között több millió pengővel segítette a természettudományi kutatásokat.

A kultúrára fordított pénz

A klebelsbergi modellt és a miniszter módszereit számos kritika érte. A „*Gróf-ot*” a politikai ellenzék és saját pártjának képviselői azzal vádolták, hogy „pazarolja az állam pénzét”, „túlköltekezik”, „nagyzási hóbortban szenved”. Egyéb területeken történt mulasztást is gyakorta írták a számlájára, olyan indoklással, hogy „mások elől elszedte a pénzt”. „A szünni nem akaró propaganda hatása alatt Klebelsberg úgy élt az egyszerűbb fantáziákban, mint aki a pénzt már az ősforrásnál, talán még a bankjegynyomdában, vagy legalább a pénzügyminisztérium kapujában lefoglalta s mire a kevésbé élelmes kollégák megjelentek, hogy alkotásaikra fedezetet biztosítsanak, a pénzmagnak már csak hült helye volt”.⁶⁴ A támadások különösen felerősödtek a gazdasági világválság időszakában. Voltak, akik egyenesen azzal vádolták, hogy „ablakon dobálta ki az országot

pénzét, ezért, csak ezért és nem másért...” került az ország katasztrófális helyzetbe.⁶⁵

Huszt József, Klebelsberg életrajzírója: „A kiigyezés korában az állami kiadásokból a kultusztárca számára eleinte szégyenletesen kis összeg esett. Akkor egyébként még nem is alakult ki teljességében az állam kulturális kötelezettségeire vonatkozó közfel-fogás. 1868-ban e kiadások alatta maradnak az 1%-nak. Hosszas ingadozás után, ami nagyjában mégis előretörést jelent, 1890 táján elértük a 2%-ot, 1911-ben már 5% körül jártunk, ami a háború éveiben ismét alászett 2%-ra. Klebelsberg miniszterségének első évében elérték a 4.54%-ot. Ettől kezdve, főleg Klebelsberg érdeméből, állandó növekedést találunk. 1926/27-ben pl. a kultusztárca kiadásai elérték a 9.30%-ot. Ugyanebben az évben a csonka ország kulturális kiadásai a történeti ország 1913.-i hasonló kiadásainak 81.23%-ára rúgtak! Rendelkezésünkre állnak a konszolidációs korszakban az ún. beruházási összegekből költött tételekre vonatkozó hiteles adatok is. Eszerint a tanyai iskolákra ment 43.3 millió P, egyéb kulturális beruházásokra 75.9 millió. Ez utóbbi összegből azonban csak egy rész, illetve [illette] a kultusztárca, mert kb. 20 millió a mezőgazdasági és ipari szakoktatás intézményeinek jutott. Egyébként a felsőoktatásra, egyetemekre, klinikákra juttatott 22.4 millió, a főiskolákra, internátusokra, ösztöndíjakra 6 millió, a középfokú oktatásra 8.1 millió, a tudományos intézetek létesítésére és fejlesztésére pedig 6.2 millió. Az utóbbi összegek nagyobb része, összesen 4.5 millió a természettudományi kutató intézeteknek jutott”.⁶⁶

Klebelsberg is foglalkoztatta a pazarlás problémája. A veszélyesnek tartotta, „...hogyan minálunk az utód rendszerint nem folytatja elődjének megkezdett munkáját, annak irányával rendszerint szakít, művét nem egyszer lerombolni igyekszik. Azért marad a politikai életben annyi reformtorzó, az irodalmi és tudományos téren pedig annyi megkezdett, de be nem fejezett sorozatos publikáció”.⁶⁷ A választások során egymást váltó kormányzó pártok miniszterei eltérő nézeteik miatt nem folytatják az előd megkezdett munkáját. „A magyar nemzet még túlságosan szegény ahhoz, hogy amit az egyik miniszter nagy költséggel felépít, azt a másik talán újítási vágyból vagy egyéb okokból lerombolja”.⁶⁸

65 Huszt 1942:325.

66 Huszt 1942:325, 326.

67 BCT, 63.

68 BCT, 520.

Az önkormányzatiság elvét valló kultuszminiszter úgy vélte, ha a kulturális életben sikerülne autonóm struktúrákat kialakítani, akkor azok megakadályoznák, „... hogy a kultúrpolitika a pártok váltakozása közben ide-oda cibáltassék”.⁶⁹

Összegzés

A rendszerváltást követő években felbátorodó kutatók zöme Klebelsberg Kuno kultuszminiszterségének időszakát – az 1920-as éveket – a hazai kulturális élet „reneszánszának”, személyét a korszak „Medicijének”, vagy/és a „kultúra Széchenyijének” tartja.

A miniszter kultúrpolitikájával foglalkozó publikációk túlnyomó többsége szívesen alkalmazza a „mennyiségi szemléletű” megközelítést. Ezért alig esik szó arról, hogy a kulturális élet különféle ágazataiban Klebelsberg milyen módon (módszerekkel) volt képes nagyszabású terveit, részben vagy egészben megvalósítani. Kevésbé feltárt, miként tudott jelentős összegeket megszerezni a kultúra fejlesztése-építése érdekében. Elsikkadni látszik szerepfelfogásának bemutatása, mely szerint a minisztériumi munkavégzés szolgálat, a miniszter pedig olyan „szolga”, akinek kötelessége a kulturális élethez szükséges anyagiak előteremtése és biztosítása. Szavaival: „A miniszteri munka az, hogy meggyőzzem a magyar közönséget arról, hogy ezekre az összegekre szükség van, a pénzügyminisztériumban nyomatékkal képviseljem ezeknek az összegeknek rendelkezésre bocsátását, a parlamentben pedig kieszközöljem a hitelek megszavazását”. E tanulmány arra a kérdésre keresi a válaszokat, hogy Klebelsberg miként és hogyan volt képes anyagi támogatásokat szerezni a kulturális élet fejlesztéséhez.

Abstract

The Klebelsbergian model of the burden sharing public burden in cultural life

Most of the scholars, who were encouraged during the years following the demise of socialism, consider Kuno Klebelsberg's time as cultural minister – the 1920s – as the “Renaissance” of the Hungarian cultural life and consider himself as the “Medici” of the era and/or the “Szécheny of culture”.

69 BCT, 220.

The vast majority of publications concerning the cultural policy of the minister willingly apply to quantitative approach. Therefore, little is said about what ways and methods managed to accomplish with all or part of his high profile plans in different areas of cultural life. It is also little-explored, how he could secure significant funds in the interest of developing and building the culture. *His view about his role seems to be overlooked, namely that ministerial a serving and the minister is such “servant” whose duty*

is to find and secure the necessary funds of cultural life. In his own words: “Ministerial work for me is about convincing the Hungarian public that these amounts are needed and to strongly represent the availability of these funds against the Ministry of Finance, and to procure the vote of the credits in the Parliament”. The paper seeks answers to the question how Klebelsberg was able to gain funds for the development of cultural life.

Az azonosíthatatlan szerző, alig észrevehető, efemer műve, percekig tartó létezésre, minimális tájváloztatással készült, az alkotótelep egyik gyalogútján (kb. 30x40 cm.)

A KILENCVENES ÉVEK ÉS A 2000. UTÁNI ÉVEK MŰVÉSZETÉNEK

NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE II.

Általános tendenciák 2000. után

Az ezredforduló után a kilencvenes évek egyes tendenciái a művészetekben is folytatódnak, más vonatkozásokban – hiszen a világgépváltozásokra a művészet reagál a leggyorsabban, sok esetben indukálva is e változásokat – a kilencvenes évekbeliekkel éles ellentétben álló fejlemények is megjelennek.

A látvány uralma továbbra is jellemző, s még a szép látvány is hangsúlyos marad, de a szépség helyett egyre inkább a **furcsaság, különösség** kelti fel a művészet (és a közönség) érdeklődését (hasonlóan a rokokó korszakához – és általában a dekadens korszakokhoz, gondoljunk a hellenisztikus vagy későrómai művészetre, vagy a középkor utolsó periódusára).⁷¹

Továbbra is erős a **mese** szerepe, de ez is sötétül. Eléggé hangsúlyos műfaj marad a fantasy (már csak azért is, mert a jelenben egyre kevesebb vonzó mozzanatotelve általános lesz az ebből a jelenből való elmenekülés igénye), s a fantasyk megőrzik a mesék szabad fantázia-szárnyalását, csodáit, áttekinthető, Jóra és Rosszra tagolható világát és többnyire még a happyendet is, de az összkép ezekben is sötétebb, a gonosz fenyegetőbb és egyre végletebb.

70 Az itt olvasható (a *Kultúra és Közösség* 2012/I-II. számában publikált rész folytatását képező) írás a szerzők „Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána” című, megjelenés alatt álló könyvének fejezete... Az alapjául szolgáló kutatás az MTA TK Szociológiai Intézetében készült.

71 Mint jeleztük, a „furcsaság”, „különösség” felé fordulás már a kilencvenes éveket jellemezte, ez a tendencia – minthogy az ennek okait képező társadalmi viszonylatokban nem történt jelentős változás – még erősödött is az ezredforduló utáni évtized elején.

A **romantika**, mint domináns világkép-minta apránként átmegy⁷² olyan stílus-előképek – **expresszionizmus, szürrealizmus** – felelevenítésébe, amelyek egyébként sok mindenben a (fekete) romantika „gyermekeinek” tekinthetők, de annak alapélményei helyett már inkább a 20. század alapélményeit, a társadalmi hatalmak mind környétebbé válásának, a társadalmi érzületek mind radikálisabbá és végletebbé válásának és az egyén olyan feloldhatatlan meghasadtóságának élményét tükrözik, amely hatások a túlfutott individualitást mindinkább saját legrosszabb lehetőségeinek irányába terelik és kiszolgáltatják az „ösztönök” – az egyén által nem kontrollált, ám az őt manipuláló hatalmak által akár a fasizmus irányába is mozgósítható, az egyén feszültségeit a „kívülről irányított” tömeg masszájában feloldó – erejének.⁷³

A művészet mindezt többféleképpen is lereagálja. Egyrészt eléggé széleskörűvé válik egyfajta – *keserű* – **erkölcsi attitűd**; a művészet egyre nagyobb

72 Ugyanakkor – a kilencvenes évek neoromantikájának hatására is – a kétezres években a mindennapi életben is a korábbiaknál vállalhatóbbá vált (**kevésbé sorolódik az „elavult dolgok” közé**) az **érzelmeik nyilvánítása**. Feltehetőleg ezzel is összefügg, hogy – miközben nem lehet eladni még kis példányszámban kinyomtatott versesköteteket sem – (újra)erősödik a versek iránti érdeklődés: egyének és közösségek önkifejezéséivé válnak versek, amelyeket a legkülönfélébb formákban terjesztenek az esküvői meghívóktól a levelezőlistákon körbeküldött slide-show-kig.

73 Az előkép-korszakok változásának egy másik megnyilvánulása, hogy áttolódik a hangsúly a tizenkilencedik század első felének romantikájától az illúzióvesztett viktoriánus kor felé, (amely korszak megint csak éppen a huszadik századi történelem fényében válik izgalmassá: vagy, mint az annak borzalmait által elsöpört „boldog békeidők”, vagy mint amelynek méhében e borzalmak képződnek). Számos film reagál témájában erre a korszakra, például: *Kate és Leopold* (2001), *A pokolból* (2001), *A tökéletes trükk* (2006) vagy *Az illuzionista* (2006), de Woody Allen *Éjjel Párizsban* című időutazó filmjében (2011) is az ő kedvenc két világháború közti korszakából szintén ide vezet az út. [Magyar példák is akadnak: egyfelől mondjuk *A napfény íze* (1999), másfelől az Ópium (2007), amellyel Szász János az 1997-es *Wittman fiúk* után újra visszatér a magyar viktoriánus kor és Csáth Géza horrorisztikus világához.]

arányban foglalkozik erkölcsi kérdésekkel. Ennek egyik vezérmotívuma a **kisszerűség bírálata**, (lévén az is a kor egyik alapélménye, hogy az alapjaiban „gyógyíthatatlanul” megromlottnak érzékelt világ elleni *lázasnak sincsen sok értelme*,⁷⁴ s így nem az a képlet, hogy a „Jó” összecsap a domináns Rosszal, hanem hogy az ember – aki a szembeszegülő „Jó” is lehetne – elmerül és elkorcsosul a mindennapok kisszerűségében). A másik erkölcsi vezérmotívum a **kegyetlenség** borzadó bemutatása (ez tiltakozás persze az olyan világ ellen, amelyben a kegyetlenség eluralkodhat, de anélkül, hogy ezzel szemben – a humánus örökségének absztrakt hitvallásán kívül – bármit is tudna állítani).

Mindazonáltal az előző időszakhoz képest kétszáz év után mindenképpen **közvetlenebbé válik a társadalmi érdeklődés**, ami azonban a korábbiakkal (a huszadik századelő vagy a hatvanas évek politikai – és szociológiai jellegű – érdeklődésével) szemben alapvetően erkölcsi jellegű, és döntően (egy, a társadalmi, gazdasági, politikai és erkölcsi ellentmondások közös nevezőjét képező, absztrakt tapasztalat) a **„kiszolgáltatottság” ellen** irányul.

Folytatódik a **valóság és illúzió egymásba mosódásának** ábrázolása, de ebben is hangsúlyeltolódások vannak; a valóság mesterséges, konstruált voltának felmutatása mellett/helyett úgy tűnik, megnő a konstrukciók valóságba-építésének, és ezen belül a **művészet valóságba-építésének** igénye. (Az „illúzió” továbbra is izgatja a kor embereit; új fejlemény, hogy ez mint közvetlen téma, a filmművészetben is előtérbe kerül: *Az illuzionista* (2006), *A tökéletes trükk* (2006), *Dr. Parnassus és a képzelet birodalma* (2009). Míg azonban a kilencvenes években elsősorban az illúziókeltés „áldozatai” szemszögéből ábrázolják, most az érdeklődés úgy tűnik, inkább az illúziók létrehozói felé fordul).

A magasművészet tovább közeledik a kommerszhez, ez abban is megnyilvánul, hogy **növekszik a felszín**,⁷⁵ a jelenségszint, a közgondolkodásban már elterjedt, közhely-szerűvé vált elemek tematizáló ereje, (mintha a tömeghatástól elszakadt magasművészet úgy akarna visszatérni közönségéhez, hogy igazodik annak tudatműködéseivel). Ennek a közeledésnek pozitív hozadéka a másik oldalról a szórakozás színvonalának olykori emelkedése, igényesebb formáinak megjelenése-terjedése.

Viszont a **művészet már nem nagyon számíthat általános hatásra**: az egymástól eltávolodó szubkultúrákra széteső társadalomban bármely művészeti kezdeményezés csak a maga szubkultúrájának közönségére támaszkodhat.⁷⁶

Ezzel is összefügghet az, hogy **mintha kevésbé lenne igény új stílusok teremtésére**; sok vonatkozásban a meglévő klisék rögzülnek, s élnek tovább egymás mellett.

Ezzel is összefügghet az, hogy **mintha kevésbé lenne igény új stílusok teremtésére**; sok vonatkozásban a meglévő klisék rögzülnek, s élnek tovább egymás mellett.

Ugyanakkor *új műfajok* születnek: ezek egyrészt (mint minden korban) az új technikai lehetőségek kihasználásán, művészi eszközzé változtatásán alapulnak (digitális műfajok, 3D-s lehetőségek, stb.), másrészt azonban mintegy „felfelé” és „lefelé” is igyekeznek kiterjeszteni a művészeti lehetőségeket. A látványművészetekben ebben a korszakban lesz igazán ismert a *land art*, az építőművészet is olyan óriás-projektek felé is halad, mint a Dubai-beli Palma-sziget létesítése, stb., megjelenik a *virtuális épületfestés* hatalmas épületeket vetítőfelületként felhasználó monumentális műfaja; de ugyanakkor folyik a miniatürizálás is (ennek jelképe is lehet az a példa, amikor egy gyűrűbe egész kis mesevilágot próbálnak sűríteni). Az irodalomban egyszerre érvényesül az a követelmény, hogy a közönségigénye sze-

74 A „megváltást” pedig ez a világ elutasítja... A művészet ebben a korszakban újra felveti, megfogalmazza a szeretet, a mély emberi kapcsolatok igényét, de realizálódásában (már) többnyire nem tud hinni, s csak legfeljebb annak a tragikus dialektikának ábrázolására képes, ahogy a Jó az emberi világ embertelen valóságában elmerülően az „emberi” védelmében végül maga is embertagadóvá válik. (Lásd például a korszak egyik legjobb – minimal art-os – filmjét, Lars von Trier: *„Dogville – A menedék”*-jét (2003).

75 A felszín, a felület nemcsak absztrakt-etikai értelemben, hanem a szó szoros értelmében is felértékelődik. Ahogy az emberi kapcsolatokban megnő a „homlokzat”-építés fontossága, felértékelődik a tárgyak külső megjelenése, csomagolása is. Természetesen egy olyan korban, amelyben egy ilyen hangsúlyeltolódás bekövetkezik, a **design-műfaj lehetőségei is megnőnek**, mert a gyártók az eladhatóság szempontjából egyre fontosabbnak látják a megformáltság szerepét.

76 Az integráló funkció gyengülésével a „*multikulturalizmus*” divatja is gyengül (hiszen amögött egy nagyon is ambiciózus integráló szándék és integratív szemlélet áll). Felülénkül ugyanakkor a saját kultúra iránti érdeklődés, a kulturális identitás művészi kifejezőeszközeinek keresése. (Ez reakció is a multikulturalizmusra, de közvetlen következménye is: a különböző kultúrák egymástól különböző vonásaival való találkozás felerősítheti az igényt a saját kultúra megkülönböztető sajátosságainak felmérésére és megjelenítésére is.)

rint a szerzők mind rövidebben fejezzék kimagukat, s divatműfajjára emelkedik a *haiku*; (a prózában pedig – újra – felfutóban van a *novella műfaja*); ugyanakkor szinte soha nem látott terjedelmű *regényfolyamok*,⁷⁷ (de legalábbis igencsak vastok regények jönnek létre – Magyarországon lásd például Nadas Péter, Spiró György ebben az időszakban sikert aratott könyveit). S ez a kettős tendencia: a miniatürizálás és monumentalitás irányában szinte minden műfajban érvényesül.

Azért van elmozdulás a korstílusban: miként az „időbeli” mintákkal, a korstílus-előképekkel foglalkozó korábbi fejezetben jeleztük, a klasszicizmus (és a klasszicista korszakok) esztétikai eszményeinek visszaszivárgásával egyrészt egy sokkal puritánabb⁷⁸ stílusműve jelenik meg, (ráadásul mint az elegancia, mint egy „fentebb stíl” követelménye), a művészet minden ágában a „**minimal art**” **térhódítását** eredményezve. A minimalizmus a legkülönbözőbb életterületeken és művészeti ágakban hódít. A divatban a fekete, szürke, fehér színek (vagyis a színtelenség). A lakásmódban a high tech irányzattal összekapcsolódva: kevés bútor, minimális díszítés,⁷⁹ hangsúlyozott személytelenség. Az épületek külső megjelenésében is az egyszerűség. A designban az „érzéki minimalizmus” (Kareem Rasid) – az organikus irány és tiszta geometria ötvözése.⁸⁰ Az irodalomban a cselekmény minimalizálása, lelki mikrotörténetekre lebontása. A popzenében a melódia monoton ismétlődésű ritmusokra cserélése, stb.

77 Elég, ha a korszak vitathatatlanul legnagyobb könyvsikerére, J. K. Rowling 7 kötetes (és egyre hosszabb kötetekből álló) Harry Potterére gondolunk...

78 Ha a minimal art diadalútját indokolni próbáljuk, persze jóval összetettebb a kép, mint amit a „puritanizmus” jelzővel jelölhetünk. Bizonyára benne van a tárgyakkal való elhalmozottság – és az egész fogyasztói társadalom – csömöre, a fogyasztás mennyisége helyett a fogyasztás minősége felé fordulás; de benne van az inga visszalendülése is a nyolcvanas és kilencvenes évek dekoratív-organikus stílusműveitől az ellenirányba; benne van az individuum-felfogás személytelenedése; benne van az az igény, hogy a kaotikus, zűrzavarosnak tűnő világot a „letisztult renddel” tegyék átláthatóbbá.

79 Sokak körében divattá válik a tárgyak elajándékozása, különböző módszerek-stratégiák kialakítása a feleslegessé vált tárgyaktól való megszabadulás érdekében.

80 Érdemes itt talán külön is megemlíteni a „Muji” japán tárgytervező cég sikerét, bolthálózatának elterjedését az európai országokban is. Ezt a céget (is) a minimalizmus jegyében tervezett egyszerű, igényes, funkcionális tárgyak, az újrahasznosítás, a környezettudatoság megnyilvánulásai jellemzik.

Másrészt ugyanebbe az irányba hat, e trend másik megnyilvánulása a „**modernizmus**” (**legalább részbeni**) **rehabilitációja**. (A modernitás értékeinek újbóli előtérbe kerülésével jellemző lesz még a kilencvenes években kiátkozott műanyagok visszatérése, szélesebb körű használata is. Mivel ez egyúttal a műanyagok magasabb minőségre emelésével is együtt jár, így a trend olyan közegekre is ki tud terjedni, ahol korábban nem volt terük; például megjelennek olyan műanyag ékszerek, amelyek már nem az olcsó bizsu, hanem az igényes design-ékszer kategóriába tartoznak. Nem tekinthető véletlennek az sem, hogy a korszakban a Néprajzi Múzeum tematikus kiállítást rendez a Műanyagról.) A modernitás értékét rehabilitálók egyébként többnyire egyúttal a fejlődéssel kapcsolatos szkepszis revidálását is kezdeményezik.

A **test és a mozgás** szerepe továbbra is kiemelt, a mozgás színvonalának általános emelkedése is megfigyelhető, és a különböző művészeti ágakban a produkció fontos elemévé válnak *mozgásbravúrok*, mégis ismét inkább a *zene* értékelődik fel, és mozgásokra épülő műfajokban is fontos kifejezőeszközzé válik a mozgás tagadása, a mozdulatlanság.

Mind a mozgás, mind a mozdulatlanság kiemelt hangsúlya kapcsolódhat egyfajta **jelenorientált** szemlélethez, s bár a kétezres évek is gyakran fordul a múlt felé, valóban jellemzi a jelenorientáltságot, a hosszabb távú távlatok hiánya – a művészetben is. A hosszú távú fennmaradásra szánt objektivációk helyett megnövekedett az installációk, a csak a meghatározott helyen és időben hatást gyakorló (lebontásra kerülő, lebomló, elpusztuló, s legfeljebb dokumentációban megörökített) műalkotások, performance-ok, akciók, csak a kiállításon futó videók, egyszeri színházi bemutatók szerepe az ábrázoló művészetekben, de még az építészetben is megjelentek a csupán rövid időtávra szánt (illetve mobil) épületek. Ebben az időszakban „érti meg” a Nyugat embere a „*mandala*” eleve csak kérészéltre szánt műfaját, s készülnek papírékszerek és egyéb, óhatatlanul rövid életű mestermunkák.⁸¹ (Említettük már a digitális fényképezés elterjedésének szemléletfordító jellegét, de ez a műfaj is felveti – alkotásainak kérdéses maradáóságán keresztül – eleve a maradáóság kérdését; s azt is, hogy van-e

81 A rövid életű tárgyak korában a szemlélet másik oldalán megjelenik az újrahasznosítás: (a „fenntartható fejlődés” gondolatával találkozva) ez is fontos mozzanata lesz a művészi gondolkodásnak, amelyben egyre nagyobb teret nyernek a talált tárgyak átértelmezésével készült tárgyak (az ékszerektől a bútorokig).

értelme maradandóságra törekedni, mikor az egész civilizáció törékeny, mulékony és elévülő, s nagyon kérdéses, hogy mi marad az utókorra).

Korélmény – s a művészetben is hangsúlyt kap – a **véletlenek uralma**, de legalábbis a világ lényegi folyamatainak áttekinthetetlensége; az a tapasztalat, hogy a világ alakulása kiszámíthatatlan, az ember sorsa gyakran a véletlenek összjátékán múlik [volt már szó Iñarritu filmjeinek dramaturgiájában a véletlenek összejátszásának kiemelt szerepéről, de e gondolattal – s „az ember tervez, az Isten (vagy a véletlenek összjátéka) végez” gondolattal a kor sok más alkotója is szívesen játszik].

A jelenorientáció és az „akcidenciákból álló világ” gondolata az újfajta, hálózatos-csomópontos információáramlás közegében több alkotót (folyamatos) **önprezentációra** készítet,⁸² s az élet eseményeinek, részleteinek megjelenítése (s e dokumentáció-folyamat közben az egyes képek cserélgetése) tömegessé is válik. A „bölcstől a koporsóig” folytatott, születést, esküvőt, temetést – és a „kisebb” események sokaságát – megörökítő dokumentáció egyúttal „**az élet = film**” képletet is megerősíti. (A film ebben az időszakban vált – létrehozását tekintve is – tömegműfajjá. És a profi és amatőr filmkészítők közti határok nem csak annyiban halványulnak, hogy ma már az amatőrök által különböző képrögzítő eszközökkel „elkapott” híresemények a tévéhíradók szerves anyagává válhatnak, vagy, hogy az amatőrök által készített videoklipek – e célból rendezett versenyeken keresztül – szintén televíziós produkcióvá „emelkedhetnek”, hanem az is mind jellemzőbbnek mondható, hogy ez a műfaj elsődleges önkifejező eszközzé lesz. Ahogyan korábban a nyelvi önkifejezéssel való próbálkozás (vers, kispróza) volt tömegesnek mondható a kamaszkor időszakában, most mindinkább – a gyakran zenéléssel kombinált – filmfelvétel válik azzá).

Az egyes műfajok közül részletesebben is volt már szó a **street art** szerepéről és annak számos formájáról (matricázás, flash-mob, élőszobrok, jackass, stb.) Az *egyénnek (vagy közösségeknek) a nyilvánosságba való belépési kísérletei* a korábbi városi életet is jellemezték, az új formák egy része (mint a flash mob vagy a jackass ennek csak intenzívebb, „akcióosabb” formáit jelentik, akár csak a járókelők közt száguldozó gördeszkások, vagy a „parkour”-ozó – a

82 Extrém végpontként ismerünk olyan alkotót, aki valóban megörökíti élete majd' minden (hétköznapi) eseményét, és ezt az egyszemélyes valóságshow-t internetes honlapon teszi hozzáférhetővé.

háztetőkön ugrándozó, a város tereptárgyait akadálypályaként leküzdő – „yamakasi”-k). Az utca, tér megnövekedett *kommunikációs* funkcióit használja ki az az akciósorozat, amely az évtized folyamán végigfutott Európa nagyvárosain, különböző, ideiglenesen az utca terébe behelyezett állatszobrokkal (tehenek, oroszlánok, elefántok) tesztelve az őket különböző variációikká módosító⁸³ alkotói fantáziát (és az utcai járókelők reakcióit).⁸⁴

Többször is szó volt már a **profi és amatőr** világ határainak oldódásáról. A karaoke műfaj például azt sugallja, hogy bárki lehet „énekes”, és a szórakoztató és szórakoztatott szerepe felcserélhető; hasonló a sugallata az internetes lehetőségeknek is. Mindenki lehet alkotó, mindenki hagyhat jelet magáról a világban. Ettől persze annak, amit magas művészetnek nevezhetünk, megvannak a kritériumai, és ezeknek a megjelenő önkifejezések nagy része nem felel meg. Ám – mint a hagyományos népművészet bizonyítja – a színvonalas alkotás képessége sokkal szélesebb körű képesség, mint sokan feltételezik, és minél nagyobb a merítés, minél többen próbálkoznak alkotással, előadással, annál inkább nőhet a valódi értéket létrehozók aránya is. Másfelől amikor új műfajok születnek, az első próbálkozások gyakran – bár korántsem mindig – alacsony színvonalúak. Ám később ezekből a silányabb alapokból gazdag és mély művészet nőhet ki, s bár megjósolni aligha lehet, hogy például az új média által lehetővé tett új műfajok területén milyen lesz ez a „kivirágzás”, s hogy egyáltalán mely műfajokban történik meg, s melyekben nem – majdnem bizonyos, hogy mind a zenei, mind a verbális, mind a vizuális művészet jelentős alkotásokat fog létrehozni az on-line médiában (is).

A jelenben azonban az is bizonytalanná teszi a műalkotások értékének érzékelését, hogy az álta-

83 Az előregyártott termék módosítása, mint alkotás, már a dadaizmus, de legkésőbb a pop art óta a tömegtermelés és a fogyasztói társadalom egyik művészi kifejezése, itt azonban megint egyfajta fordított irányú összefüggésről van szó: míg ott a művész a tömegtermelés következményeihez viszonyult (vagy lázadt ellene, vagy elfogadta irányadó valóságnak, de a gesztus így is, úgy is tőle indult ki), most mintegy a tömegtermelő jelöli ki a művészet lehetőséghatárait. Ez más műfajokban is megfigyelhető: egyre több például az olyan irodalmi pályázat, ahol egy-egy **kötelezően beépítendő „előregyártott” elem** (konkrét hír, esemény, mondat) köré kell létrehozni a művet.

84 Bővebben erről lásd: Császi–Gluck 2008.

lánosan eluralkodott **értékrelativizmus** a művészettel kapcsolatban is érvényesül. A hagyományos esztétikai értékhierarchiák érvényüket veszítették (az esztétikai kánonokat amúgyis minden nemzedék és minden új irányzat átírja, de most már az alapok is meginogtak). Elterjedt és elfogadottnak mondható az a gondolat, hogy az ízlések és igények különbözőek lévén kinek ez, kinek az az érték; „objektív” mércét nem lehet alkalmazni, mert ilyen nem létezik. Bár a profi művészek – önnön hozzáértésüket, évek alatt kiküzdött profizmusukat hangoztatva – alkalmaznak kritériumokat (s ezeket például a tehetségkutató versenyek zsűrijében, kulturális beszélgető műsorokban széles körben terjeszteni is próbálják), de ezeket más művészek eltérő véleményei, szempontjai kioltják, s a különböző szempontokkal szembesülő „közönségben” az erősödik meg, hogy nincsenek egyértelmű mércék. Ez kiterjed: nemcsak a profi művészet és az amatőrizmus közti határok halványodnak el, hanem megkérdőjeleződik például a művészet és a nem-művészet, vagy – mint fentebb szó volt erről – a művészet és a giccs közti biztos határvonal is. Mindez ugyanazzal a kettős hatással jár, amit az élet egyéb területeivel kapcsolatban már láthattunk: egyfelől kedvez a művészet megtermékenyülésének (a legkülönfélébb művészeteken kívüli hatások irányából), másrészt gyengíti a művészeti élet egészének általános színvonalát, és a művészet „törvény”-átadó szerepének hatását (a művészeket is „törvényalkotókból” „interpretátorokká” fokozva le).⁸⁵

A hagyományos művészetek területén is jelentősek a változások. Talán a legszembetűnőbbek abban a két művészeti ágban, amelyek a maguk Gesamtkunst-jellegű közegében a legközvetlenebbül és a legsokoldalúbban reagálnak a világ (és a világképek) változásaira. A tág értelemben vett (a mozgásművészetek nagy részét is magában foglaló) színházra és a *filmművészet*⁸⁶ gondolunk.

85 Bauman 1987.

86 Itt rögtön korrigálnunk kell: a film világkép-hordozó összetevőit elemezvén nem korlátozódunk a művészfilmekre, hanem figyelembe vesszük a világképek változásaira gyorsan reagáló kommersz sikerfilmeket is. (Közülük is azokat, amelyek valóban e változások sűrített kifejezői. A művészfilmek – mint korábban hangsúlyoztuk – azért különösen alkalmasak a világkép-kifejezésre, mert igen magas fokú bennük a művészi sűrítés, egyes kommerszfilmek meg azért, mert korszerűek akarnak lenni, mert a kor emberének figyelmét, érzéseit akarják megragadni, s ennek érdekében igyekeznek az adott korban felértékelődő témákat feldolgozni, és/vagy az adott kor

A színház

A **színházban** nemcsak stílári változások figyelhetők meg, de sokhelyütt a színjátszás keretei is megváltoznak.

Sok előadásban **megváltozik a színházi tér**. A már évtizedek óta bírált doboz-színpad és a nézőtér közti határok eltűnedeznek: a nézőket és a színészeket elválasztó tereket egybekapcsolják. Ennek első fokozata a *függöny kiiktatása* (ez már évtizedekkel korábban elkezdődött): az előadások többsége ma már úgy indul, hogy a színészek már a nézők bejövetelekor a színpadon vannak.

Egy következő fokozat – ezt (különböző megoldásokkal) például a Katona József Színház több előadásában is lehetett látni⁸⁷ – a **tükröztetés**: a színpadot „nézőtérnek” rendezik be, a színészek azt játsszák, hogy nézők; az egyik előadás (Schimmelpfennig: *Előtte – utána*) a szó szoros értelmében hatalmas tükröt fordított szembe a nézőtérrel, s a színészek is e tükröben, a nézők között ülve játszották el szerepüket.

Egy másik elmozdulás a hagyományos színházi tértől a kamaraszínházak gyakori megoldása, amikor a **nézőtér a színpad körül** helyezkedik el: ez fokozza a „lélekbéltás” élményét: a színészek mintegy arénában „szolgáltatnak ki” a „lélekbéltás” tekinteteknek.⁸⁸

A dobozszínház oldása az is, ha a **színpadteret hátrafelé nyitják ki**, a kiszolgáló helyiségek felé, mint a méltán elhíresült (Bodó Viktor által színre vitt) „Ledarálnak, eltűntem” (Katona József Színház, 2004/2005) előadásban. E rendezésben a szünetben a nézőt át is vezetik e helyiségek labirintusán, s így megszűnik a cselekmény elszigeteltsége a valóságos élettől. (A több mélységben játszatott jelenetek ugyanakkor erős 3D-s élményt is adnak;

szemléletének megfelelő kifejezőeszközöket használni). A legsilányabb filmfajtákkal (pornófilmek, „tucat” akciófilmek, stb.) már kevésbé érdemes foglalkozni, minthogy ezen előnyök egyikével sem rendelkeznek: bár közvetve ezeken is rajta hagyja nyomát a kor, s természetesen ezek is különböznek korábbi korszakok megfelelő „alkotásaitól”, de a legdurvább igények kielégítésére koncentrálna az általuk használt eszközök nagy része „kortalan”.

87 Roland Schimmelpfennig: *Előtte – utána* (2005/2006); Torsten Buchsteiner: *Nordost* (2010/2011).

88 Ennek egy változata a Katona József Színház híres *Top Dogs* előadása (a 2001/2002-es évadtól), ahol ezt a hatást azzal fokozzák, hogy a színészek a divatbemutatók „kifutójára” emlékeztető módon állnak a nézők tekintetének keresztútjában.

a néző egy új látásmód vizuális élményéből is részesül).

Fokozza ezt a hatást, amikor a néző mintegy láthatatlan jelenlévőként, a **színészek háta mögül**, de már gyakorlatilag a játéktérben élvezheti a cselekményt (mint például a Budapesti Kamaraszínház *Bűn és bűnböhdés a rácsok közt* című Dosztojevszkij-adaptációjában (2005, rendezte: Sopsits Árpád), ahol egy börtöncella ágyai körül lehetett letelepedni.

Újabb ugrás a hagyományos színházi téről való elszakadásban, amikor az előadás már **nem színházban** folyik, hanem különböző – eredetileg egészen más célra szolgáló – terekben. Ilyen volt a Krétakör több előadása (r. Schilling Árpád), főleg a *Hazámházám* (2002), majd a *Niebelung-lakópark* (2004). (Az utóbbi a Budavári Sziklakórház bunkerében, ahol a közönség kórházi ágyon heverészve részesült az előadás egy részének a nézőket kommunikációra is provokáló szakaszában). Ez többnyire együtt jár a nézők vándoroltatásával (egyik helyszínről a másikra), ami egyrészt visszaviszi a polgári korszakban fokozatosan zárt-kötött közeggé alakult színházat vásári alapjaihoz, másrészt **egyre nagyobb aktivitásra** serkenti a nézőt. Ez az Ariane Mnouchkine 1789-rendezése nyomán (1974) elterjedt megoldás annyira korjellemzővé válik, hogy a hagyományos színházi terekben is alkalmazzák, a színház minél több terét vonva be a játékba.⁸⁹

Az utóbbi megoldások szintézise, az Ódry Színpad két (Zsótér Sándor rendezte) előadása, a *K. mama* (2007) és a *Félelem és macskajaj a Harmadik Birodalomban* (2010). A korábban említett kilencvenes évekbeli padlás/pince színházi előzményekre támaszkodva az egyik előadás az Uránia-épület világitóudvarán, és egyéb mellékhelyiségeiben, a második egy Akácfa utcai bérház egy lakásában került bemutatásra. Itt a közönséget nem csak átterelték minden jelenetben egy másik helyszínre, hanem a színészek a **szó szoros értelmében testközelben** játszottak, ezzel végképp áttörve a színpad és nézőtér közti láthatatlan falat. A hatás valóban a színház elidegenedettségének sikeres feloldása: a *Kurázs mama* esetében az a furcsa hatás keletkezik, hogy a néző a harmincéves háború cselekményének közegében érzi magát, de úgy, hogy közben nem lép ki a huszonegyedik század eleji budapesti lét *hic et nunc*-jának érzékeléséből, s ettől a cselekmény abszolút

89 Csak néhány példa e módszer alkalmazására, az említett előadásokon kívül például a *Krétakör* „Feketeország” előadása (2004), *A Kádár házaspár* (Új Színház, 2000), *Ibusár* (Örkény István Színház, 2007), stb.

maivá,⁹⁰ **aktuális érvényességének minden eleme közvetlenül átélhetővé** válik. A másik Brecht darab esetében pedig – például az egyik jelenetben a színészekkel együtt egy konyhában ülve úgy lehet végighallgatni egy óvatos antifasiszta meg egy ifjú náci dialógusát, mint ahogy egy konyhai beszélgetés néma tanúi a valóságban is tennék, s ettől – a **passzív részvétel felelősségének átélése** lehet a katarzis forrása.

A közönség illetén bevonásának is többféle kísérlete létezik. Gyakori lett a közönségnek a színészek – mint „civiliek” – általi, egyénenkénti, „face to face” **megszólítása** az előadás előtt és után.⁹¹

A színházépület – és a hagyományos színház külön világának – elhagyása talán abban a kísérletben tetőzik, amikor a társulat egy hétre egy faluba települ, és – mintegy workshopként – egy héten át a falu lakosai, mint **„közösség” által felvetett problémákat dolgozza fel**, a társulat által kidolgozott helyzetgyakorlatokat⁹² a közönséggel folytatott

90 A színház már régóta igyekszik azzal alátámasztani az aktualizálást, hogy a „legtörténelmibb” darabokat is jelenkori scenikai közegben, **mai ruhákban** játsszák. Ez a hatás mára már – a szinte teljesen általánossá válás következtében – kisült, önmagában nem teremti meg a múlt és jelen világának egymásra vonatkozását. Viszont olyannyira általánossá, mintegy „köznyelvivé” lett a színház jelrendszerében, hogy már szinte furcsának hat, ha egy történelmi darabot „korhűen” próbálnak előadni. Egy másik „modernizáló” elem a legkülönfélébb korokban játszódó darabokban a *cigarettazás*. (Van olyan vélemény, hogy valamikor a korszak elején, amikor az első dohányzás-ellenes rendelkezések megszülettek, a színházi szakma titkos esküt tett, hogy tiltakozásként ezután minden előadásba belerendeznek legalább egy dohányzó jelenetet. Akár így történt, akár nem, a kétezres évek előadásai között csak elvétve fordulhattak elő olyan előadások, amelyekben senki sem gyújtott rá).

91 Ezt alkalmazza a Krétakör, de erre épül például a Hopp Art Társulat *Hajrá, Hány* előadása is (Köszegi Várszínház, 2011), amelynek végén – az előadás után, (illetve a „finálé” meghallgatására) a nézőket átvezetik, s meghívják egy pohár italra egy közeli vendéglőben.

92 Az improvizáció jelentősége különben is igen nagymértékben felerősödött, (a nemrég végzett színészekből álló Hopp Art társulat például nyilván azért is épít nagy mértékben az improvizáció hatásaira, mert már képzésük során igen nagy hangsúly esett erre, s egyik nagy sikerű egyetemi vizsgaelőadásuk (*Vakrepülés/Embervásár*, Ódry Színpad, 2006) teljes mértékben a tagok improvizációin alapult, szöveggönyvét ők maguk építették fel). Említhetjük itt a *Beugró* (televíziós produkció) óriási sikerét is, ami szintén improvizációs jellegének (az improvizáció kiszámíthatatlanságából fakadó – inspiráló – feszültségnek) köszönhető.

beszélgetésekkel változtatva (a helyzetgyakorlatokat azokból kibontva).⁹³

Mindezen tendenciák közös eleme a „**rólad van szó**” hatás felerősítése,⁹⁴ a színház eredeti életbeágyazottságának, a közönség közösségként való létezésének, s a színielőadásnak mint közösségi rítusnak újraélesztésére (a játékos és szemlélők közt a polgári színházban kialakult távolság felszámolására) irányuló törekvés.⁹⁵ Ezek az erőfeszítések annál nagyobb mértékben igénylik az eltávolodást a hagyományos színházi tértől, az egymástól elkülönített színpad és nézőtér szembenállásától – és egyáltalán a „játék” és a „valóság” elhatárolásától –, minél inkább szükségesnek látszik, hogy valamiképpen

Az improvizatív jelleg ugyanakkor megfelel az évtizedes állóvízből kibomló, rendre váratlan helyzeteket teremtő világunknak, amelyben a **mindennapok egyénének is mind gyakrabban kell improvizációs képességeit használva** helyzeteket, emberi viszonylatokat megoldani. Az erre a műfajra jellemző gyors érzelmi váltások, az egymással váltogatott többszörös identitások szintén a mai ember alapélményei közé tartoznak.

93 Hasonló hatásra épít a részben pszichológusokból álló „Áttünések” Improvizációs Színház, akik a közönség által felvetett érzéseket-gondolatokat-hangulatokat jelenítik meg.

94 Igen érdekes változata ennek a Honvéd Színház *Bozgorok* előadása a Székényben (2003), amely úgy zárja az erdélyi életérzésekkel átfogalmazott Shakespearepersziflázs előadását, hogy a szerepe szerint otthon (Erdélyben) maradó színész leül puliszkát enni, s asztalához invitálja a közönséget: a színielőadás minden átmenet nélkül átmegy a civil létbe: a közönség tagjai előbb bártortalanul, majd mind nagyobb számban csatlakoznak, a színészekkel beszédbe elegyednek, stb. Az alapvető – katartikus – hatás, hogy ezzel az élet (a nézők élete) összekapcsolódik a darab problematikájával, s az erdélyi magyarok sorsa iránti felelősség átérzése nem ideologikus ráhatáson, hanem a legközvetlenebb fiziológiai effektuson, a közös lakoma létrehozta „lélekkörön” keresztül érheti el a közönséget.

95 A Krétakör közvetlen-direkt politizálással is próbálja ezt a hatást létrehozni, ez azonban azért felemás sikerű kísérlet, mert a jelen megosztó politikai rendszerében e tekintetben nincs „közös élmény”, s így maga a közönség is megoszlik, s a nézők egy részében éppen a kívánt katartikus hatás nem jön létre. Némileg sikeresebben valósítja meg a politikai aktualizációt a Vígszínház *Orbello* előadása (2009), de igazán akkor működik a „politikai” hatás is, amikor nem direkt, nem azonosítható be egy-egy kortárs jelenséggel (akkor ugyanis csak allegória), hanem aktualitása is sokrétű, sokjelentésű (vagyis szimbolikus). A színház ugyanis alapvetően nem politikai, hanem „életérzés”- és világkép-befolyásoló és -kifejező tényező.

mozgósítsák – a színház célja, a katarzis kiváltása érdekében – a fragmentált, elidegenedett társadalom egyébként hiányzó kohéziós erőit.

A hagyományos színpadi térben bemutatott előadásokban is jelentősek a változások. Mind népszerűbbek a kamra-jellegű, intim terekben megrendezett előadások. (Amikor már ez a megoldás elterjedt, és a „Kamra” a Katona József Színház kamaraszínházaként „rendes” színházzá avanszált a budapesti színházi kínálatban, a tendenciát fokozva megnyitották a „Sufnit”, ahol még „beljebb” hatolhat a néző az intimitásba: ebben a közegben jól „élnek” monodramák, amelyeken kívül **itt kap némi beavatást a néző a színészi munka felépülési folyamatába** is (helyzetgyakorlatokat, színészi „edzsmunkát” láthat: erre korábban nemigen volt példa).⁹⁶

A nagyszínpadok terei sem maradnak változatlanok. Említettünk már olyan előadásokat, amelyek videót használnak; a **képernyők-kivetítők** a kétezres években olyannyira elszaporodtak (a legkülönbefélbb színházakban), hogy itt példát sem szükséges említeni. Ennek érdekes (bár nem új)⁹⁷ változata, amikor az éppen folyó előadás jelenik meg a kivetítőkön, ezzel a valóság és virtuális valóság bonyolult viszonyának jelenkori élményét is leképezve, (s a testi valótól elszakadó képi reprezentáció egyúttal fokozottabban kiemeli a színészi játék lelki oldalát is).⁹⁸

Egy másik, gyakori (és a kétezres évekre még jellemzőbb) színpadkép-megoldás, amikor a színpadtérben olyan dobozzerű „**ház a házban**” teret hoznak létre, mint a későgótika/kora-renaisszánsz egyes lakásbelső-ábrázolásain. Különös módon ez is a hagyományos doboz-színház tagadása: azzal, hogy a dobozszerűséget megkettőzi, (ellenkező megoldással, de hasonló hatást ér el, mint a színpad hagyományos elkülönítettségének imént sorolt felszámolási kísérletei): idézőjelbe teszi a „színpad-szerűséget”, s ezzel paradox módon újra bevonja

96 A Katona egyébként kísérletképpen a „nagyszínházban” is bemutatott egy előadást, amely azokból a gyakorlatokból adott ízelítőt, amelyek a társulat magasfokú (helyenként akrobatikus) mozgáskultúrájának megalapozásául szolgálnak.

97 A prágai Laterna Magica színház például már fél évszázada alkalmazza ezt az eszközt...

98 Azon a módon állítva középpontba a szereplők belső történéseit, ahogy egyébként az elektronikus képtovábbítás világában a privátszféra nyilvánosság általi bekebelezése általában is történik – mint ezt korábban több vonatkozásban is bemutattuk.

az intimitásba a nézőt: a színpad a színpadon belül (megint csak) mintegy a megjelenő ember belső történéseinek szimbólumaként is hat,⁹⁹ (és úgy mutatja az ember közvetlen burkát, privát világát menedéknak, hogy ugyanazon gesztussal ezt illúzióként leplezi le, érzékeltetve nyitottságát, kiszolgáltatottságát is).

Gyakran **teljesen üres térrel** emelik ki a testi-lelki történéseket, s egyre többször kísérleteznek a színpadi tér **vertikális kiterjesztésével** is.

A színház egyéb hatóeszközei is változnak. Egyrészt jelentősen megváltozott a **színpadi nyelv**.

A közönség jelentős részét sokkolja és elidegeníti a (színpadon is) elszaporodott **trágárság, obszcenitás**. Ez nyilván átmeneti hatás, és a dekadens társadalmak gyakori jelensége: e zenitjükön túlfutott társadalmak miközben felélik azt a gazdagságot, amelyet a csúcspontig eljutva létrehoztak, ez rendszerint olyan túlságosan ingergazdag környezeteket is jelent, amelyben már csak a nagyon erős (és durva) hatások hatnak. Ugyanakkor a közönség jelentős része ezt a nyelvezetet, mint „a valóság nyelvét” üdvözli az irodalomban. A mai köznyelv (és szleng) beépítése általánosan is jellemző. Ezt az igényt kielégítendő sorra készülnek a „klasszikus darabok” új fordításai (még azokban az esetekben is, amikor az adott darab régi – Arany, Vörösmarty, Illyés általi – fordítása maga is klasszikussá vált).

A **szöveg** másik megújítás-módja az a (jellegzetesen posztmodern) megoldás, hogy **megváltoztatják** a darab befejezését, vagy drámai csúcspontját (s ezzel üzenetének lényegét is), mint például a Nemzeti Színház *Az ember tragédiája* (2002) vagy *Tartuffe*-előadásában (2006), vagy az Új Színház *Éjjeli menedékhely*-ében (2001). (Ez többnyire a katarzis elmaradásával is jár, ez viszont megfelel annak a posztmodern felfogásnak, hogy a mai világban katarzis már nem is lehetséges).

A **nyelvel-stílussal való játék** sokszor fontosabbá válik, mint a katarzis, és általában a társadalmi problémákkal való szembesülés (bár más előadásokban, mint ezt a kor általános jellemzői között megjegyeztük, a társadalmi problémák iránti érdeklődés éppen hogy erősödött).

Ennek másik oldala a **test (és a testnyelv)** szerepének felerősödése. A test felértékelődéséről már többször is szó esett, s a színházban ez különösen

99 A már korábbi rendezéseiben is ebbe az irányba is tekintő Bodó Viktor *„Az óra amikor semmit sem tudunk egymásról”* című előadásban (2009, a Katona-beli bemutató: 2010) mindkét utóbbi megoldást alkalmazza.

érezhető. A fordulat már évtizedekkel ezelőtt megkezdődött: a színházi hatásban mindig is fontos testbeszéd a deklamáló színjátszással szakító Latino-vits Zoltán életművében kapott újra főszerepet, s a hetvenes években Cserhalmi György deklarálta is, hogy a színháznak a „leszúrt lábú színjátszás” ellenében kell megújulnia. Ez a megújulás azóta is tart: a színészi test és a színpadi mozgás egyre nagyobb, egyre hangsúlyosabb szerepével. (Szó volt arról, hogy egyre több mozgásművészeti társulat is alakul, s a mozgásművészet különböző műfajai beépülnek a prózai színházak életébe is, nem csekély hatással a „tisztán prózai” előadásokra is).¹⁰⁰

A testet gyakran tárgyként kezelik (mint ahogy a huszadik század ipari társadalmának majd a fogyasztói társadalomnak kettős elidegenedésében két értelemben, két módon is azzá vált).¹⁰¹ Gyakori a meztelenség (ez részben megint a szélsőséges, erős, sokkolónak szánt hatások egyike), de ugyanakkor – mint már Jancsó filmjein is – az ember kiszolgáltatottságának, védtelenségének hangsúlyos jelzése (olykor az ember tiszta, őszinte belső rétegeinek feltárását jelenti).

A **szöveg, a beszéd és a testiség olykor, mint ellentétpár** jelennek meg: az utóbbi a világ groteszk voltával, a beszéd viszont az őszintétlenséggel azonosítva.¹⁰²

A **mozgás** (és a test) meghatározóvá erősödött szerepe a kétezres években paradox módon abban is megnyilvánul, hogy kísérleteznek a **mozgás lefékezésével** is – de nem a deklamáláshoz való visszatérés, hanem a még intenzívebb testi koncentráció, és ezen keresztül a pszichikus történések koncentráltabb megjelenítése érdekében. Itt megint Zsótér Sándor az egyik úttörő: a *Csongor és Tündében* (Katona József Színház, 2004) a *vándorlásra* épülő darab szereplőit mintegy eszpresszó-asztalok köré ültetve, a mozgáslehetőségek jelentős korlátozásával játszatja el, emeli ki a darab lelki történéseit, s még szélsőségesebben valósítja meg ezt a *Médeában*

100 A test felé fordulás ebben a közegben az önreflexió hangsúlyozását is jelenti: befelé fordulást, **elmerülést az ember belső világában**.

101 Ennek diszharmonikus voltát a modern mozgásművészetre jellemző törött, kifacsart mozdulatok és gyakran a mozgás alapjául szolgáló diszharmonikus zenei vagy zaj-aláfestés is kiemeli.

102 Ez a rokokó életérzésére hasonlít, s így nem véletlen, hogy éppen egy rokokó darabot említhetünk ennek példájául, Bessenyei György: *A filozófus* című darabjának előadását (2011) a Katona József Színházban.

(Radnóti Színház, 2002), ahol a színészeknek mozdatlanul s ráadásul a közönséggel szemben egy sorba leültetve – tehát az egymással való kontaktus lehetőségeit is minimalizálva – kellett a szöveget élettel, rendkívül intenzívvé növelt belső feszültségekkel, állapot-kifejezéseikkel megtölteni.¹⁰³

A mozgás és a színpadi látvány szerepének fokozódása mellé sorolhatjuk a zene szerves beépülését is a prózai színházak előadásaiba. Amellett, hogy több színház is játszik a klasszikus értelemben vett musicaleket, az egyébként prózai darabokban is megjelennek betétdalok, zenei produkciók. Ezek leginkább (a brechtire emlékeztető) songoknak nevezhetők, (mert nem válnak dramaturgiailag dominánssá, mint a musicalekben, csak „kiszólnak” a darabból), s a felfokozott szerepű mozgással és látvánnyal együtt vesznek részt abban, hogy az eleve több esztétikai területet mozgósító színház **Gesamtkunst-jellegét tovább fokozzák.**¹⁰⁴ (A Gesamtkunst-jelleg fokozódásának is jele, s nyilván nem véletlen, hogy a korszakban a korábbiaknál is jellemzőbbé váltak filmrendezők színpadi rendezései: a korábban említett Jeles Andrásnál kívül Sopsits Árpád, Gothár Péter¹⁰⁵ majd Szász János, Mundruczó Kornél, és a vendégként az Új Színházban rendező Jiří Menzel¹⁰⁶ neve említhető. És ez nem csak azért van így, mert a filmszakma szűkös anyagi támogatottsága nem nyújt elég lehetőséget annyi tehetséges filmrendezőnek, amennyit Magyarország kitermel, hanem azért is, mert a színház olyan irányba fejlődött, ahol otthon érezhetik magukat a filmkészítők képességeikkel bíró alkotók is).

Ez összefüggésbe hozható az **expresszionizmus és szürrealizmus** említett reneszánszával is.

103 A korszak másik nagy magyar színpadi úttörője, Bodó Viktor is alkalmazza – ha csak egy jelenet erejéig is – ezt a megoldást a MU Színházban 2010-ben bemutatott *A kockavetőben*

104 Ez a Gesamtkunst-jelleg kiválóan érvényesül a Tom Waits zenéjével feldúsított *Woyzeck* előadásban (Katona, 2011, r. Ascher Tamás), amely ezen kívül abban is kitűnik, hogy teljesen sikerül egymásra vetítenie a művel kapcsolatba hozható három korszak világát: a színpadon egyszerre jelenik meg a keletkezés kora (a romantika), az előadást ihlető (és éppen Büchner által erősen ihletett) Brecht húszas-harmincas évekbeli expresszionizmusa és a jelenkor: jelezve a jelenben a másik két előkorszak elemeinek baljós jelenlétét.

105 Gothár úgy tűnik most már alapvetően színházi rendező.

106 *Még egyszer, hátulról* (2004).

A felfokozott expresszivitás és/vagy a mélytudatható abszurd képzettársítások a kétezres évek elején jellemző megtermékenyítői a színjátszásnak (Magyarországon a szürrealizmusnak korábban sosem sikerült olyan adekvát és hatásos színpadi megjelenítést kapni, mint Bodó Kafka-rendezése, a „*Ledarálnak, eltűntem*”, de ezen kívül is nagyon sok előadásba kerülnek be a *groteszket a félelmetessel elegyítő*, szuggesztív szürrealis elemek a „Katona” számos produkciójától az Örkény István Színházon át a Nemzeti egyes előadásaiig).

A szürrealizmusnak eleve van egy fekete, morbid vonulata, s ez különösen eleven a kétezres években. Divatossá válik, s (filmekben edzett) közönséget is talál magának a **morbid humor**. [Itt is sok példát említhetnénk, de csak néhány jellemzőt sorolva: *Ivanovék karácsonya* (Katona, 2007, r. Gothár Péter), *Jógyerekek képeskönyve* (Örkény Színház, 2009, r. Ascher Tamás),¹⁰⁷ *Sade márki 120 napja* (Budapest Bábszínház, 2005, r. Alföldi Róbert), *Roberto Zucco* (Új Színház, 2003, r. Vidnyánszky Attila), stb.] A morbiditás és a brutalitás (fensőbbeséges) barátságossággal, viszolygó megértéssel (?) kezelt ábrázolása megfelel egy olyan kor szellemének, amely felismeri a „békés” hétköznapjait átható embertelenséget, de nem látván semmilyen módját leküzdésének, azt besorolja a világ (nem kellemes, nem elegáns, de) „természetes” jelenségei közé.

Az expresszionizmus közvetítésével próbál közelíteni a kétezres évek színháza az ősi színház **rítusjellegéhez** is. Mivel ahhoz, hogy a színház rítusszerűen működhessen, egy olyan közegre (társadalmi háttérre, közönségre) lenne szüksége, amelynek koherens szemlélete, közös mítoszai vannak, s ez a modern korban már hiányzik, a színház olyan forrásokat próbál mozgósítani, amelyeknek egyes elemei valamit tartalmaznak ebből. Így nyúlnak az ősi *kultúrák*¹⁰⁸ vagy a *magyar folklór*¹⁰⁹ szelleméhez, de ebből a célból próbálják beépíteni a (világmédiában globálisan közös „ismerőssé” tett „hősök” és történetek), a modern „mitológiák” egyes elemeit, a tömegkultúra garantáltan közismert építőköveit is, ha a „közös élmény” már csak ezektől a kliséktől várható.

107 Más módon, de szerepet kap a morbiditás az ugyanebben az évben bemutatott *Éhség*-ben is (Katona József Színház).

108 Lásd például: *Bakkhánsnők* (2000) és *A néger és a kutyák* (Katona, 2008).

109 Például a Pintér Béla Társulat a Székényben.

Jelentős **dramaturgiai** változás, hogy a hajdani, koncentrált cselekmény helyett a mozaikkockákra széthullott életvilág *mozaikos*, (egymással inkább csak montázshatásba kerülő, mintsem egymásból építkező) jelenetek füzéréből álló ábrázolása kerül előtérbe, párhuzamosan azzal, hogy az individuális hős helyett is mindinkább az „egész”, a „társadalom”, az *emberek együttese* lesz a „főszereplő”.

A kétezres évek színházcsinálóiak világképe mindent egybevetve **hol derűsen, hol kevésbé derűsen keserű**. Úgy tűnik – legalábbis a jelentős előadások többségének sugallata ezt mutatja – nem tudnak hinni egyetlen eszmény érvényesülésében (sőt, a világ egységben látásának lehetőségében) sem; de ennek a pesszimista jelen- és jövőképek olykor melléteszik az „élni azért lehet” üzenetét is; ettől a világról alkotott kép nem kevésbé sötét ugyan, de a nézőnek az elrontott világ kicacagása is nyújthat némi segítséget. A sötét végkicsengésű előadásokban pedig olykor azért ott van az erkölcsi mozzanat is, ami a tisztaság, az emberiség ellehetetlenülésén, tragikus vagy tragikomikus bukásán keresztül mutatja fel, hogy mi is lenne, lehetne az – „egy jobb, de a korszak tudása, tapasztalatai szerint sajnos nem létező világban” – ami szükségszerűen elbukik.

Néhány szó az irodalomról

Csak röviden szólva (a színháznak is alapjául szolgáló) *szépirodalomról*.

Az irodalomban is **halványul a magasművészet és a lektűr közötti határvonal**. Nem utolsósorban azért is, mert egyes szerzők, akik művészi értékű művekkel debütáltak, elmennek a piaci siker (és a lektűr) irányába. A kétezres évtizedben talán Coelho pályája nyújtja ennek legjobb példáját.

Vannak azután olyanok, akik szintén a lektűr és az irodalom határán egyensúlyoznak, de úgy sikerül e két „birodalmat” egyesíteniük, hogy a szintézis az esztétikai érték tartományában jön létre. Így lesz az évtized egyik legérdekesebb szerzője az orosz Viktor Pelevin.

Általánosan jellemző az évtized irodalmában a multikulturalizmus és különösen a **kultúrák találkozásának** élményével való küzdelem (ebben folytatódik a kilencvenes évek tendenciája). Az igen

sokféle Kelet¹¹⁰ találkozik e művekben a Nyugattal. A legizgalmasabbak azok a művek, amelyek egy-egy társadalmon belül mutatják be az adott kultúra két-, vagy éppen háromlelkűségét, a különböző kulturális hatások kavargását és elegyedését (mint Pamuk vagy az említett Pelevin írásaiban).

Az évtizedre jellemző a **nőírók** nézőpontja¹¹¹ (és általában a nők szemével látott világ) iránti fokozott érdeklődés. (Ha a kilencvenes években a nyolcvanas évek Zöld mozgalmi „értek be”, s váltak jelentős és széles körben ható szemlélet-meghatározóvá, a kétezres években ugyanez a közgondolkodásba-olvasás az évezredes férfiuralmat megkérdőjelező feminizmus mérsékelt irányzatáról is elmondható).

Az irodalomban is jellemzővé válik – miközben folytatódik a tudatáramlás rekonstruálásának, a **pszichológiai önreflexiónak** az uralma – a **testre, a testi működésekre** fordított fokozott figyelem.

A **diktatúrák szenvedéseinek feldolgozása** továbbra is alapja az irodalmi sikernek. A Nobel-díj bizottság továbbra is preferálja ezt a témát. De ha a korszak e tárgyról szóló irodalmi műveinek – a „politikai díjakon” túli – értékeit elemezzük, a saját korhoz elsősorban két oldalról szólnak e művek. Egyrészt a gazdag fogyasztói társadalom emberének eltompult (és ál-küzdelmekkel szórakoztatott) értekeit próbálják ráébreszteni a valódi emberi szenvedések létezésére, másrészt baljós figyelmeztetésül szolgálnak egy – ha nem is a náciizmus és sztálinizmus formájában visszatérő, de – infernális világ jövőbeli lehetőségességét illetően.

A **posztkommunista Kelet-Európa** világának feldolgozása már a születés pillanatában, a kilencvenes években megkezdődött, de ez is a kétezres évek irodalmában kezdett kiteljesedni.

A korszak divatos olvasmányainak egy része annak köszönheti sikerét, hogy feleleveníti-ébreden tartja a **realista történetmesélés** hagyományát. Az évtizedet különben is a konzervativizmus dominanciája jellemzi, ami az irodalomban hol egy mára letűnt világ megemelt bemutatásában, hol a letűntnek vélt értékek újrafelfedezésében, hol a stílus ízeletésében találja meg esztétikai kielégülését. Magyarországon ez egyfelől a *polgári*, a *honoráció*

110 A „Kelet” jelentheti a (poszt-kommunista) kelet-európai (mint Makine-nál, Nádasnál vagy Krasznahorkai kilencvenes évekbeli *Háború és háborújában*), vagy az iszlám ázsiai világát (mint Salman Rushdie, vagy Orhan Pamuk műveiben).

111 Említsük meg Elfriede Jelinek, Herta Müller, Tatjana Ulickaja, Doris Lessing, Arundhati Roy nevét.

és a *szimbiózisban* láttatott nemesi-paraszti világ mintának állítását jelenti (lásd Márai, Hamvas és Wass Albert kultuszát), másfelől olyan új művek születését, amelyek legalább elemeikben emlékeztetnek ezekre a mintákra. Ugyanez a konzervatív hullám egy másik olvasórétegben a zsidóság hagyományaira fókuszál. Ez a téma többféle olvasórétegre is számíthat: a saját identitásukat keresőkön túl azokat is foglalkoztatja, akik meg szeretnék érteni, hogy miért és miképpen válhatott ez a nép és/vagy kultúra és/vagy vallási csoport – több értelemben is – a huszadik század eseményeinek csomópontjává).

Más olvasóréteget céloz meg az irodalom **avantgardisztikus** vonulata. A mágikus realizmus évtizedeken át a „harmadik világról” hozott üzeneteket: archaikus állapotban élő, illetve abból a modernitásba érkező népek mítosz-világával termékenyítve meg a modern irodalmat. A New Age életérzése egy újfajta misztika lehetőségét alapozta meg. Kemény realitás és mágikus misztikum egészen új elegye jött létre akkor, amikor mindezek az elemek találkoztak a posztkommunista világ abszurd káoszával (és a legújabb nemzedék világszerte eldurvult városi stílusával és pszichedelikus fantáziáival) – például Pelevin könyveiben.

Jellemzőnek mondható az is, hogy a transzcendencia iránti igény a hagyományos vallás elemeinek felhasználásával, ugyanakkor gyakran a kánonokkal éles ellentétben álló, olykor blaszfémikus formákban, de legalábbis valamilyen egyéni-személyes valóságosság¹¹² megfogalmazásaként nyer kielégítést.

A **mozaikosság, széttöredezettség** – ez egyébként általában az irodalomban filmes hatásnak tartják, és mint alapvető szövegformálási eljárás valóban már a játékfilm első sikerei nyomán, a két világháború között megjelent – az irodalomban is egyre jellemzőbbé válik.

A kétezres évek tele vannak izgalmas és aggasztó történetekkel – ez kedvez az irodalomnak; ám kevés benne a megkérdőjelezetlen hit; ez viszont a **gyilkos iróniának** kedvez. A kor több népszerű szerzője veszi igénybe ezt az eszközt. S bár élete éppen ebben az évtizedben ért véget, ekkor jutott kultikus nép-

112 Ez a szemlélet – mint a vallásszociológia is megállapítja –, egyébként is terjed. Az ezekben az években konzervatív vezetésű katolikus egyházban is olyan személyiségek válnak népszerűvé ebben az évtizedben, akiknek megfogalmazásai üdítően eredetiek, s akik az egyház vitális gyökereihez való visszakanyarodással igyekeznek azt ismét megújítani, mint a „Bokor” reformmozgalom elindítója, a felfüggesztése után újra miséző Bulányi György, vagy a Szent Ferenc eredeti szellemiségében élő Bőjte Csaba.

szerűsége csúcsára a gyilkos irónia keserű-humanista mestere, Kurt Vonnegut is.¹¹³ A kiábrándultság és keserűség az irodalomban éppúgy jellemző, mint a színházban, de műfajából következően – mivel a nagyepika gyakran a *longue durée*-vel dolgozik – több reménynek is tud teret adni.

Mint korábban, e fejezet harmadik lábjegyzetében már utaltunk rá, miközben – ha csak a média, a reklám nem teszi véletlenül tömegkulturális eseménnyé – egyre kevésbé lehet verseskötetet eladni, ugyanakkor általánosan nő a **versek** használata, megbecsülése. Ez feltehetőleg annak köszönhető, hogy a korszakban uralkodó szkepszis és relativizmus következtében felfokozódik az igény arra, ami tartósan hiányzik, amit tartósan tagad az uralkodó diskurzus: az esszenciális érzelmekre és az esszenciális bölcsességekre. (A jó vers ezt tudja nyújtani. Az aforisztikus bölcsességeket egyébként kiemelten keresi – s nem csak a versekben – a kétezres évek embere).

De **közeledik egymáshoz az epika és líra** is: az epikában eluralkodott szubjektív gondolatáramlás-ábrázolás, amely esszéisztikussá teszi az epikus irodalom jelentős részét, gyakran egyszersmind költői asszociációkkal, „szinte-vers” szövegrészletekkel dúsul fel, a lírai költészet pedig, amelynek nagyarányú rímtelensége már jó ideje szintén közelít, ha nem is az esszé, de az aforisztikus-filozofikus próza felé, mind gyakrabban eseményleírások köré szervezi a verset. (Egyébként az ezredforduló után a hosszú „szabadvers” korszak visszahatásaként újra növekedni látszik a rímes költemények aránya).

Képzőművészet és zene

A **képzőművészet** tendenciái is hasonló irányokba mutatnak.¹¹⁴

A kilencvenes évek végén (1999) Hermann Nitsch kiállítása kelt botrányt, egyrészt blaszfémikus jellegével provokálva a vallásos érzéseket (a kétezres években azután már nem annyira a provokáció, inkább a személyes-egyéni vallásosság jellemző a képzőművészetben is); másrészt nagy hangsúlyt ad a **testinek**, ez viszont különböző formákban folytatódik az évtized folyamán.

113 S ekkor sorakozott fel mellé népszerűségben például – a Magyarországon a kilencvenes években megjelentetett – Douglas Adams is.

114 E fejezet képzőművészeti és zenei vonatkozásaihoz köszönjük Germán Kinga, Nagy Dániel és Szegedi Eszter szóbeli észrevételeit.

A következő botrány Serrano kiállításához fűződik, akinek az öreg test ábrázolására vállalkozó fotói oly módon helyezik a hangsúlyt a testre, hogy egyúttal a **bomlás, hanyatlás** a szükségszerű pusztulás életérzését sugározzák.¹¹⁵

A **testiség groteszk oldala** emelkedik ki – a testek terjedelmének felfokozásával – Botero képein (az ő budapesti kiállítása 2010 eseménye volt), ami kettős reflexió is a fogyasztói társadalomra (egyrészt a Taxidermia módján a zabálás metonímiájával utalva rá, másrészt játékos kontrasztban a kóros soványosság divatjával),¹¹⁶ ugyanakkor kifejezve az emberek üres bábuvá válását is.

A képzőművészetben is érvényes az **ázsiai orientáció**: egyrészt megnő az érdeklődés a Kelet művészete – és most első ízben – modern, mai művészete iránt is; másrészt maguk a távol-keleti (kínai, japán, koreai) művészek is divattá, a világ képzőművészetének elismert alakjaivá válnak.

A képzőművészetben is elszaporodnak a **műfaj-keveredések**, a művészek előszeretettel vegyítik több műfaj eszközeit. Folytatódik az anyagok és technikák vegyítésével való kísérletezés is, de míg ennek korábban erős avantgárd-jellege volt, mostanra természetes kifejezésformává vált.

A keveredés más műfajok irányában is megnyitja a képzőművészetet. Szó volt már a **virtuális falfestés** terjedéséről (ami az építészet, a zene és a képalkotás találkozását jelenti). De a képalkotási lehetőségek kiterjedésének jele például a **VJ-k** megjelenése és műfajuk széleskörű elterjedése is.

Itt említhetjük meg azt is, hogy a kiállítás-megnyitókön már szinte kötelező a **zenei műsor**. S ami még inkább a művészeti ágak közeledését mutatja, képalkotó művészek is mind többször készítenek **hang-installációkat**.

Általában is megnőtt az **installáció** jelentősége. A kiállításokon, múzeumokban a korábbi síkfelületi szemlélettel szemben egyértelműen a **térben való gondolkodás** vált korjellemzővé. Még a hagyomá-

115 E képek ellen nem csak a konzervatív ízlés tiltakozik; a szemérmesség normáin kívül beleütköznek az öregkor tiszteletébe is. Csakhogy az öregkor tiszteletét ebben a korban a társadalom mondja fel: a mezítelenséghez hasonló kiszolgáltatottságba (nyomorba, hajléktalanságba) taszítva időskorú emberek sokaságát. Ami e szemléletben igazából problematikus lehet, hogy az ábrázolás időnként öncélúvá, mozgósító erkölcsi üzenet nélkülivé válik, az a sötét jövőképekkel teli korszak nagy részére jellemző.

116 S ironikusan érintkezve a barokk divatjával is, hiszen a test túltengése utoljára a barokk korszak szépségideálja volt.

nyos képelhelyezésben is érzékelhető a kép és környezet közötti határelmosódás törekvése: erre utal a **képek keretek** megnövekedett szerepe, illetve a képek kicsordulása a keretekre (sőt, még azokon túl is).

A képzőművészet egyrészt tehát kilép hagyományos határai közül, s ez egészen addig a mértékig terjed, amire a **land-art**nak az évtizedben megfigyelhető jelentőség-növekedése kapcsán hivatkoztunk,¹¹⁷ másrészt igazán ebben az évtizedben lesz divatos (a képzőművészetben is) a **minimalizmus**.

Az individualizáció, a **személyes élettörténet** megnövekedett szerepe az egyes alkotók recepciójában, illetve a **személyes mitológiák** építése az egyes művek tematikájában szintén sok művész esetében megfigyelhető.

Ugyanakkor a kétezres évtizedben – a domináns jövőtlenség-érzet és erkölcsi szkepszis ellenére – növekedni látszik a képzőművészet **társadalmi-politikai érdeklődése**, aktivitása. Míg a korábbi években csak elvétve akadt egy-egy alkotó, aki ilyen típusú üzeneteket vitt képzőművészeti alkotásokba, most felerősödött a szociális érzékenység, és az etikai alapú¹¹⁸ politikai aktivitás.

Nem független ettől a (szociálisan hagyományosan érzékeny) **fotó** műfajának felértékelődése, mindinkább „képzőművészeti” válása, és képzőművészeti alkotásként való befogadása (a nagy múzeumok, galériák, magángyűjtemények kínálatába is).

A szociális-politikai-társadalmi tudatosság növekedése a képzőművészetben is ráirányítja a figyelmet a világ **női** oldalára. A huszadik században már eléggé sok nő dolgozott a képzőművészetben, de a kétezres években éppen a feminista hullám egyenesen szupersztárrá emelte Frida Kahlo-t, s fokozott érdeklődés fordult olyan alkotók felé, mint Camille

117 Ezzel összefüggésben említhető az évtized egyik nagy sikerű alkotása, Olafur Eliasson: „*The weather project*” című, a Nap látványát utánzó műve (a Tate Galleryben), amely nem csak a művészet, hanem a hozzá való viszony egészen új lehetőségeit nyitja meg, (melléleg kifejezve valóság és virtualitás új viszonyát is), hiszen azt a múzeumi termet, ahol ez a fényforrás található, a látogatók (valóságos) napozásra is használják (miközben persze a hagyományos kiállítás-látogatói attitűd is jelen van bennük).

118 A művészet politikálása akkor tudja magát megóvni a didaktikus allegorizálástól, ha „politikálása” inkább társadalomfilozófiai, vagy etikai gesztus. A politikai jellegű plakát műfajának is igen jót tett, amikor – például az ARC-pályázat hatására is – a pályaművek többsége ebbe az irányba mozdult.

Claudel,¹¹⁹ Amrita Sher-Gil; s újralfedezték az újkor első híres festőnőjét, Artemisia Gentileschit is.

A **stílusok pluralizmusa és eklektikája** a képzőművészetben is érvényes, s a kétezres évtizedben ez az egyes műveken belül is érvényesül: a posztmodernnek megfelelően sok mű dúsul fel különböző stíluskorszakok elemeivel, az ezekre vonatkozó „idézetekkel”.

S talán érdemes megemlíteni azt a fejleményt is, hogy terjednek a – például a későgótikában oly gyakori – **szimultán ábrázolások**. Ezt már csak azért is érdemes megemlíteni, mert a „kép a képben” egybevág azzal, amit a színházban a „ház a házban” divatjaként regisztrálhattunk.

Végül – visszakanyarodva a magyarországi kiállításokhoz, amellyel a képzőművészet változásainak áttekintését kezdtük – igazolódik az a jóslat, hogy a barokk, a középkor és a romantika kilencvenes évekbeli kultusza után a **klasszika és realizmus-naturalizmus** felé fordul (vissza) az előképeit kereső korszak. 2009 nagy szencziója a reneszánsz kiállítás, több ízben is rendeznek Munkácsy-kiállításokat, (középpontban a hangsúlyozottan „realista” Krisztus-trilógiával), e könyv lezárása idején pedig a magyar történelmi festészet (zömében szintén erősen realiztikus) alkotásaiból nyílt reprezentatív tárlat.

A zene arculata is hasonló irányokban alakul át.

A zenében is korjellemző az **eklekticizmus**. Itt is érvényes egyfelől a különböző stílusok egymás mellett élése, de még jellemzőbb a különböző korstílusok összedolgozása, a sok (posztmodern) zene-történeti utalás a most születő művekben.

De nem csak a stílusok, a **műfajok is elegyednek** (a zenében is). Itt is az egyik legjellemzőbb tendencia a populáris és klasszikus zene találkoztatása: egyes műveken belül is, s még inkább az előadói oldalon. (Úgy is, hogy egyazon koncerten belül kerülnek bemutatásra klasszikus és popzenei darabok, s úgy is, hogy a popzene a klasszikus – és például nagyzenekari –, a klasszikus zene pedig a popszerű vagy jazzes előadásmód felé mozog. Ehhez hozzájárul a hangszerek játéka is: egyfelől jellegzetes klasszikus zenei hangszereken adnak elő könnyűzenei számokat, másfelől az inkább a könnyűzenéhez kapcsolódó zeneszerszámokra hangszereznek

át klasszikus műveket). Mindennek következtében a különböző műfajok közönsége is némileg közeledik egymáshoz. A „**cross over**” az évtized egyik legfeltűnőbb jelensége.¹²⁰ Említettük a Muzsikás együttes különböző műfajhatár-átlépési kísérleteit, s ezek között a népzenei Bartók zenéjével összekapcsoló nagyszerű koncert- és lemezfelvételt, amire ugyancsak ebben az évtizedben került sor.

Az **összművészeti** törekvések a zenei műfajokban is jellemzővé válnak (a színpadi műfajokon túl is, bár persze a zenés színpad is igyekszik minél többféle művészi hatást bekapcsolni, a legújabb médiaműfajokat is beleértve), de a szimfonikus zene előadásában is (tovább) növekszik a látvány szerepe. Már a kilencvenes évek kapcsán felfigyelhettünk arra, hogy a zenészek mind többször jelennek meg, kisebb performance-okat kapcsolnak a zenéhez, színjátékszerű jelenetekkel, happeningekkel tarkítják az előadást: ez a kétezres évekre még jellemzőbbnek mondható.

Ugyanakkor a zenében is hódít a **minimalizmus**. Ez ugyan a zenében (sem) az évtized új fejleménye, de ebben az évtizedben vált divatossá; az olyan előadások, amelyek egyetlen zenei eleme a csend, minden hangzás hiánya, (az előadó bejön és hosszú percekig át csendben marad), igen erős hatást tudnak gyakorolni a túlhalmozott, az érzékszerveket tönkrebombázó ingerek (és különösen hangok) modern, városi közegében.

A kilencvenes években a zenében is (újra) erős hatást gyakorolt az **ősi kultúrák** zenéje, a kétezres években ez is beépül az új konstrukciók eklektikájába.

A zenei modernizmus két nagy iránya, a **kötetlenség** és az **abszolút szabályozottság** elveit valódi közti verseny nem eldőlt, hanem itt is a **kettő együttese** lett a korjellemző.

120 Operaénekesek korábban is szívesen tették populárisabbá koncertjeiket népszerű dalok előadásával, és – bár kisebb arányban – a képzetesebb popzenészek is átdolgoztak és előadtak egy-egy klasszikus „közönségszámot”. Most azonban sorra jelennek meg – igen különböző szintű – „műfajközi” előadók, (például Horgas Eszter, – a legpopulárisabb média-irányba elment Edvin Marton, Illényi Katica vagy a Princess –, vagy legújabban a harmonikás Szabó Ádám). Ez a trend kedvez az eleve szabálytalan, műfajhatáron alkotó személyiségeknek, (mint Lajkó Félix, akit éppen ez a nehezen besorolhatósága – és személyes kisugárzása – tolt még a filmszínészként való bemutatkozás felé is. Egyébként a cross over műfaj(ok)ban – a média-eladhatóság érdekében az előadói *virtuozitás* és azzal majdnem egyenértékűen a *külső megjelenés* is talán legkiemeltebb két tényező).

119 Akinek művészettörténeti jelentőségére már egy 1988-as film felhívta a figyelmet.

Az előadásmódban egyrészt folytatódott az **autenticitásra törekvés** (a zeneszerzők eredeti intencióinak és a keletkezés korszak-sajátosságainak minél inkább megfelelő előadásmóddal), másrészt az előadók **specializálódása** (korszakokra, szerzőkre). A kétezres évtizedre mindkét törekvés doktrínává vált, és már megjelent kritikájuk is, figyelmeztetve egyrészt a „tökéletesen autentikus előadás” lehetetlenségére és irracionálisára, másrészt a túspecializálódás negatív hatásaira (például a beszűkülésre – a „professzionizmus” kétségtelen növekedése mellett).

Vannak, akik szerint az évtized jellemzője a **kamarazene** – és általában a kisebb műfajok – reneszánsza is. Ennek – az anyagi lehetőségek csökkenésén kívül (hiszen egy kisebb együttes szponzorálását persze könnyebb elérni) – oka lehet a kisműfajok felértékelődése, s szerepe lehet benne az intimitás és nyilvánosság közti határelmosódásnak is.

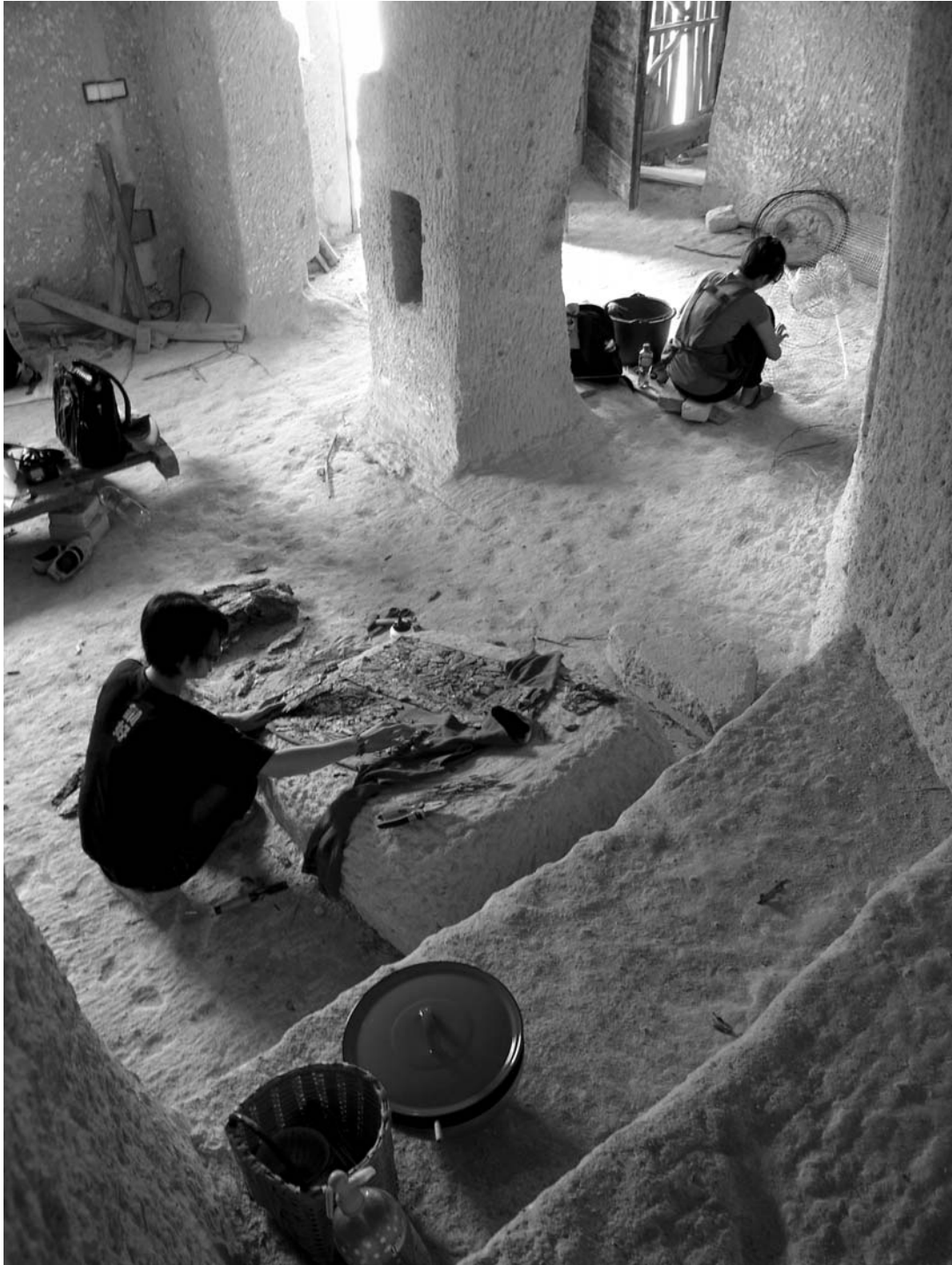
Végül: a zenében is bekövetkezett (a szívesen felidézett történeti előkorszakok tekintetében) a **klasszicizmus** irányába való elmozdulás (a barokk és a romantika felől, amelyek a zenében is domináltak a kilencvenes évek ízlésvilágát).

/A tanulmány befejező részét folyóiratunk 4. számában közöljük/.

Irodalom

- ALMÁSI MIKLÓS 2002 *Korszellemv@dászat* 2002. Helikon, Budapest.
- BAUMAN, ZYGMUNT 1987 *Legislators and Interpreters (On Modernity, Post-modernity and Intellectuals)*. Polity Press, Cambridge.
- BAUMAN, ZYGMUNT 2003 *The Individualized Society*. Polity Press, Cambridge.
- BELL, DANIEL 1976 *The Cultural Contradictions of Capitalism*. Heinemann, London.
- BERLANT, LAUREN 1997 *The Queen of America goes to Washington City*. Duke University Press, Durham – London.
- CAMPBELL, COLIN 1987 *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Basil Blackwell, Oxford.
- COSOVAN ATTILA 2009 *Disco. Co&Co Communication*. Budapest. http://issuu.com/cosovan/docs/ca_disco_web
- CSÁSZI LAJOS – GLUCK MARY 2008 A budapesti Cow Parade. In Havasréti József – Szijártó Zsolt *Reflexió(k) vagy „mélyfúrások”. A kultúrakutatás változatai a „kulturális fordulat” után*. Gondolat – PTE Kommunikációs Tanszék, Budapest, 111-133.
- DEBORD, GUY 2006 *A spektakulum társadalmá*. Blassi – BAE Tartóshullám, Budapest.
- DURKHEIM, ÉMILE 1978 *A társadalmi tények magyarázatához*. (In Válogatott tanulmányok). KJK, Budapest.
- ECO, UMBERTO 1992 *Az új középkor*. Európa, Budapest.
- ELIADE, MIRCEA 1987 *A szent és a profán*. Európa, Budapest.
- ELIAS, NORBERT 1987 *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.
- ELIAS, NORBERT 1991 *The Society of Individuals*. Basil Blackwell, Oxford.
- FEHÉR KATALIN 2008 *Virtuális valóság és az új média generációja*. Médiakutató, 1:83-94.
- GARNHAM, NICHOLAS 2000 *Emancipation, the Media, and Modernity. (Arguments about the Media and Social Theory)*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- GERBNER, GEORGE 2002 *A média rejtett üzenete*. Osiris – MTA – ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest.
- GYÖRGY PÉTER 2005 *Kádár köpönyege*. Magvető, Budapest.
- GYÖRGY PÉTER – TURAI HEDVIG szerk. 1992 *A művészet katonái (Sztálinizmus és kultúra)*. Corvina, Budapest.
- HANKISS ELEMÉR 1999 *Proletár reneszánsz*. Helikon–Universitas, Budapest.
- HANKISS ELEMÉR 2006 *Félelmek és szimbólumok*. Osiris, Budapest.
- INGLEHART, RONALD 1977 *The Silent Revolution. (Changing Values and Political Styles Among Western Publics)*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- JAMESON, FREDRIC 1996 *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. Verso, London-NewYork. 4. ed. (Magyarul részletek belőle: Jameson, Fredric 1997: *A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája*. József Műhely Kiadó, Budapest).
- KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR 2000/1 *Látható és láthatatlan világok*. Új Mandátum, Budapest.
- KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR 2000/2 *Beszélgő házak*. Kossuth, Budapest.

- KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR 2009/1 Ikonikus fordulat vagy valami más. In Balázs Géza – H. Varga Gyula szerk. *Ikonikus fordulat a kultúrában*. Semiotica Agriensis 6. Magyar Szemiotikai Társaság – Líceum kiadó, Budapest – Eger, 2009:18-37.
- KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR 2010/2 Ikonikus fordulat, vagy valami más? *Kultúra és Közösség*, 2010/II. (IV. folyam I. évfolyam), 5-20.
- KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR 2009/2 A kultúra változása – változások kultúrája. In Antalóczy Tímea – Füstös László – Hankiss Elemér szerk. *Vészjelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról*. No. 1. MTA PTI, Budapest.
- KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR 2011/1 A horrorfilmek népszerűségének néhány szociokulturális összetevője. *Pannonhalmi Szemle*, 2011, XIX/1:82-95.
- KIRÁLY JENŐ 1992 *A tömegkultúra esztétikája I-II*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KLANICZAY GÁBOR 2003 *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Noran, Budapest.
- LASCH, CHRISTOPHER 1984 *Az önimádat társadalma*. Európa, Budapest.
- RIESMAN, DAVID 1968 *A magányos tömeg*. KJK, Budapest.
- SCHULZE, GERHARD 2000 Élménytársadalom. *Szociológiai Figyelő*, 2000/1-2.
- SOROKIN, PITIRIM A. 1962 *Social and Cultural Dynamics I-IV*. The Bedminster Press, New York (eredeti megjelenés: 1937–1941).
- SPENGLER, OSWALD 1994 *A Nyugat alkonya (A világtörténelem morfológiájának körvonalai) I-II*. Európa, Budapest.
- SZAPU MAGDOLNA 2002 *A (z)úrkorszak gyermekei*. Századvég, Budapest.
- TOURAINÉ, ALAIN 1974 *The Post-Industrial Society (Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society)*. Wildwood House, London (első angol kiadás: 1971, francia eredeti: 1969).
- TOURAINÉ, ALAIN 1995 *Critique of Modernity*. Blackwell, Oxford – Cambridge (USA).
- TURNER, VICTOR 1974 *Dramas, Fields and Metaphors, Symbolic Action in Human Society*. Cornell Univ. Press, Ithaca.

Koreai művészek munka közben

A TÁRSADALMI VISZONYOK, A SZABÁLYOK ÉS AZ ERKÖLCS

A társadalmi viszonyokra vonatkozó felfogásunkhoz kapcsolódva, ebben a tanulmányban a társadalmi viszonyok és a szabályok, illetve a társadalmi viszonyok és az erkölcs közötti összefüggésekkel foglalkozunk. A tanulmány első részében először rámutatunk arra, hogy a társadalmi kölcsönhatások során az egyének a szabályokat részben mint vonatkoztatási eszközöket használják fel bizonyos cselekvések értékelésében, és ezáltal egyrészt mások cselekvéseinek befolyásolásában, másrészt saját cselekvéseik számukra pozitív következményeinek érvényesítésében. Ezt követően azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a cselekvő egyének által a mindennapokban tapasztalt szabályosság nagyrészt látészolagos, egyrészt a szabálytalanság leplezése, másrészt az úgynevezett szabályosítás eredménye.

A tanulmány második részében először különbséget teszünk a közösségi erkölcs és a társadalmi erkölcs között, és azt a hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi élet szférájában elvileg a társadalmi erkölcs tekinthető érvényesnek, amit történetileg alapvetően meghatároznak a társadalmi viszonyok. Ezt követően a társadalmi erkölcsön belül megkülönböztetjük egymástól a társadalmi szokáserkölcsöt és a társadalmi közkerkölcsöt. Rámutatunk arra, hogy e megkülönböztetések szükségesek ahhoz, hogy megértsük, az erkölcs milyen mértékben és milyen módon van hatással a társadalmi cselekvésekre és kölcsönhatásokra.

Az erkölcs szóbanforgó típusaira és a társadalmi erkölcs meghatározottságára vonatkozó felfogásunk egy átfogó társadalomelméletbe, az általunk kidolgozott, illetve még átdolgozás alatt álló intézményes szociológia-elméletébe illeszkedik. Ezért alkalmanként majd hivatkoznunk kell a *Társadalomelmélet* c. munkánk eddig megjelent fejezeteire és e tanulmány előzményeit képező tanulmányokra; és a szóbanforgó elmélet bizonyos fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell e tanulmány megfelelő értelmezéséhez.

1. A társadalmi viszonyok és a szabályosság A szabályok, mint vonatkoztatási eszközök

Ebben a tanulmányban érdemben nem foglalkozunk a társadalmi viszonyokkal, itt csak arra

utalunk, hogy a fentebb említett elméletben egy pozitivistá viszonyfogalom kidolgozására vállalkoztunk; a társadalmi viszony fogalmát arra való tekintettel határoztuk meg, hogy e fogalom segítségével lehetőség szerint oksági magyarázatot adhassunk a társadalmi jelenségekre, különösen a társadalmi kölcsönhatásokra.¹²¹ A társadalmi viszonyok létrehozását elemezve (Farkas 2013a) hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi viszonyokat bizonyos értelemben intézmények hozzák létre, illetve intézmények kialakítása és fenntartása révén hozzák létre az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének.¹²² Ezzel összefüggésben a társadalmi viszonyok bizonyos mértékben megismerhetők az intézmények, illetve az intézményes szabályok megismerése révén, amennyiben a valóságos társadalmi viszonyok megfelelnek az intézményes szabályoknak. Ebben a tanulmányban azonban az említett szempontoktól eltérő szempontból világítunk rá a társadalmi viszonyok és a szabályok közötti összefüggésekre.

A társadalmi kölcsönhatások során az egyének a szabályokat részben mint *vonatkoztatási eszközöket* használják fel bizonyos cselekvések értékelésében, és ezáltal egyrészt mások cselekvéseinek befolyásolásában, másrészt saját cselekvéseik számukra pozitív következményeinek érvényesítésében. A szóbanforgó kifejezés itt használt értelmében a vonatkoztatási eszköz nem a cselekvés eszköze, hanem csupán szimbolikus eszköz, azaz olyan minta, amelyhez viszonyíthatók a megfigyelhető cselekvések, az adott cselekvések értékelése során.

Fogalmaink szerint az viszonylag magától értetődő, hogy az adott intézmények tényleges érvényesülésének ellenőrzését végző egyének az adott intézmények intézményes szabályait vonatkoztatási eszközökként használják fel az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének cselekvéseinek értékelésében, az értékelés alapján az adott egyének szankcionálásában, és ezáltal az adott egyének cselekvéseinek befolyásolásában. Ehhez szimbolikusán értelmezniük kell az adott szabályokat, azonban – mivel az ellenőrzést végző egyének is érdekeik ál-

121 Ehhez lásd: Farkas 2012a; Farkas 2012b; Farkas 2013a.

122 Intézményen sajátos szabályrendszert értünk; az intézmény fogalmáról és az intézmény fedezetének a fogalmáról lásd: Farkas 2010a: 282-285.

tal motiválva és az adott társadalmi viszonyok által meghatározottan cselekszenek – ez az értelmezés nem feltétlenül felel meg a kifejezetten megfogalmazott szabályoknak. A szóbanforgó egyének esetleg szándékosan félreértelmezik a kifejezetten megfogalmazott és más vonatkozásokban nagyrészt érvényes szabályokat, arra való tekintettel, hogy az intézményes szabályoknak megfelelő vagy azoktól eltérő cselekvésekként értékeljék az adott cselekvéseket.

Azonban nemcsak az adott intézmények tényleges érvényesülésének ellenőrzését végző egyének használják fel vonatkoztatási eszközökként az adott intézmények intézményes szabályait, hanem részben az adott intézmények érvényességi körébe eső, illetve az adott intézmények által érintett egyének is. A szabályok részben olyan funkciót töltenek be a társadalmi kölcsönhatásokban, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek a szabályokra való hivatkozással és az adott szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzésre támaszkodva megkísérlik a szabályok betartásának irányába terelni a másik felet, amennyiben ez felel meg érdekeiknek, és amennyiben a másik fél cselekvései nem felelnek meg a szabályoknak, valamint amennyiben ily módon várhatóan képesek lesznek a másik fél cselekvéseinek befolyásolására. Erre a legjellemzőbb példa, ha az egyének polgári peres eljárásban szeretnék eltéríteni a másik felett az előbbiek érdekeit sértő és az előbbiek által jogszerűtlennek tekintett magatartástól. Valamint a szabályok részben olyan funkciót is betölthetnek a társadalmi kölcsönhatásokban, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek a szabályokra való hivatkozással megkísérlik saját cselekvéseiket, illetve cselekvéseik bizonyos – megvalósult vagy elvárt – következményeit mások részéről elfogadtatni, elismertetni vagy érvényesíteni. Például: egy alkalmazott esetleg azzal a panasszal fordul a vezetőjéhez, hogy megítélése szerint az általa rendszeresen végzett munka ellenértékéért – a formális szabályok szerint – neki többet kellene keresnie.

Az előző bekezdésben a szabályok olyan funkciójáról van szó, amelyet Rex is hangsúlyoz. Az említett szerző konfliktuselméleti felfogása szerint a társadalmi kölcsönhatásokat, és e kölcsönhatásokban az adott egyének és csoportok cselekvéseit valójában nem szabályok határozzák meg, hanem az egyének és csoportok érdekei és erői. Az egyének a szabályokat nem mint cselekvéseikre vonatkozó elvárásokat veszik figyelembe; a szabályokat mint eszközöket veszik igénybe saját érdekeik érvényesítésében és mások cselekvéseinek befolyásolásában.

A felek közötti társadalmi konfliktus ily módon részben az erkölcsi és a jogi érvelés formáját ölti. Mindkét fél igyekszik úgy értelmezni a releváns szabályokat, hogy ezzel elősegítse saját érdekeinek érvényesítését. Mindkét fél igyekszik sajátos érveléssel és racionalizálással alátámasztani saját törekvéseit, és leleplezni a másik fél álláspontjának tisztességtelenségét vagy ideologikus természetét. A csoportok közötti ideológiai szintű csatában az adott csoportok törekszenek saját cselekvéseiket úgy megjeleníteni, hogy azok megfeleljenek a releváns szabályoknak, más csoportok cselekvéseit viszont törekszenek úgy megjeleníteni, hogy azok nem felelnek meg a szabályoknak (Rex 1961:102-103, 110; Rex 1981:11-13).

A fent idézett felfogástól az általunk képviselt felfogás atekintetben lényegesen különbözik, hogy felfogásunk szerint szabályokból álló intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg az érdekeket és az erőket is, és ily módon bizonyos értelemben szabályokból álló intézmények határozzák meg a társadalmi kölcsönhatásokat, az általunk megnevezett tényleges funkcióik révén. Abból a szempontból értünk egyet a fent idézett felfogással, hogy – az intézmények tényleges funkcióival összefüggésben – az intézményes szabályok mint vonatkoztatási eszközök is közrejátszanak a társadalmi kölcsönhatások meghatározásában.

Azonban az egyik fél érdekének nem feltétlenül az felel meg, hogy a másik fél a szabályoknak megfelelően cselekedjen, hanem esetleg az, hogy a másik fél eltérjen a releváns intézményes szabályoktól. Tehát az egyik fél olyan irányba is befolyásolhatja a másik felet – a szabályokra hivatkozva és az ellenőrzésre támaszkodva –, hogy a másik fél a szabályoknak megfelelően cselekedjen, de olyan irányba is, hogy inkább térjen el a szabályoktól (vö.: Parsons 1951:273-275). A társadalmi viszonyok tehát különbözhetnek abból a szempontból, hogy az adott viszonyok által meghatározott társadalmi kölcsönhatásokban a szabályoknak való megfelelés érvényesülését vagy a szabályok megsértését segítik elő.

Ha az adott társadalmi viszonyok által meghatározottan mindkét fél aktuális érdekének és számukra az optimális alternatívának az felel meg, hogy mindkét fél a szabályoknak megfelelően cselekedjen, elvileg szabályoknak megfelelő társadalmi kölcsönhatások figyelhetők meg közöttük. Ebben az esetben az egyik fél érdekének a másik fél (előbbi félre vonatkozó) hatásától eltekintve is a szabályoknak megfelelő cselekvés felel meg; ugyanakkor a másik fél érdekének is az felel meg, hogy az előbbi

fél a szabályoknak megfelelően cselekedjen, tehát a másik fél elősegíti az előbbi fél ilyen cselekvését. Ha viszont az adott társadalmi viszonyok által meghatározottan mindkét fél aktuális érdekének és számukra az optimális alternatívának az felel meg, hogy mindkét fél a szabályoktól eltérően cselekedjen, elvileg az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi kölcsönhatások figyelhetők meg közöttük. Ebben az esetben az egyik fél érdekének a másik fél (előbbi félre vonatkozó) hatásától eltekintve is a szabályoktól eltérő cselekvés felel meg; ugyanakkor a másik fél érdekének is az felel meg, hogy az előbbi fél a szabályoktól eltérően cselekedjen, tehát a másik fél elősegíti az előbbi fél szabálysértő cselekvését. Végül, ha az adott társadalmi viszonyok által meghatározottan az intézményes szabályok betartására vonatkozóan ellentétesek a két fél aktuális érdekei, az adott erőviszonyoktól függően különböző társadalmi kölcsönhatások valószínűek abból a szempontból, hogy az adott kölcsönhatások megfelelnek az intézményes szabályoknak vagy nem.

A szabályosítás és a látszólagos szabályosság

Máshol hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi viszonyok a valóságban többnyire, illetve döntően vagy alapvetően külsőleges viszonyok, amelyek a viszonyban lévő egyénektől függetlenül léteznek, és a külsőleges társadalmi viszonyok, valamint az e viszonyok által meghatározott társadalmi cselekvések és kölcsönhatások többé vagy kevésbé eltérhetnek az intézményes szabályoktól (Farkas 2013a). Azonban a cselekvő egyének számára a mindennapokban általában jóval szabályosabbnak tűnnek az általuk megfigyelt társadalmi cselekvések és kölcsönhatások, mint amilyen mértékben ezek a cselekvések és kölcsönhatások valójában megfelelnek azon intézmények releváns szabályainak, amelyek létrehozták a szóban forgó jelenségeket meghatározó társadalmi viszonyokat.

A szabályszerűség kifejezést két értelemben is használhatjuk. Egyrészt a viselkedési szabályszerűség, illetve a megfigyelhető vagy megfigyelt szabályszerűség értelmében; és ilyen értelemben szabályszerűségeen csak rendszerességet, kiszámíthatóságot, adott körülmények közötti valószínű ismétlődést értünk, az érvényes szabályokra való tekintet nélkül. Másrészt a szabályokra vonatkoztatott szabályszerűség értelmében, és ilyen értelemben a szabályszerűség a szabályoknak, illetve a szabályok elvárásainak való megfelelést jelenti. Az utóbbi érte-

lemben mi szabályosságról beszélünk, e kifejezéssel jelölt fogalmat világosabban megkülönböztetve a viselkedési szabályszerűség, illetve a megfigyelhető vagy megfigyelt szabályszerűség fogalmától. Tehát a *szabályosság az érvényes* szabályoknak, illetve a szabályok elvárásainak való megfelelést jelenti.

A cselekvő egyének által a mindennapokban tapasztalt szabályosság nagyrészt látszólagos, egyrészt a szabálytalanság leplezése, másrészt az általunk úgynevezett szabályosítás eredményeként. A szabálytalanság leplezése során az adott egyének vagy csoportok a releváns intézményes szabályoknak valójában nem megfelelő cselekvéseiket úgy tüntetik fel, hogy azok látszólag megfeleljenek a releváns szabályoknak. Erre utaltunk fentebb, Rex konfliktuselméleti felfogását idézve; de hivatkozhatunk Goffman szereptávolításra és szerepjátszásra vonatkozó elméletére is. Goffman megkülönbözteti az „előadás”, illetve a magatartás homlokzatát (front stage), amely közvetlenül hozzáférhető az értelmezés számára, a magatartás színpad mögötti (back stage) résztől (Goffman 1981:109-113). Felfogása szerint az adott egyénnel szembeni elvárások főleg a magatartás homlokzatát, nem az egész magatartást határozzák meg. Mégpedig azért, hogy ezek az elvárások nagyrészt arra készítik az egyéneket, cselekvéseik, illetve magatartásuk azon vonatkozásait igazítsák az elvárásokhoz, amelyek a „közönség” számára közvetlenül értelmezhetőek (i.m.13). Az egyének kialakítják a „benyomáskezelés” bizonyos technikáit avégett, hogy kedvező benyomásokat alakítsanak ki közönségükben, és elrejtsek cselekvéseik bizonyos vonatkozásait és bizonyos személyes tulajdonságaikat (i.m.133-170). „Ezért ha az egyén megjelenik mások előtt, szerepjátszása általában magában foglalja és példázza a társadalom hivatalosan elfogadott értékeit, méghozzá tulajdonképpen nagyobb mértékben, mint egész viselkedése” (i.m.126).

A szabálytalanság leplezésére példaként egy pályázati elbírálási döntésre hivatkozunk. Tétélezzük fel, hogy pályázatot írnak ki állások betöltésére, tudományos kutatási vagy vállalkozói pénzügyi támogatás elnyerésére, amelyre a lehetséges nyertes pályázók többszöröse nyújt be pályázatot. A pályázati bíráló bizottság azon tagjai, akik – részben az adott bizottságon kívüli egyének befolyását közvetítve – érdemben befolyásolják a döntést, valójában gyakran már a pályázatok értékelése előtt eldöntik, hogy kiket fognak a pályázat nyerteseinek nyilvánítani, és itt tétélezzük fel ezt az esetet. A szakértőket már arra való tekintettel kérik fel a pályázatok ér-

tékelésére, hogy a szakértői vélemények várhatóan alátámasztják az előzetesen meghozott döntéseket. Az előzetes döntések következményei esetleg lehetnek ugyanazok, mint egy szabályos és körültekintő döntési eljárás lehetséges következményei; de elvileg az is lehetséges, hogy az előzetes döntések eredményeként a szabályos értékelési szempontoknak a legkevésbé megfelelő pályázók lesznek a nyertesek. Annak érdekében, hogy az érdemi döntéshozók előzetes döntéseiket szabályos döntéseknek tüntessék fel, a döntések indoklásában elhanyagolják, vagy elhallgatják a nyertes pályázók és pályázatok kedvezőtlen vonásait, és kedvező vonásaikat hangsúlyozzák; valamint elhanyagolják, vagy elhallgatják a nyertes pályázókhoz képest valójában alkalmasabb pályázók kedvező vonásait, és kedvezőtlen vonásaikat hangsúlyozzák. Így a külső szemlélők számára már úgy tűnhet, hogy a pályázati elbírálási folyamat teljes mértékben szabályos volt, és az arra legalkalmasabb pályázók jutottak a szóbanforgó állásokhoz vagy támogatásokhoz.

A látszólagos szabályosság másrészt olyan értelmezési folyamat eredménye, amelyet szabályosításnak nevezünk, és itt főleg ezzel a kérdéssel foglalkozunk. A szabályosítás vagy normalizálás (normalizing, normalization) fogalmát Harold Garfinkel vezette be egyik korai tanulmányában, amelyben főleg a játék tanulmányozása révén világitott rá a szabályosítás természetére (Garfinkel 1963). Bár a szerzőt főleg mint az etnometodológia megalapítóját tartják számon a szociológiaelméleti irodalomban, ebben a korai időszakban Garfinkel még nem a kreativista szemléletmódot tükröző etnometodológia képviselője volt, hanem a fenomenológiai szociológia normativista-kreativista változatának követője (ehhez lásd: Alexander 1996:233-237).

Garfinkel – előbb említett tanulmányában kifejtett – felfogása szerint az egyének nemcsak az észlelt eseményekre, jelenségekre reagálva cselekszenek, hanem érzékenyen reagálnak a jelenségek észlelt szabályosságára is. A szerző a jelenségek észlelt szabályosságán (perceived normality) az adott egyének által észlelve a jelenségek tipikusságát, előfordulásuk valószínűségét, a múltbeli és a jövőbeli jelenségekkel való összehasonlíthatóságát, előfordulásuk jellemző körülményeit vagy okait, az adott jelenségek instrumentális hatékonyságát és erkölcsi kívánatosságát érti. Amennyiben az egyének elvárásai, illetve számításai szerinti és az egyének által észlelt valószínű jelenségek eltérnek egymástól, az egyének olyan észlelési és értelmezési folyamatba

bocsátkoznak, amelynek révén az ilyen eltéréseket kiküszöbölik. A szabályosítás vagy normalizálás révén az egyének helyreállítják az észlelt szabályosság és az adott esetekben észlelt jelenségek közötti összhangot. Garfinkel felfogása szerint a szabályosítás egyrészt meghatározott az adott társadalmi csoport normatív struktúrái által, másrészt azonban e struktúrák meghatározó tényezőjét is képezi (Garfinkel 1963:188).

Mint említettük, Garfinkel az adott tanulmányban főleg a játékot, pontosabban a több egyén által játszott játékot tanulmányozza, de elemzését érvényesnek tekinti a mindennapi társadalmi életre is (Garfinkel 1963:209). Kiinduló feltételezése szerint a játékban részt vevők, illetve a társadalmi csoport tagjai számára adottak a játék, illetve a társadalmi élet alapvető szabályai. Ezek a szabályok az alternatívák olyan készletét hozzák létre az adott egyének számára, amelynek választását az egyének elvárják egymástól, és kölcsönösen feltételezik egymárról az ilyen elvárásokat (i.m.190). Az egyének magától értetődőnek tekintik a szabályokat, mint szituációik és másokhoz fűződő viszonyaik meghatározó tényezőit. Tehát az egyének szabályok fogalmaiban értelmezik a társadalmi cselekvéseket, szabályok fogalmaiban tulajdonítanak a megfigyelt viselkedéseknek értelmet (i.m.193-195).

A szabályoknak ellentmondó cselekvések az egyének számára értelmetleneknek tűnnek; az ilyen cselekvéseket az egyének kiszámíthatatlannak, esetlegeseknek, meghatározatlanoknak, instrumentális hatékonyságukat és erkölcsi kívánatosságukat tekintve hiányosaknak észlelik. Ez értelmezési problémát jelent számukra, és e probléma megoldására szolgál a szabályosítás. Az egyének úgy tudják megfelelően értelmezni a szabályoknak valójában ellentmondó cselekvéseket, ha átértelmezik az érvényesnek tekintett szabályokat oly módon, hogy a megújított szabályokhoz képest a megfigyelt cselekvések már szabályos cselekvéseknek tűnjenek. Tehát az egyének hajlamosak arra, hogy végül is minden cselekvést szabályos cselekvésként értelmezzenek; eszerint a szabályok nagyrészt nem a cselekvések meghatározó tényezői, hanem a megfigyelhető cselekvések értelmezésének eredményei (Garfinkel 1963:196).

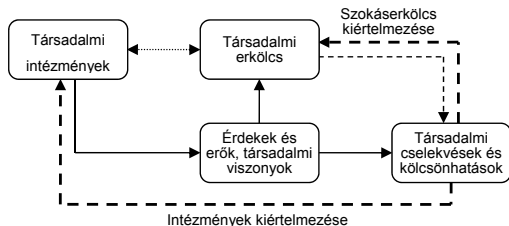
Eddig Garfinkel gondolatmenetét követtük a szabályosítás, illetve a normalizálás bemutatásában. A következőkben támaszkodunk erre a felfogásra, de átértelmezve azzal összefüggésben, hogy az általunk képviselt intézményes szemléletmód alapvetően különbözik a szóban forgó szerző által a

hivatkozott tanulmányban képviselt normativista-kreativista szemléletmódtól.

Tehát *szabályosításnak* nevezzük (H. Garfinkel nyomán) azt az értelmezési folyamatot, amelyben az adott egyének a megfigyelt cselekvésekből és kölcsönhatásokból, illetve a cselekvések és kölcsönhatások megfigyelhető szabályszerűségeiből értelmezik ki azokat a valóságos vagy látszólagos szabályokat, amelyek elképzeléseik szerint általában véve meghatározzák az adott jelenségeket.

Az egyének részben oly módon keresnek társadalmi környezetükben értelmes rendet, hogy a megfigyelt cselekvéseket, kölcsönhatásokat, folyamatokat szabályok által meghatározott és az adott szabályoknak megfelelő jelenségekként értelmezik. Felfogásunk szerint a szabályosítás jellemzően két vonatkozásban járul hozzá a szabályok kiértelmezéséhez, és ezáltal a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások meghatározásához. Az 1. ábra módosított változatának értelmezésére később, a társadalmi erkölcs tárgyalásánál még visszatérünk; itt az ábra segítségével csak a szabályosítás alábbi két vonatkozására szeretnénk felhívni a figyelmet.

Egyrészt az egyének részben szabályosítás révén értelmezik ki a fogalmaink szerinti társadalmi intézményeket, illetve az észlelt intézmények valóságos vagy látszólagos szabályait. Másrészt az egyének szabályosítás révén értelmezik ki és alakítják ki a társadalmi erkölcs azon vonatkozásait, amelyeket mi majd a társadalmi szokáserkölcs fogalmában foglalunk össze. Ebben az alfejezetben csak az előbbi kérdéssel foglalkozunk, a társadalmi szokáserkölcs kiértelmezéséről és kialakításáról később lesz szó.

1. ábra: Szabályosítás révén az intézmények és az erkölcs kiértelmezése

Máshol (Farkas 2013b) foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy felfogásunk szerint az egyének a társadalmi viszonyok, valamint a társadalmi jelenségek meghatározó tényezőiként figyelembe veszik az intézményes szabályokat is. Az egyének számára magától értetődő, hogy többé vagy kevésbé és bizonyos értelemben szabályok határozzák meg a társadalmi

cselekvéseket és kölcsönhatásokat. Mint az előbb hivatkozott helyen említettük, a cselekvő egyének általában úgy tekintenek a tőlük függetlenül létező intézményes szabályokra, mint amelyek valamiféle keretet képeznek a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások számára. Az a működési mód azonban, amelynek révén az általunk társadalmi intézményeknek nevezett szabályrendszerek meghatározzák a társadalmi cselekvéseket és a társadalmi kölcsönhatásokat, valamint általában a társadalmi jelenségeket, a köznapi megismerés szintjén kevésbé ismerhető meg. Így az egyének általában hajlamosak arra, hogy bizonyos mértékben közvetlenül szabályokra vonatkoztatva értelmezzék a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, és a megfigyelt egyéneknek részben a megfigyelt cselekvésekből és kölcsönhatásokból kiértelmezett szabályoknak megfelelő cselekvési lehetőségeket és képességeket tulajdonítsanak.

Felfogásunk szerint az egyének nem feltételezik eleve, hogy a megfigyelhető cselekvések és kölcsönhatások megfelelnek az adott cselekvésekre és kölcsönhatásokra érvényesnek tekinthető intézményes szabályoknak. Azonban ahhoz képest, hogy a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások valójában milyen mértékben felelnek meg a releváns intézményes szabályoknak, gyakran nagyobb megfelelést észlelnek a feltételezett szabályok és a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások között. Ez – a szabálytalanság leplezésén túl – abból következik, amit fentebb említettünk, hogy az egyének az általuk megfigyelt egyéneknek részben a megfigyelt cselekvésekből és kölcsönhatásokból kiértelmezett szabályoknak megfelelő cselekvési lehetőségeket és képességeket tulajdonítanak.

Mi a valóságos vagy látszólagos intézményes szabályok szabályosítás révén való kiértelmezésének jelentőségét az elmélet engedményes szintjén hangsúlyozzuk; és ezen a szinten vehetjük figyelembe azt, hogy a szabályosítás különböző mértékben lehet jellemző adott egyénekre és/vagy adott körülményekre.¹²³ A valóságban az egyének jelentős mértékben különbözhetnek abból a szempontból, hogy milyen mértékben látják át a társadalmi viszonyok meghatározó tényezői, a társadalmi viszonyok és a társadalmi jelenségek közötti valóságos összefüggéseket, valamint az adott társadalmi kölcsönhatások szempontjából releváns társadalmi viszonyok, és e viszonyokat meghatározó tényezők is jelentős mér-

123 Az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintjének a megkülönböztetéséről lásd Farkas 2010a:84-86.

tékben különbözhetnek abból a szempontból, hogy köznapi értelmezés révén milyen mértékben ismerhetők meg. A társadalmi élet adott területén kevésbé tájékozott egyének, illetve nehezebben megismerhető társadalmi viszonyok között általában az egyének hajlamosabbak a hiszékeny szabályosításra; azaz hajlamosabbak arra, hogy úgy értelmezzék a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, hogy azok eleve megfelelnek az adott egyének által elképzelt, illetve feltételezett szabályoknak, amelyek elképzeléseik szerint meghatározzák az adott cselekvéseket és kölcsönhatásokat.

Az egyének általában kevésbé ismerik azokat a külső fedezetű társadalmi intézményeket, amelyek valójában létrehozzák a számukra jelentős külsőleges társadalmi viszonyokat. Az egyének főleg nem közvetlenül szereznek ismereteket a számukra jelentős intézményekről; például: rendszerint nem olvasnak jogi törvényeket vagy formális szabályzatokat, és a bizalmas megegyezések révén kialakult nem hivatalos intézményes szabályokat még kevésbé ismerhetik. Nagyrészt a megfigyelt cselekvésekből és kölcsönhatásokból következtetnek szabályosítás révén azokra az intézményekre, illetve intézményes szabályokra, amelyek elképzeléseik szerint meghatározzák az adott cselekvéseket és jelenségeket. Az ily módon, szabályosítás révén kiértelmezett szabályok tartalmukat tekintve esetleg egybe is eshetnek azokkal a valóságos intézményes szabályokkal, amelyek létrehozták az adott társadalmi viszonyokat, és amelyek ezáltal meghatározzák az adott cselekvéseket és kölcsönhatásokat, amennyiben a megfigyelt cselekvések és jelenségek megfelelnek a valóságos intézményes szabályoknak.

Azonban – mint fentebb is hangsúlyoztuk – a külsőleges társadalmi viszonyok által meghatározott társadalmi cselekvések és kölcsönhatások elvileg csak esetlegesen felelnek meg az intézményes szabályoknak. Tehát amennyiben a megfigyelt cselekvések és kölcsönhatások nem felelnek meg azon intézményes szabályainak, amelyek – a társadalmi viszonyok közvetítésével – végül is meghatározzák az adott jelenségeket, a szabályosítás révén kiértelmezett szabályok csak látszólagos szabályok, amelyek valójában nem léteznek, illetve amelyek intézményes szabályokként nem játszanak szerepet az adott cselekvések és más jelenségek meghatározásában.

A fentiekben főleg arra mutattunk rá, hogy a szabálytalanság leplezésén túl a szabályosítás hogyan homályosítja el azt, hogy a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások nagyrészt nem felelnek meg, vagy

ellentmondanak azon intézményes szabályoknak, amelyek érvényességi körébe esnek, és amelyek végül is meghatározzák az adott jelenségeket. Ehhez a szabályosítás fenomenológiai elméletét hívtuk segítségül, de az intézményes szemléletmódnak megfelelően átértelmezve az adott elméletet. A következőkben ezt az elméletet segítségül hívjuk annak a magyarázatában is, hogy a társadalmi viszonyok alapján hogyan formálódnak az adott viszonyoknak megfelelő társadalmi erkölcs.

2. A társadalmi viszonyok és az erkölcs A társadalmi erkölcs fogalma és meghatározottsága

Máshol (Farkas 2010a:260-261) adott meghatározásunk szerint az erkölcsi szabályok olyan intelmek, amelyek az egyének adott körében magukban foglalják egyfelől az egyének bizonyos – a tényleges érvényesítés szándékával közölt – elvárásait mások irányában, másfelől arra vonatkozó feltételezésüket, hogy mások ugyanezeket az elvárásokat támasztják az adott körbe tartozó egyénekkal szemben. Az erkölcsi szabályokat alkotó elvárások tényleges érvényesítésére irányuló szándék általában megnyilvánul az ellenőrzésben, de az ellenőrzés szabályozatlan. Az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések által érintett egyének általában figyelemmel kísérik a releváns cselekvéseket, ezekről személyesen véleményt alkotnak, és véleményüket az egyének szűkebb vagy tágabb körében másokkal is megosztják. De elvileg esetleges, hogy az egyének adott körében kialakul-e a releváns cselekvések egyetemes értékelése, és az adott cselekvések a helyeslően vagy helytelenítéssel kívül járnak-e jelentősebb szankciókkal.

Az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó legfőbb juttalom az egyének adott körében általában érvényes szabályok érvényességének fenntartása az adott egyénre nézve, aki az erkölcsi szabályoknak megfelelően cselekszik. Tehát aki betartja az erkölcsi szabályokat, azzal szemben az adott körhöz tartozók is betartják, és ezáltal a szabályok betartói rendszeresen számíthatnak mások bizonyos mértékű segítségére. A legfőbb büntetés viszont az egyének adott körében érvényes erkölcsi szabályok érvényességének visszavonása az adott egyénre nézve, aki egy adott erkölcsi szabálynak nem megfelelően cselekszik. Tehát aki nem tartja be az erkölcsi szabályokat, azzal szemben mások sem tartják be, és jelentős szabálysértés esetén teljes mértékben kizárják az adott

szabályok érvényességi körébe eső egyének köréből. Az említett szankciókon túlmenő szankciók is előfordulhatnak, amelyek nem feltétlenül kapcsolódnak közvetlenül és nyilvánvalóan a szankcionált cselekvésekhez.

Máshol rámutattunk arra, hogy az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés az egyének viszonylag szűk körében sajátos körülmények között valójában lehet rendszeres és hatékony, és így az erkölcsi szabályok a kötetmekhez, illetve az intézményes szabályokhoz hasonlóan is működhetnek. Az ott meghatározott értelemben – az elmélet engedelményes szintjén figyelembe véve – intézményes erkölcsnek nevezzük a belső fedezetű intézményhez hasonlóan működő erkölcsi szabályrendszert (Farkas 2010b:24-29).

Az erkölcsi szabályok különböző módon befolyásolhatják az egyének cselekvéseit, de mi itt csak azt hangsúlyozzuk, hogy az erkölcsi szabályoknak való megfelelés lehet szándékos vagy nem szándékos. Az egyén cselekedhet az erkölcsi szabályoknak megfelelően a számára adott aktuális cselekvési lehetőségek erkölcsi vonatkozásainak megfontolása eredményeként, arra való tekintettel, hogy az adott szituációban az adott erkölcsi szabályokat tartja érvényeseknek és az adott szabályoknak megfelelő cselekvést tartja erkölcsileg helyesnek. Azonban az egyén cselekedhet az erkölcsi szabályoknak megfelelően az alternatívák várható következményeit mérlegelve, de annak megfontolása nélkül is, hogy az adott szituációban milyen erkölcsi szabályok tekinthetők érvényeseknek és milyen cselekvés tekinthető erkölcsileg helyesnek (vö. Scheffler 1992:31-32).

Az erkölcsöt – a széles körben elfogadott felfogásnak megfelelően – meghatározhatjuk úgy, hogy az *erkölcs* az egyének adott körében érvényes erkölcsi szabályok, és e szabályok alapelveit kifejező kulturális értékek összessége. Mi azonban az erkölcsöt bizonyos szempontokból differenciáltan szemléljük, és egyrészt az alábbiakban megkülönböztetjük egymástól a közösségi erkölcsöt és a társadalmi erkölcsöt, másrészt a következőkben alfejezetben a társadalmi erkölcsön belül megkülönböztetjük egymástól a társadalmi szokáserkölcsöt és a társadalmi közerkölcsöt. E megkülönböztetések szükségese ahhoz, hogy megértsük, az erkölcs milyen mértékben és milyen módon van hatással a társadalmi cselekvésekre és kölcsönhatásokra.

A közösségi és a társadalmi erkölcsöt ahhoz hasonlóan megkülönböztetjük meg egymástól, ahogyan máshol az értékek vonatkozásában megkülönböztetjük egymástól a közösségi és a társadalmi kul-

túrát, illetve a közösségi és a társadalmi értékeket (Farkas 2010b:102-108). A közösségi erkölccsel csak röviden foglalkozunk, arra való tekintettel, hogy ehhez képest jobban rávilágítsunk a társadalmi erkölcs természetére.

A *közösségi erkölcs* olyan erkölcsi szabályok és értékek összessége, amelyek által kifejezett, illetve amelyek érvényességi körébe eső cselekvések a lelki szükségletek tárgyait képezik, és ennek megfelelően az ellenőrzés szankciói a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az adott erkölcs érvényességi körébe eső egyének számára.¹²⁴

Máshol kifejtett felfogásunk szerint, ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések a cselekvő egyének számára a szükségletek tárgyait képezik, a cselekvések motívumainak elsődlegesen a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás felel meg (Farkas 2010a:262-268). Tehát a közösségi erkölcs szabályaihoz az egyének elsődlegesen beleélően alkalmazkodnak; a közösségi erkölcs érvényességi körébe eső egyéneknek közvetlenül szükségletük, illetve személyes motívumuk irányul arra, hogy cselekvéseik megfeleljenek a szabályokban foglalt elvárásoknak. Beleélő alkalmazkodás esetében ahhoz, hogy az egyének az adott szabályoknak megfelelően cselekedjenek, nincs feltétlenül szükség rendszeres ellenőrzésre; tehát a közösségi erkölcs nagymértékben meghatározhatja az adott erkölcsi szabályok érvényességi körébe eső egyének cselekvéseit.

A széles körben elfogadott, és a szociológiában különösen a normativista szemléletmódot képviselő elméletekre jellemző felfogás szerint az erkölcs eleve olyan természetű, amelyet mi közösségi erkölcsnek nevezünk. Például Parsons felfogása szerint a társadalmi rendszerben az instrumentális motívumok, illetve a magánérdekek érvényesítését az erkölcsi szabályok és értékek korlátozzák, a kollektív szükségletekre és a társadalmi rendszer funkcionális követelményeire, a kollektivitás egészére való tekintettel (Parsons 1951:133). Az erkölcsi kérdés akkor merül fel, amikor a cselekvők alternatívái magukkal vonják a társadalmi rendszer egészére vagy szolidaritására való jelentőség feltételezését, amikor az egység vagy szolidaritás megőrzése önmagában érték (uo. 97). Azt a szóbanforgó szerző is látja, hogy a valóságban a cselekvések nagyrészt instrumentális cselekvések, és a szankciók nagyrészt azért jelentősek, hogy az egyének instrumentális motívumait és instrumentális cselekvéseit befolyásolják, tehát

¹²⁴ A szükségletkielégítés összetevőinek, illetve a szükséglet tárgyának, a szükségletkielégítés eszközének és feltételének a fogalmáról lásd: Farkas 2010a:164-174.

fogalmaink szerint olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükséglet kielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Ezzel szemben azonban Parsons azt hangsúlyozza, hogy általános értelemben a szocializáció körülményei és más tényezők eleve kizárják, hogy az instrumentális szankciók legyenek az elsődlegesek (uo.40). Felfogása szerint a kollektivitás, illetve a társadalom nem épülhet elsődlegesen a cselekvők magánérdekeit tükröző instrumentális irányultságára, a közös értékekhez való ragaszkodás nélkül a kollektivitás felbomlik. A közösen osztott, elfogadott értékek maguk után vonják a felelősséget a kötelezettségek teljesítésére, az elvárásoknak való megfelelésre, és szolidaritást hoznak létre a közös értékminiták érvényességi körébe eső egyének között. A ragaszkodás a közös értékekhez azt jelenti, hogy a cselekvők a közös értékminiták támogatására irányuló közös érzelmekkel rendelkeznek. Tehát a releváns elvárásoknak, illetve szabályoknak való megfelelés szándéka viszonylag független bármilyen instrumentális előnytől, amelyre a megfelelés révén lehet szert tenni. A ragaszkodás a közös értékrendszerhez és az értékeket kifejező elvárásokhoz, egyrészt közvetlenül kielégíti a cselekvő egyének szükségleteit, másrészt rendelkezik egy erkölcsi vonatkozással (uo. 41-42). Bár Elster – alapvetően racionalista – szemléletmódja nagymértékben eltér Parsons normativista szemléletmódjától, felfogása atekintetben hasonló Parsons felfogásához, hogy Elster szerint a szabályokhoz és különösen az erkölcsi szabályokhoz az egyének beleélően alkalmazkodnak, a „társadalmi szabályok” és a szabálykövető cselekvések úgy jellemezhetők, hogy nem következmény-orientáltak (Elster 1989:98; 1995:117).

Tehát – mint említettük – ez a felfogás az erkölcsöt olyan természetűnek tekinti, amelyet mi közösségi erkölcsnek nevezünk, és amelyhez az egyének beleélően alkalmazkodnak. Felfogásunk szerint is létezik ilyen erkölcs, azaz létezik közösségi erkölcs, azonban mi a közösségi erkölcs érvényességi körét elvileg a közösségi élet szférájára korlátozzuk. Községi erkölcs alakul ki nagyrészt például a baráti társaságban, a családban, a rokonságban, a játékonysági egyletben, az amatőr színjátszó körben vagy az amatőr zenekarban.

Máshol hangsúlyoztuk, hogy az emberi együttélés szféráinak megfelelően a kultúra is differenciálódik, az általános kultúra mellett, amelynek összetevői a különböző életszférákban egyaránt relevánsak, nagyrészt kialakul a különböző életszférák sajátos kultúrája, főleg a társadalmi élet szférájának sajátos kultúrája, a társadalmi kultúra (Farkas

2010a:243-244). A társadalmi élet szférájában kialakuló erkölcs, amelyet mi társadalmi erkölcsnek nevezünk, felfogásunk szerint a közösségi erkölcs-höz képest elvileg lényegesen eltérő természetű.¹²⁵

Vannak egyetemes erkölcsi szabályok (mondj igazat, tartsd be az ígéreted stb.), amelyek főleg közösségi természetűek és nagyrészt valamennyi egyénre érvényesek, és nemcsak a közösségi élet szférájában, hanem bizonyos mértékben a társadalmi élet szférájában is érvényeseknek tekinthetők (vö. Hardin 1995:77-78, 107-109). A valóságban tehát a közösségi erkölcs és a társadalmi erkölcs nem válik el élesen egymástól, tulajdonképpen a társadalmi élet szférájába tartozó cselekvésekre és kölcsönhatásokra is hatással lehet a közösségi erkölcs. Az elmélet elvont szintjére vonatkozó előfeltételezéseink szerint azonban a társadalmi élet szférájában csak a társadalmi erkölcs tekinthető érvényesnek; és ezek az előfeltételezések – felfogásunk szerint – általában és alapvetően megfelelnek a valóságnak.

A *társadalmi erkölcs* olyan erkölcsi szabályok és értékek összessége, amelyek által kifejezett, illetve amelyek érvényességi körébe eső cselekvések, valamint az ellenőrzés szankciói a szükséglet kielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az adott erkölcs érvényességi körébe eső egyének számára.

Máshol kifejtett felfogásunk szerint, ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések a cselekvő egyének számára a szükséglet-kielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik, a cselekvések motívumainak a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás felel meg (Farkas 2010a:268-277). A társadalmi erkölcs szabályaihoz tehát az egyének racionálisan alkalmazkodnak; a társadalmi erkölcs érvényességi körébe eső egyéneket felismert érdekeik (vagy társadalmi kényszereik) készíthetik az erkölcsi szabályokhoz való alkalmazkodásra. A szabályokhoz való racionális alkalmazkodás eleve rendszeres ellenőrzést igényel ahhoz, hogy az adott szabályok jelentős mértékben meghatározzák az adott szabályok érvényességi körébe eső egyének cselekvéseit. A társadalmi erkölcs – amennyiben nem intézményes erkölcs – az adott társadalmi

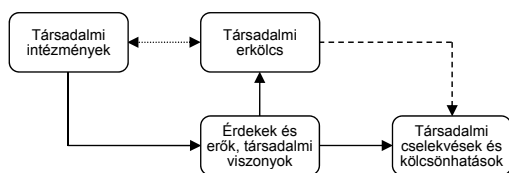
125 Az emberi élet szféráiról, ezeken belül a közösségi élet szférájáról és a társadalmi élet szférájáról lásd: Farkas 2010b:237-242. A társadalmi élet szférájába esik leginkább a szervezett munkatevékenység, a gazdasági tevékenység, a közigazgatási tevékenység, az igazságszolgáltatás, a hivatali ügyintézés, az úgynevezett politikai tevékenység, a felsőbb iskolák felé haladva egyre inkább a tanulási tevékenység, a szervezett tudományos kutatás stb.

viszonyok meghatározó hatásához képest önállóan viszonylag kis mértékben határozhatja meg az egyének társadalmi cselekvéseit és az adott egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat.

Máshol másodlagos társadalmi kultúrának a társadalmi kultúra azon összetevőinek összességét neveztük, amelyeket elvileg az érdekek, a társadalmi erők és a társadalmi viszonyok határoznak meg (Farkas 2010a:246). A valóságban a társadalmi intézmények és a társadalmi erkölcs szabályai részben összefonódhatnak egymással, ugyanakkor az elmélet elvont szintjén feltételezzük, hogy világosan körülhatárolhatjuk egyrészt a társadalmi intézményeket, másrészt a társadalmi erkölcsöt alkotó szabályokat. Noha a szabályok e két halmaza jellemzően részben átfedi egymást, azaz az intézményes szabályok elvárásai erkölcsi szabályok formájában is létezhetnek, amelyet elvileg figyelembe is veszünk.

A társadalmi erkölcsöt hosszú távon alapvetően az adott társadalmi viszonyok határozzák meg, és az elmélet elvont szintjén eleve előfeltételezzük, hogy a társadalmi erkölcs az adott társadalmi viszonyoknak megfelelő magatartásokat fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában.

A 2. ábrán azt szemléltetjük, hogy a társadalmi viszonyok – mint érdekviszonyok és erőviszonyok – az egyének adott körében történetileg kialakítják az adott viszonyoknak, illetve az adott viszonyokhoz való racionális alkalmazkodásnak megfelelő társadalmi erkölcsi szabályokat és értékeket. Bizonyos mértékben a társadalmi erkölcs is befolyásolja a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, de az elmélet elvont szintjén feltételezzük, hogy a társadalmi erkölcs a társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetíti.

2. ábra: A társadalmi viszonyok és a társadalmi erkölcs

Amennyiben az egyének nem csupán a tényszerű társadalmi viszonyokhoz alkalmazkodva cselekszenek, hanem igyekeznek megfelelni a társadalmi erkölcsi szabályoknak is, erre érdekeik, illetve főleg hosszú távú érdekeik készítetik őket, mivel a társadalmi erkölcs elvileg – és a valóságban alapvetően – az egyének adott körében a hosszú távú érdekeknek

megfelelő magatartást fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában.

A társadalmi erkölcsi szabályok két vonatkozásban készíthetjük az egyéneket az adott szabályoknak szándékosan megfelelő magatartásra. Egyrészt az egyének tapasztalataik alapján feltételezhetjük, hogy az erkölcsi szabályoknak megfelelő magatartás hosszú távon valószínűleg az érdekeiknek leginkább megfelelő magatartás akkor is, ha nem veszik számításba az erkölcsi szabályokhoz esetlegesen kapcsolódó instrumentális szankciókat. Másrészt az adott egyének az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó pozitív vagy negatív instrumentális szankciókra tekintettel is tarthatják az erkölcsi szabályoknak megfelelő magatartást az érdekeik érvényesítése szempontjából a leginkább megfelelő magatartásnak.

Az erkölcsi szabályok betartásának hosszú távú érdekek általi meghatározottságára Weber például abban a vonatkozásban mutat rá, hogy erkölcsi szabályok a piaci viszonyok közötti piaci cserére vonatkozóan is kialakulhatnak, és e szabályok hatással lehetnek a piaci cserére. Az állandó vevőkörrel rendelkező eladók vagy szolgáltatók és a rendszeres vevők között a rendszeres csere fenntartása érdekében kialakulhatnak a méltányos cserére vonatkozó erkölcsi szabályok. Annak biztosítása, hogy a cserепartnernek (főleg az eladók vagy szolgáltatók) a méltányos cserére vonatkozó erkölcsi szabályokhoz tartják magukat – akkor is, ha esetenként ígéretük megszegésével, a másik fél becsapásával jóval jelentősebb hozadékokra tennének szert – azon az elképzelésükön alapul, hogy hosszú távon mindkét félnek érdekében áll, hogy a rendszeres csere közöttük fennmaradjon. A felek tehát rövidtávon korlátozzák érdekeik érvényesítését a méltányosság figyelembevételével, ami azonban hosszú távon mindkét fél érdekében megfelel (Weber 1992:327).

Adott esetekben – erre az elmélet engedményes szintjén lehetünk tekintettel – az egyének rövid távú érdek vagy esetleg társadalmi kényszer által motiválva is igyekezhetnek megfelelni az erkölcsi szabályoknak, amennyiben az adott esetekben az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó jelentős pozitív vagy negatív szankciókra számíthatnak már rövid távon is. Például, ha egy adott egyén épp egy vezetői kinevezésre pályázik, arra való tekintettel is igyekezhet erkölcsileg helyesen viselkedni, hogy egy erkölcsileg helyteleníthető cselekvésével nehogy el-lenszenvenné váljon a kinevezésről érdemben döntő egyének számára.

Mint fentebb említettük, az elmélet elvont szintjén eleve feltételezzük, hogy a társadalmi er-

kölcs a társadalmi viszonyoknak felel meg és a társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetíti. Azonban a valóságban az adott társadalmi viszonyokhoz képest a társadalmi erkölcs viszonylagos önállósággal is rendelkezik, amelyre – ha tisztán társadalmi erkölcsről van szó – az elmélet engedélyes szintjén lehetünk tekintettel. A társadalmi erkölcs viszonylagos önálló hatása főleg abból következik, hogy az erkölcs történetileg formálódik; tehát amennyiben a társadalmi viszonyok viszonylag rövidebb idő alatt jelentősen megváltoznak, a társadalmi erkölcs jó ideig nagyrészt még a korábbi társadalmi viszonyok által kialakított és a korábbi viszonyoknak megfelelő erkölcs lesz.

Fentebb azt is említettük, hogy a valóságban a társadalmi erkölcs és a közösségi erkölcs nem válik el élesen egymástól, tulajdonképpen a társadalmi élet szférájába tartozó magatartásokra és kölcsönhatásokra is hatással lehet a közösségi erkölcs. Ezzel összefüggésben a valóságos társadalmi erkölcs alakulására a társadalmi viszonyoktól viszonylag független tényezők (közösségi nevelés, szépirodalom, vallási tanok stb.) is hatással lehetnek. A társadalmi erkölcs és a közösségi erkölcs összefonódására azonban már csak az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel, amely szinten esetleg és bizonyos vonatkozásokban a vizsgált jelenségeket jobban megérthetjük, de annak árán, hogy a részletesebb leírást szolgáló fogalmak csak a jelenségek ellentmondásos, illetve látszólagos magyarázatára lehetnek alkalmasak.

Rawls igazságosságelmélete szerint „a társadalmi intézményeknek az igazságosság a legfontosabb erénye” (Rawls 1997:21). Az igazságosságot, mint közösségi erkölcsi értéket az egyének bizonyos mértékben fontosnak tarthatják, vagy éppen hiányolhatják a társadalmi életben. Például: az alkalmazottak kialakítják elképzeléseiket az igazságos keresetekre vonatkozóan, ebből a szempontból jelentősnek tekintett más egyének és csoportok kereseteire vonatkozó ismereteiket figyelembe véve. A munkában követett magatartásukra az is hatással lehet, hogy saját keresetüket mennyiben tekintik igazságosnak. Amennyiben keresetük nem éri el az igazságosnak tekintett szintet, hajlamosak lehetnek arra, hogy olyan teljesítményt nyújtsanak, amely megítélésük szerint megfelel az igazságos keresethez képest alacsonyabb keresetüknek. Ha viszont úgy gondolják, hogy keresetük meghaladja az általuk nyújtott teljesítménynek megfelelő szintet, ez általában nem készíti őket arra, hogy többet teljesítsenek (Akerlof – Yellen 1993:107-110).

Fentebb rámutattunk arra, hogy az egyének az intézményes szabályokat részben mint vonatkoztatási eszközöket használják fel bizonyos cselekvések értékelésében, és ezáltal egyrészt mások cselekvéseinek befolyásolásában, másrészt saját cselekvéseik számukra pozitív következményeinek érvényesítésében. Ehhez hasonlóan, az erkölcsi szabályok, illetve a feltételezett erkölcsi szabályok részben olyan funkciót töltenek be a társadalmi kölcsönhatásokban, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek esetenként az erkölcsi szabályokra való hivatkozással megkísérlik az általuk feltételezett erkölcsi szabályok betartásának irányába terelni a másik felet, amennyiben ez felel meg érdekeiknek, és amennyiben a másik fél cselekvései nem felelnek meg a feltételezett erkölcsi szabályoknak. Valamint a kölcsönhatásokban részt vevő felek a feltételezett erkölcsi szabályokra való hivatkozással megkísérlik saját cselekvéseiket, illetve cselekvéseik bizonyos – megvalósult vagy elvárt – következményeit mások részéről elfogadtatni, elismertetni vagy érvényesíteni. Ugyanakkor az ellentétes érdekű másik fél, akit erkölcsi szabálysértéssel vádolnak, ilyen esetekben gyakran nem ismeri el, hogy szabálysértés történt volna, illetve megkérdőjelezi az előbbi fél által feltételezett erkölcsi szabályok létezését, illetve érvényességét (vö. Rex 1961:102-103, 110; 1981:11-13).

A közösségi erkölcs és a társadalmi erkölcs összefonódása nagyrészt színlelés formájában jelentkezik, és e tekintetben Bourdieu-t idézzük. Felfogása szerint az adott társadalmi csoporthoz tartozó egyének azt a magatartást jutalmazták, amelyek számukra egyetemesnek tűnnek, amelyek tehát összhangban vannak az erénnyel. Különösen kedvező fogadtatásban részesül az érdektelenség ideálja előtti valóságos vagy színlelt tisztelgés, az „én” alárendelése a „minek”, az egyéni érdek feláldozása a közérdeknek. Jelképes és néha anyagi haszna van annak, ha az egyének alárendelik magukat az egyetemesnek, ha legalább látszólag erényesnek mutatkoznak; ha úgy tesznek, mintha alkalmazkodnának az érvényben lévő erkölcsi szabályokhoz. Az erkölcsi szabályok csupán látszólagos tiszteletben tartása is biztosíthatja a szabályosság hasznát (Bourdieu 2002:202).

Általában az erkölcs, és ezen belül a társadalmi erkölcs fontos vonatkozása a bizalom. A bizalom nagyrészt különböző megközelítéseivel találkozhatunk a szociológiai irodalomban, és a bizalom különböző megközelítéseiben az egyes szerzők a bizalmat főleg az egyes személyek, a személyközi viszonyok, illetve kapcsolatok, valamint a csoportok vagy a kultúra szintén vizsgálják (Misztal 1998:14;

Lewicki – Wiethoff 2000:87). Lin szerint „a bizalmat meg lehet határozni, mint bizonyosságot vagy elvárás a tekintetben, hogy egy másik cselekvő figyelembe fogja venni az adott cselekvő érdekeit a cserék során” (Lin 2001:147).

Felfogásunk szerint az egyén esetében a *bizalom* az adott egyén számára jelentős más egyének (vagy csoportok) felé irányuló elvárásai biztos teljesülésére vonatkozó feltételezése. Amennyiben az egyén bízik másokban, eleve arra a feltételezésre alapozva cselekszik, hogy a szóban forgó cselekvésével összefüggésben mások az elvárásainak megfelelően fognak cselekedni. Az egyes egyének is különbözhetnek abban tekintetben, hogy milyen mértékben jóhiszeműek vagy rosszhiszeműek, milyen mértékben hajlamosak bízni vagy nem bízni másokban. Azonban a bizalom szintje az egyének adott körének kultúrájára is jellemző, és itt minket a bizalom ebből a szempontból érdekel. A bizalom az egyének adott körének kultúráját jellemzi, amennyiben a bizalom adott mértéke valamennyi egyén tudatára jellemző, ezt valamennyien feltételezik egymásról, és ennek közlésére egységesen értelmezett szimbólumrendszerrel rendelkeznek.

Az erkölcsöz hasonlóan, felfogásunk szerint a bizalom is lehet közösségi vagy társadalmi természetű. A *közösségi bizalom* az adott egyén arra vonatkozó feltételezése, hogy az elvárásainak és a mások által is osztott közösségi erkölcsi szabályoknak megfelelő cselekvések az adott más egyének számára a lelki szükségletek tárgyait képezik, és ezért személyes motívumaik által készítve az adott egyén elvárásainak és az erkölcsi szabályoknak megfelelően fognak cselekedni. A *társadalmi bizalom* az adott egyén arra vonatkozó feltételezése, hogy az elvárásainak és a mások által is osztott társadalmi erkölcsi szabályoknak megfelelő cselekvések felelnek meg – más alternatívákhoz képest nagyobb mértékben – az adott más egyének érdekeinek, különösen hosszú távú érdekeinek, és az egyének rendszerint racionálisan cselekszenek; tehát más egyének az adott egyén elvárásainak és az erkölcsi szabályoknak megfelelően fognak cselekedni. E meghatározás szerint a társadalmi bizalom az adott egyén és más egyének közötti, érdekeik bizonyos összetevői vonatkozásában létező érdekazonosság vagy érdekegybeesés tudatára épülhet.

Egyes szerzők hangsúlyozzák a bizalomnak az ilyen értelemben vett társadalmi természetét, tehát az érdekekkel, illetve az instrumentális szankciókkal való összefüggését (lásd: Lewicki – Bunker 1996; Lewicki – Wiethoff 2000; Hardin 2002). Jávor

szerint az üzleti életben a bizalom adott mértéke az érdekek követésére vonatkozó számításon alapszik. Minden résztvevő arra számít, hogy mások is saját érdekeiket követik, azonban ezt nem fogják korlátok nélkül tenni. Érdeklükben állhat például az együttműködés hosszabb távon való fenntartása és ezzel összefüggésben az, hogy eleget tegyenek bizonyos viselkedési elvárásoknak (Jávor 2005:146-147, 154-155).

Különösen Fukuyama hangsúlyozza a bizalom jelentőségét a társadalmi életben; azonban a bizalmat eleve a fogalmaink szerinti közösségi bizalomnak tekinti, gyakran a közösség kifejezést használva a fogalmaink szerinti társadalmi csoportok jelölésére. Felfogása szerint: „A bizalom a szabályszerű, becsületes és együttműködésre kész viselkedés elvárása egy közösségen belül, a közös normák alapján, a közösség tagjai részéről” (Fukuyama 1997:45). „A törvények, a szerződések, a gazdasági ésszerűség megteremtik a szükséges, ám nem elégséges alapot a posztindusztriális társadalmak stabilitásához és felvirágoztatásához, de viszonyossággal, erkölcsi kötelezettségekkel, a közösség iránti felelősségtudattal és bizalommal kell kiegészíteni és »feljavítani« őket, s ezeknek a forrása a szokás, nem a ráció” (i.m. 25-26).

Nem egyértelmű, hogy milyen jelentőséget tulajdonít a bizalomnak a társadalmi életben. Idézett könyvében egy helyen azt írja, hogy „a gazdasági élet vizsgálatából leszűrhető egyik legfőbb tanulság az, hogy egy nemzet jólétét és versenyképességét egyetlen, mindenütt észlelhető kulturális tényező határozza meg: a bizalom szintje az adott társadalomban” (Fukuyama 1997:19). Máshol viszont a következőt írja: „A neoklasszikus tanokról elmondhatjuk, hogy körülbelül nyolcvan százalékban helytállóak. Az emberi magatartás további húsz százalékkal azonban a neoklasszikus közgazdaságtan nemigen tud mit kezdeni” (i.m. 28). Ezek szerint nem egyértelmű, hogy a bizalom a legfőbb tényező, amely meghatározza a társadalom működésének hatékonyságát, vagy a bizalomnak legfeljebb húsz százalékos jelentősége lehet a társadalmi, illetve különösen a gazdasági életben. Könyve egészéből azonban arra következtethetünk, hogy Fukuyama az előbbi állásponton van.

A fogalmaink szerinti valóságos társadalmi viszonyokra, illetve az e viszonyokat létrehozó intézményekre Fukuyama könyvének egyes helyein a hierarchia, vagy a szerződés kifejezéssel utal. Felfogása szerint hierarchiákra (azaz intézményekre és társadalmi viszonyokra – F. Z.) általában szükség van,

mert nem tételezhető fel, hogy mindenki és mindig betartja az erkölcsi szabályokat, és híven teljesíti kötelességeit. Vannak olyanok, akiket világosan megfogalmazott szabályokkal és szankciókkal kell kényszeríteni kötelességeik teljesítésére (Fukuyama 1997:44). Felfogása szerint azonban a leghatékonyabb szervezetek a közös erkölcsi értékrendű közösségeken alapulnak. Ezeknek a közösségeknek nincs szükségük terjedelmes szerződésekre és belső viszonyaik jogi szabályozására, mert a már meglévő erkölcsi közmegegyezés kellő alapot ad a csoport tagjainak a kölcsönös bizalomra (i.m. 46).

Felfogásunk szerint Fukuyama félrevezető képet fest a modern társadalom működéséről, illetve e működés meghatározottságáról azáltal, hogy a bizalmat eleve közösségi természetűnek tekinti, és kiemelten hangsúlyozza a bizalom jelentőségét. Máshol (Farkas 2010b:266-271) különbséget teszünk a heterogén közösség és a heterogén társadalom között, és e szerint Fukuyama (alapvetően normativista szemléletmódjának megfelelően) a modern társadalmat valójában a fogalmaink szerinti heterogén közösségnek tekinti, ami alapvetően téves elképzelés. Ezzel összefüggésben, amikor a szóbanforgó szerző a bizalom hiányával magyarázza az adott társadalom működésének hiányosságait, ez ahhoz hasonlóan félrevezető „diagnózis”, mint ha az orvos a lázzal magyarázná a vizsgált egyén betegségét. Az igaz, hogy a láz önmagában is előidézhet jelentős károsodást az emberi szervezetben, azonban a láz lényegében véve csak az adott (ismert vagy nem ismert) betegség tünete. Ehhez hasonlóan, a bizalom alacsony színvonala önmagában is jelentős működési zavarokat idézhet elő az adott társadalomban, de a bizalom alacsony színvonala lényegében véve csak kifejezi az adott (ismert vagy nem ismert) társadalmi viszonyokat, amelyek a társadalmi erkölcsöt, és ezen belül a bizalom szintjét történetileg alakították és alakítják.

A fogalmaink szerinti társadalmi erkölcs intézményes alapjaira Helvétius már a 18. század közepén rámutatott: „az embereket csak egy módon lehet erényessé tenni, ha egyesítik a személyes érdeket az általános érdekekkel. Ha ezt az elvet elfogadjuk, úgy nyilvánvaló, hogy a morál hiábavaló tudomány, ameddig nem vegyül el a politikával és a törvényhozással; amiből arra következtettek, hogy ha a filozófus hasznossá akarja tenni a világ számára a morált, abból a szemszögből kell tekintenünk a tárgyakat, amelyből a törvényhozó szemléli őket” (Helvétius 1975:426). Azaz, ha a társadalmi erkölcsöt fejleszteni szeretnénk, elősegítve a társadalmi

együttműködést és a társadalmi hatékonyságot, ez igen kevésbé lehet eredményes közvetlenül. A társadalmi erkölcsöt a társadalmi viszonyok megváltoztatásával lehet hatékonyan alakítani; a társadalmi viszonyokat pedig az érvényben lévő intézmények fejlesztésével és új intézmények kialakításával lehet megváltoztatni.

A társadalmi szokáserkölc és közerkölcs

A fentiek szerint fontos különbséget tennünk a közösségi erkölcs és a társadalmi erkölcs között ahhoz, hogy viszonylag világosan lássuk az erkölcsi szabályok és értékek meghatározottságát és jelentőségét a társadalmi életben. Ehhez azonban a társadalmi erkölcsön belül is meg kell különböztetnünk egymástól a társadalmi szokáserkölcöt és a társadalmi közerkölcsöt.

A *társadalmi szokáserkölc* az adott társadalmi viszonyok által meghatározott magatartások szabályosítása eredményeként történetileg kialakult erkölcs, amely az adott társadalmi viszonyokhoz megfelelően alkalmazkodó magatartásokat fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában.

Fentebb szabályosításnak azt az értelmezési folyamatot neveztük, amelyben az adott egyének a megfigyelt cselekvésekből és kölcsönhatásokból, illetve a cselekvések és kölcsönhatások megfigyelhető szabályszerűségeiből értelmezik ki azokat a látszólagos vagy valóságos szabályokat, amelyek elképzeléseik szerint általában véve meghatározzák az adott jelenségeket. A társadalmi szokáserkölc történetileg formálódik, az adott társadalmi viszonyok által meghatározott és rendszeresen megfigyelhető társadalmi magatartások és kölcsönhatások szabályosításának az eredményeként. Azaz a szokáserkölc eleve az adott társadalmi viszonyok által meghatározott, rendszeresen megfigyelhető társadalmi magatartásokat és társadalmi kölcsönhatásokat fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában.

Mivel a külső fedezetű intézmények tényleges funkciói elvileg csak esetlegesen felelnek meg az intézményes szabályoknak, a szokáserkölc szabályai esetleg egybe is eshetnek azon intézmények intézményes szabályaival, amelyek létrehozták a rendszeresen megfigyelhető társadalmi magatartásokat és kölcsönhatásokat meghatározó külsőleges társadalmi viszonyokat, de azoktól el is térhetnek, illetve azoknak kifejezetten ellent is mondhatnak. Azaz a társadalmi szokáserkölc szerint többé vagy kevésbé megengedettek, esetleg kifejezetten elvártak az

intézményes szabályoknak nem megfelelő vagy el-
lentmondó cselekvések és magatartások.

Mint általában az erkölcs, a szokáserkölcs is az egyének közötti kommunikáció folyamatában formálódik; de a szokáserkölcs esetében a kommunikáció során az egyének elvileg csupán átadják és átveszik egymás tapasztalatait, és így kialakítanak egymás között egy általános elképzelést abban a tekintetben, hogy milyen magatartási módok felelnek meg hosszú távon leginkább az adott társadalmi viszonyoknak, illetve az adott társadalmi viszonyokhoz való racionális alkalmazkodásnak.

Mint említettük, a társadalmi szokáserkölcs az adott társadalmi viszonyokhoz megfelelően alkalmazkodó magatartásokat fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában. Általában véve a társadalmi viszonyok legjelentősebb vonatkozásait a hatalmi viszonyok képezik, és máshol – más szerzőkre hivatkozva – foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy a hatalom valójában nagy valószínűséggel kialakítja az adott hatalmi viszonyok elfogadására irányuló kulturális hiedelmeket, ideológiákat, értékeket és erkölcsi szabályokat (Farkas 2011:283-284). Továbbgondolva, a hatalom, illetve a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport valójában nagy valószínűséggel kialakítja az adott társadalmi viszonyok elfogadására irányuló kulturális hiedelmeket, ideológiákat, értékeket és erkölcsi szabályokat. Így a társadalmi szokáserkölcs, külsőlegesen társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött és hatalmi függésben lévő egyének körében – melyek az adott egyének hosszú távú aktuális érdekeinek megfelelő magatartási módjait fejezik ki – nagyrészt vagy döntően a velük szemben hatalommal rendelkező egyének érdekeinek megfelelő erkölcs.

Schmidtz felfogása szerint az erkölcs nem az egyes egyének szempontjából vett racionalitást igényli, az erkölcs lényegi alkotórésze, hogy az erkölcsileg releváns cselekvést az egyének mi-szempontból, az egyének adott összessége, illetve az összesség jóléte szempontjából értékelik (Schmidtz 1995:144-148). A széles körben elfogadott felfogás szerint az erkölcs eleve a közjót szolgálja, viszont felfogásunk szerint ez a kívánatos erkölcs, illetve a kívánatosságra tekintettel is idealizált erkölcs felfogása; és ezen erkölcsfogalom szempontjából a szokáserkölcs lehet „erkölcstelen” is. Eleve a társadalmi közjót szolgáló erkölcs fogalmához hasonló értelemben mi társadalmi közerkölcsről beszélünk.

A *társadalmi közerkölcs* az egyének adott körében a társadalmi együttműködésnek vagy egymás rendszeres csereszerű támogatásának az erkölcsi sza-

bályozására az egyének adott köre által tudatosan kialakított erkölcsi szabályok és értékek összessége.

Míg a szokáserkölcs természetes módon alakul ki a valóságos társadalmi magatartások szabályosításának eredményeként, addig a társadalmi közerkölcs eleve szándékosan alakítható ki a társadalmi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának folyamatában. Egyrészt amennyiben az egyének belső fedezetű intézmények révén azonossági társadalmi viszonyokat és szoros társadalmi kapcsolatokat hoznak létre egymás között, eleve erkölcsi kötelezettséget is vállalnak az általuk együttesen kialakított intézményes szabályok betartására, és az intézményes szabályok idővel erkölcsi szabályok formájában is kialakulnak. Másrészt a laza társadalmi kapcsolatok kialakulásának folyamatában az adott egyének erkölcsi szabályokat alakítanak ki egymás kölcsönös segítésének, támogatásának szabályozására.¹²⁶

Eszerint a társadalmi közerkölcs eleve intézményes erkölcs, amely az egyének viszonylag szűkebb (általában legfeljebb közel húsz fő) körében lehet igazán jelentős hatással az adott egyének cselekvéseire és az egyének közötti kölcsönhatásokra. E tanulmányban nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy társadalmi kapcsolatok az egyének viszonylag szélesebb körét is összeköthetik, és e kapcsolatok kialakításának folyamatában az adott egyének közerkölcsöt alakítanak ki cselekvéseik szabályozására. Tehát bizonyos mértékben kialakulhat társadalmi közerkölcs az egyének viszonylag tágabb körében is, de e tágabb körben általában kevésbé lehet hatással az adott egyének cselekvéseire és az egyének közötti kölcsönhatásokra.

A szóbanforgó két típus megkülönböztetésének szempontja az adott erkölcs kialakulásának tudatos vagy nem tudatos természete, amely elvileg nem teljes mértékben esik egybe azzal a szemponttal, hogy az egyének adott körében az adott erkölcs elősegíti egymás segítését, támogatását vagy nem. A társadalmi közerkölcsöt az egyének eleve tudatosan alakítják ki a társadalmi együttműködésnek és/vagy egymás csereszerű támogatásának erkölcsi szabályozására. Azonban esetlegesen a szokáserkölcs is szolgálhatja, illetve a szokáserkölcs bizonyos szabályai is elősegíthetik az egyének adott körében egymás segítését, támogatását, amennyiben az adott társadalmi viszonyoknak, amelyek történetileg meghatározták, és a jelenben fenntartják a szokáserkölcsöt, esetleg

126 Itt nem foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy a társadalmi kapcsolatokon belül megkülönböztetem a szoros és a laza társadalmi kötődéseket.

ilyen magatartások felelnek meg.

A valóságban a szokáserkölc és a közkerkölc nem válik el élesen egymástól, részben egymást áthatva létezik. Az állami társadalomban és általában a viszonylag nagyobb társadalmi csoportokban a társadalmi erkölcs a valóságban döntően, illetve alapvetően szokáserkölc, és csak az egyének viszonylag szűkebb köreiben alakulnak ki közkerkölcök. Az erkölcs kulturális természetének megfelelően azonban a szűkebb körökben kialakult közkerkölcök szabályai és értékei részben beolvadhatnak az általánosabb erkölcsbe; és fordítva, a nagyobb társadalmi csoportban kialakult szokáserkölc kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb körülményeket jelent ahhoz, hogy az egyének szűkebb körökben társadalmi kapcsolatokat, és a kapcsolatokkal összefüggésben közkerkölcöt alakítsanak ki.

A közkerkölc, amely az egyének adott szűkebb körében jól szolgálja a társadalmi együttműködést vagy egymás csereszertű segítségét, valamint jól szolgálja az egyének adott köre számára a közjavak előállítását, ellentmondhat az egyének tágabb körében érvényes erkölcsi szabályoknak, és negatív társadalmi kölcsönhatások meghatározásához is hozzájárulhat. Például: egy érdekszövetség vagy társadalmi hálózat közkerkölcse irányulhat adott javak kizárólagos megszerzésére és mások kizárására az e javakhoz való hozzáféréstől, vagy egy egyéni teljesítménybéres ösztönzési rendszerrel rendelkező üzemben a munkások egy szűkebb körében kialakulhat közkerkölc a teljesítmény visszatartásának szabályozására, amelynek eredményeként a munkások esetleg akadályozhatják az adott körön kívülieket a folyamatos munkavégzésben, és ezáltal a magasabb kereset elérésében.

Végül ismét hangsúlyozni szeretnénk, hogy milyen szempontból vesszük figyelembe az erkölcs valóságos hatását a társadalmi cselekvésekre és kölcsönhatásokra az intézményes szociológia elméletének a különböző szintjein, amelyeket máshol (Farkas 2010a:84-86) megkülönböztettünk egymástól. Az elmélet elvont szintjén eleve feltételezzük, hogy egyértelműen megkülönböztethetők egymástól az intézmények és a társadalmi erkölcsi szabályrendszerek, illetve a társadalmi erkölcs. Az intézmények közvetve, tényleges funkcióik révén és a társadalmi viszonyok közvetítésével határozzák meg a társadalmi jelenségeket. A társadalmi erkölcs viszont, amennyiben hatással van a társadalmi cselekvésekre és kölcsönhatásokra, elvileg a társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetíti. Az elmélet engedményes szintjén vehetjük

figyelembe egyrészt azt, hogy a társadalmi erkölcs bizonyos körülmények között, az egyének viszonylag szűk körében a társadalmi intézményekhez hasonlóan is működhet; másrészt azt, hogy a társadalmi erkölcs bizonyos mértékben eltérhet az adott társadalmi viszonyoknak megfelelő erkölcsről, és így az adott társadalmi viszonyoktól viszonylag függetlenül is hatással lehet a társadalmi cselekvésekre és kölcsönhatásokra.

Az elmélet eklektikus szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy a valóságban a társadalmi erkölcs és a közösségi erkölcs nem válik el élesen egymástól; egyrészt tulajdonképpen a közösségi élet szférájába tartozó cselekvésekre és kölcsönhatásokra is hatással lehet a társadalmi erkölcs, másrészt tulajdonképpen a társadalmi élet szférájába tartozó cselekvésekre és kölcsönhatásokra is hatással lehet a közösségi erkölcs. Azonban a társadalmi jelenségek elemzésében a közösségi erkölcsöt csak olyan előfeltételezések feloldásával vehetjük figyelembe, amelyek eredményeként lényegesen és alapvetően megváltozik az adott jelenség feltételezett természete. A társadalmi élet szférájában az egyének vagy csoportok cselekvései elvileg – érdekmotivált vagy társadalmi kényszermotivált – társadalmi cselekvések, és a társadalmi cselekvésekre személyes motívumok elvileg nincsenek hatással. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban az emberi életnek azokon a területein is hatással lehetnek az egyének cselekvéseire a közösségi erkölcsi szabályok és értékek, amelyeket mi a társadalmi élet szférájába sorolunk, e cselekvéseket már nem tisztán társadalmi cselekvéseknek tekintjük, hanem bizonyos mértékben korlátozott társadalmi cselekvéseknek vagy egyes társadalmi és közösségi cselekvéseknek. Látnunk kell azt, hogy ily módon már az elmélet eklektikus szintjére jutunk, amely szinten nagyrészt csak egymáshoz képest idegen fogalmakat és következtetlen összefüggéseket fogalmazhatunk meg. Tehát a közösségi erkölcs valóságos hatását csak az – intézményes szemléletmódot képviselő – elmélet eklektikus szintjén vehetjük figyelembe. Ezen a szinten esetleg és bizonyos vonatkozásokban az általunk vizsgált cselekvések és kölcsönhatások pontosabb megismeréséhez juthatunk, de annak árán, hogy a részletesebb leírást szolgáló fogalmak csak a jelenségek ellentmondásos, illetve látszólagos magyarázatára lehetnek alkalmasak.

Összefoglalás

A társadalmi viszonyokra vonatkozó felfogásunkhoz kapcsolódva, ebben a tanulmányban a társadalmi viszonyok és a szabályok, illetve a társadalmi viszonyok és az erkölcs közötti összefüggésekkel foglalkozunk. A tanulmány első részében rámutatunk arra, hogy a társadalmi kölcsönhatások során az egyének a szabályokat részben mint vonatkoztatási eszközöket használják fel bizonyos cselekvések értékelésében, és ezáltal egyrészt mások cselekvéseinek befolyásolásában, másrészt saját cselekvéseik számukra pozitív következményeinek érvényesítésében. Foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a cselekvő egyének által a mindennapokban tapasztalt szabályosság nagyrészt látszólagos, egyrészt a szabálytalanság leplezése, másrészt az úgynevezett szabályosítás eredményeként. A tanulmány második részében különbséget teszünk a közösségi erkölcs és a társadalmi erkölcs között, és hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi erkölcsöt történetileg meghatározzák a társadalmi viszonyok. A társadalmi erkölcsön belül megkülönböztetjük egymástól a társadalmi szokás- és a társadalmi közerkölcsöt. Rámutatunk arra, hogy a megkülönböztetések szükségesek ahhoz, hogy megértsük az erkölcs jelentőségét és szerepét a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások meghatározásában.

Abstract

Based on our conception regarding social relations, in this paper we deal with the connections between social relations and norms, and between social relations and moral. In the first part of the paper we point out that individuals use norms partly as referential means during their social interactions when evaluating certain actions, and thereby when influencing the actions of others, and when realizing the favourable consequences of their own actions. We deal with the question that the normality experienced by acting individuals in their everyday life is largely fictitious, partly due to the concealment of deviation and partly due to the so-called normalization. In the second part of the paper we make a distinction between community moral and social moral, and emphasize that the social moral is historically determined by social relations. Within social moral, we make a distinction between social custom-moral and social public moral. We point out that these distinctions are

necessary for us to understand the importance and role of moral in the determination of social actions and interactions.

Irodalom

- AKERLOF, GEORGE A. – YELLEN, JANET L. 1993 The Fair Wage-Effort Hypothesis in Unemployment. In Hechter, Michael – Lynn, Nadel – Michod, Richard E. (ed.) *The Origin of Values*. Aldine de Gruyter, New York, 107-134.
- ALEXANDER, JEFFREY C. 1996 *Szociológiai elmélet a II. világháború után*. Balassi Kiadó, Budapest.
- BOURDIEU, PIERRE 2002 *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- DEUTSCH, MORTON – COLEMAN, PETER T. (ed.) 2000 *The Handbook of Conflict Resolution. Theory and Practice*. Jossey-Bass Publishers, San Francisco.
- ELSTER, JON 1989 *The Cement of Society. A Study of Social Order*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ELSTER, JON 1995 *A társadalom fogaskerekei*. Osiris-Századvég Kiadó, Budapest.
- FARKAS ZOLTÁN 2010a *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- FARKAS ZOLTÁN 2010b *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- FARKAS ZOLTÁN 2011 *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- FARKAS ZOLTÁN 2012a Az emberi és a társadalmi viszonyok. *Társadalomkutatás* (30) 4:324-342.
- FARKAS ZOLTÁN 2012b A társadalmi viszonyok összetevői. *Szellem és Tudomány* (3) 2-3:3-16.
- FARKAS ZOLTÁN 2013a A társadalmi viszonyok meghatározó tényezői és létrehozása. *Társadalomkutatás* (31) 1:1-15.
- FARKAS ZOLTÁN 2013b *A társadalmi viszonyok és az értelmezés I-II*. (Kézirat, megjelenés alatt).
- Fukuyama, Francis 1997 *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- GARFINKEL, HAROLD 1963 A Conception of, and Experiments with „Trust” as a Condition of Stable Concerted Actions. In Harvey, O. J. *Motivation and Social Interaction*. Ronald Press, New York, 187-238.

- GOFFMAN, ERVING 1981 *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HARDIN, RUSSELL 1995 *One for All. The Logic of Group Conflict*. Princeton University Press, Princeton.
- HARDIN, RUSSELL 2002 *Trust and Trustworthiness*. Russell Sage Foundation, New York.
- HARVEY, O. J. 1963 *Motivation and Social Interaction*. Ronald Press, New York.
- HECHTER, MICHAEL – LYNN NADEL – MICHOD, RICHARD E. (ed.) 1993 *The Origin of Values*. Aldine de Gruyter, New York.
- HELVÉTIUS, CLAUDE-ADRIEN 1975 *A szellemről a társadalomhoz való viszonyában*. (Részletek). In Ludassy Mária (vál.): *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 403-437.
- JÁVOR ISTVÁN – ROZGONYI TAMÁS 2005 *Hatalom, konfliktus, kultúra*. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó, Budapest.
- JÁVOR ISTVÁN 2005 *A hatalmi és szervezeti konfliktusok elmélete*. In Jávor István – Rozgonyi Tamás: *Hatalom, konfliktus, kultúra*. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó, Budapest, 83-200.
- KRAMER, RODERICK – TYLER, TOM R. (eds.) 1996 *Trust in Organizations: Frontiers of Theory and Research*. Sage Publications, Thousand Oaks.
- LEWICKI, ROY J. – BUNKER, BARBARA B. 1996 Developing and Maintaining Trust in Work Relationships. In Kramer, Roderick– Tyler, Tom R. (eds.) *Trust in Organizations: Frontiers of Theory and Research*. Sage Publications, Thousand Oaks, 114-139.
- LEWICKI, ROY J. – WIETHOFF, CAROLYN 2000 Trust, Trust Development, and Trust Repair. In: Morton Deutsch – Peter T. Coleman (ed.) *The Handbook of Conflict Resolution. Theory and Practice*. Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 86-107.
- LIN, NAN 2001 *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LUDASSY MÁRIA (vál.) 1975 *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MISZTAL, BARBARA A. 1998 *Trust in Modern Societies. The Search for the Bases of Social Order*. (1996) Polity Press, Cambridge.
- PARSONS, TALCOTT 1951 *The Social System*. Free Press, New York.
- RAWLS, JOHN 1997 *Az igazságosság elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- REX, JOHN 1961 *Key Problems of Sociological Theory*. Routledge and Kegan Paul, London.
- REX, JOHN 1981 *Social Conflict. A Conceptual and Theoretical Analysis*. Longman Group Limited, London and New York.
- SCHEFFLER, SAMUEL 1992 *Human morality*. Oxford University Press, Oxford.
- SCHMIDTZ, DAVID 1995 *Rational Choice and Moral Agency*. Princeton University Press, Princeton.
- WEBER, MAX 1992 *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 2/1. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

A NEMZETI PARASZTPÁRT KULTÚRPOLITIKÁJA A FORDULAT UTÁN
KULTURÁLIS KAPCSOLATOK A SZOVJETUNIÓVAL ÉS A SZOMSZÉDOS NÉPI
DEMOKRÁCIÁKKAL

A demokratikus átalakulás időszakának kultúrdiplomáciája

A Nemzeti Parasztpárt /NPP/ 1945 utáni kultúrdiplomáciáját elemezve láttuk,¹²⁷ hogy a párt nagy fontosságot tulajdonított Magyarországnak a háború miatt megszakadt nemzetközi kulturális kapcsolatai helyreállításának, a korábban nem létező együttműködések megteremtésének. Az NPP az egyik legfontosabb kül- és kultúrpolitikai feladatának a magyarság és a szomszédos népek viszonyának rendezését tartotta. A parasztpárti felfogás szerint az új, demokratikus Magyarországnak testvéri jobbát kell nyújtani minden népnek, az összes szomszédnak. A párt azon a véleményen volt, hogy szakítani kell a sovinizmussal, az imperialista politikával, de nemcsak a magyarságnak, hanem minden más népnek is. A Nemzeti Parasztpárt ugyanakkor a szomszédoktól azt is elvárta, hogy tartsák tiszteletben az ott élő magyarok emberi, kulturális és politikai jogait.

A Duna-medencei összefogásban való gondolkodás nemcsak erkölcsi kötelessége volt a magyarságnak, hanem reálpolitikai magatartás. Magyarországnak be kellett látnia, hogy sorsa és az egész magyarság jövője a Kárpát-medence népeihez is kapcsolódik. Az új külpolitikái és

kultúrdiplomáciai orientáció csak akkor válhatott sikeressé, ha a szomszédok politikája is megváltozik. A szomszédos országokkal a kapcsolatok rendezésének legfőbb akadálya a sovinszta-nacionalista múlt maradványainak túlélése mellett a nemzetiségi kérdés megoldásában jelentkező problémák, illetve a magyarság üldözése és diszkriminálása volt. Ezekkel az országokkal – a magyarság megmaradásának, identitásának biztosítása miatt – a kiépülő kapcsolatokban a kulturális-szellemi együttműködésben volt elsőbbsége.

1944 ősztől – 1945 tavaszáig az erdélyi magyarságot ért súlyos atrocitások és üldözések miatt Romániával a kapcsolatteremtés feltételei teljesen hiányoztak. Az együttműködés lehetőségei csak 1945. március 4-e után, a Petru Groza kormány létrejöttével teremtődtek meg. Groza a magyar nemzetiség sérelmének orvoslásával, a politikai jogainak rendezésével és a művelődési lehetőségek biztosításával új helyzetet teremtett a két ország és a két nép viszonyában. Az NPP minden eszközzel támogatta a magyar-román viszony pozitív változásait és fellépett a diszkriminációs politika ellen.

A Nemzeti Parasztpárt elsőrangú feladatának tartotta a Szovjetunióval való viszony rendezését is, az együttműködés fontosságát egymás szellemi értékeinek megismertetésében és a tudományos kutatások ápolásában látta. Mivel Jugoszlávia a háború után nagyban hozzájárult a Duna-medence népeinek együttműködéséhez, igyekezett helyreállítani a magyarság jogait és a jugoszláviai magyarság irányában toleráns kultúrpolitikát folytatott, ezért az NPP nagyra értékelte és támogatta a magyarok és a dél-szlávok egymásra találását.

Látható, hogy a párt kultúrdiplomáciájának centrumában a magyarság és a szomszédos népek viszonyának rendezése állt és elsőrendű célja az lett, hogy Magyarország és a Kárpát-medence népeinek viszonya az egyenjogúság alapján rendeződjön. Az 1945–1946-os demokratikus szakasról azt is megállapíthatjuk: annak ellenére, hogy a Nemzeti Parasztpártban több politikai irányzat – a baloldaltól a „jobbaldalig” bezárólag – is jelen volt, a kultúrdiplomáciát illetően lényeges, markáns eltérés nem volt a véleményeikben tetten érhető.

127 A Nemzeti Parasztpárt II. világháború utáni történetét Tóth István: *A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948*. Kossuth Könyvkiadó, 1972. c. monográfiájában feltárta. A Nemzeti Parasztpárt művelődéspolitikájával kapcsolatosan megjelentettem *A Nemzeti Parasztpárt és a kultúra /1945–1946/* c. monográfiámat. Stúdium Kiadó, 1995. Alábbi tanulmányaimban szintén a párt kultúrpolitikájával, illetve kultúrdiplomáciájával foglalkoztam: Keresztury Dezső művelődéspolitikai felfogása a politikai pluralizmus idején /1945–1946/. *Kortárs*, 1991/3; Német László iskola és felsőoktatáspolitikai felfogása a demokrácia kiépítésének időszakában /1945/. *Új Írás*, 1991/2; Illyés Gyula, Karácsony Sándor, Keresztury Dezső és Németh László felfogása a népművelődésről. *Irodalomtudományi Közlemények*, 1992, ősz-tél; A Nemzeti Parasztpárt felfogása a tudományról és felsőoktatásról /1945–1946/. *Kutatásszervezési Tájékoztató*, 1994/1; A nemzeti Parasztpárt kultúrdiplomáciai felfogása a II. világháború után /1945–1946/. *Valóság*, 2012/7.

A kutatás számára nagy kérdés, hogy a többékevésbé koherens parasztpárti kultúrdiplomáciai felfogás a pluralizmust felmondó kommunista párti III. kongresszus után módosul-e, kimutatható-e lényeges eltérés az egyes irányzatok között? A kérdés megválaszolása azért is szükséges, mert a kiélezett nemzetközi helyzetben, a két világrendszer kialakulásának időszakában milyen koncepciót képvisel az a Nemzeti Parasztpárt, amelynek irányzatai – politikai filozófiájuktól függetlenül – valamennyien a „harmadik út” talajáról indultak. A probléma feltárása azért is indokolt, mert a párt baloldalához tartozó politikusok „nagypolitikai” felfogásukban elfogadják a munkás-paraszt szövetség koncepcióját, ezáltal a Kommunista Párt vezető szerepét. Megválaszolandó az a kérdés is, hogy az NPP-ben – irányzattól függetlenül – a háború után meglévő kimagasló kultúrdiplomáciai felkészültség és nemzetközi nyitottság 1946 őszétől módosul-e, illetve mely területeken közelít a kommunista kül- és kultúrpolitikai koncepcióhoz. A kutatásnak meg kell válaszolnia, hogy az NPP megőrizte-e azt a sokoldalúságát a kultúrdiplomáciában, amelyet a háború után vallott és gyakorolt.

A magyar-román kapcsolat megromlik

A Groza kormány politikája révén 1945–1946-ban bekövetkezett igen pozitív változások a nemzetközi helyzetben bekövetkezett módosulásokkal összefüggésben negatív irányt vettek. Ennek oka, hogy Groza magyarbarátsága mind Romániában, mind külföldön megállt a határkérdésnél. A Groza-kormány létalapja ugyanis az volt, hogy megtartja Romániának egész Erdélyt. Mindent, így a magyarok iránti szimpátiáját is alárendelte a határkérdésnek. A határproblémát azzal akarta feloldani, hogy kiáll a világ elé azzal a tétellel, hogy nincs magyar-román határvita, mert a két nemzet között és az erdélyi magyarság körében olyan viszony alakult ki, amelynél a határok nem játszanak többé lényeges szerepet. Ez a határprobléma-nélküliségre alapozott vonalvezetés „ingott meg” 1946 elején. Groza ennek okát abban látta, hogy a magyar kormány a területi rendezést nem tekintette befejezettnek. 1946 januárjában arra a meggyőződésre jutott, hogy Magyarországon újból revizionista irányzat kerekedett felül és az ő román-magyar barátságot hirdető politikája nem talált visszhangra. Nem meglepő, hogy Sebestyén Pál külügyminiszter-helyettes 1946. április 27-i bukaresti tárgyalásain felvetett magyar-

román területi problémát a román kormány kategorikusan visszautasította. Groza ugyanakkor kijelentette, hogy az ő magyarbarátsága változatlan, a magyarbarátság szívügye és ez a politika mindkét nép számára életbevágóan fontos. A határkérdésről az volt a véleménye, hogy azok spiritualizálása meg fogja teremteni a két nép végleges barátságát.¹²⁸

1946. május 7-én a külügyminiszterek párizsi értekezlete foglalkozott a magyar békeelőkészítés tervezetével. A magyar kormány 1946 nyarán azzal a jogos kéréssel fordult a párizsi békekonferenciához, hogy a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségiek jogállásának rendezését ne tekintsék az illető országok belügyének, hanem a nemzetközi jog útján szabályozzák.¹²⁹ A magyar kérést azonban a párizsi konferencia elutasította. A békeelőkészítés körüli problémákat Romániában bizonyos politikusok manipulációs célokra használták. Maniuek magyarellenes akciókra szították a tömegeket, azzal, hogy Budapesten a párizsi döntés hatására nagyarányú revíziós tüntetéseket szerveztek. A román nacionalista körök állítása nem felelt meg a valóságnak, mert csupán arról volt szó, hogy a budapesti Csonka-gépgyárban Románia elleni hangulat volt tapasztalható.¹³⁰ Magyarországon látták a gyűlölködés veszélyét, ezért próbálták felvenni ellene a küzdelmet.

A magyar szellemi elit kiválóságai érezték a fel erősödő nacionalizmus miatt keletkezett veszélyt. Az elit nem vonult elefántcsonttoronyba, a szükséges felelősségvállalás nem maradt el. Magyar tudósok, írók és művészek – a legtöbben a Nemzeti Parasztpárthoz kötődők voltak – 1946 őszén felléptek a sovinizmus, a nacionalizmus ellen és hitet tettek a román-magyar barátság mellett. Köztük volt Tamási Áron, Kodály Zoltán, Keresztury Dezső, Alföldi András, Darvas József, Erdei Ferenc, Fogarasi Béla, Gergely Sándor, Hajnal István, Heltai Jenő, Illyés Gyula, Jánossy Dénes, Kárpáti Aurél, Kosáry Domokos, Kisfaludi Strobl Zsigmond, Lukács György, Major Tamás, Ortutay Gyula, Pátzay Pál, Szent-Györgyi Albert, Tersánszky Józsi Jenő, Tolnai Gábor, Veres Péter és Zilahy Lajos. Az értelmiségi

128 Fülöp Mihály 1988 A Sebestyén-misszió. Petru Groza és a magyar kérdés. In Rác István szerk. *Tanulmányok Erdély történelméből*. Debrecen, 197-198

129 *Országgyűlés Naplója. Hiteles Kiadás. II. kötet*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója. Budapest, 1948:73.

130 Párttörténeti Intézet Archívuma /PTI. Arch./ 274-21/58.

elit képviselői felszólították a magyar-román barátság híveit, hogy emeljék fel szavukat a sovinizmus és a gyűlölködés ellen, küzdjenek a haladásért és a két nép alkotó együttműködéséért.¹³¹

Az együttműködéshez szükség volt olyan szellemre, melyben megvalósulhat a kölcsönhatás egymás kultúrájára és szellemére. A későbbi években ez a szellem valójában már érvényesülhetett. Más történelmi helyzetben másfajta szellem vált irányadóvá.

Az együttműködés visszaesése a békeszerződés megkötése után

A magyar-román együttműködés alfája és ómegája – a két ország kulturális és tudományos kapcsolatában elért eredmények ellenére – az erdélyi magyarság kultúrájának biztosítása. A két nép együttműködése nem lehetett mindaddig őszinte, amíg a romániai magyarság identitását elsődlegesen meghatározó magyar kultúra elsajátításának feltételeit nem biztosítják. A magyarság irányában is toleranciát biztosító Groza Péter a két ország kapcsolatát determináló problémával, az erdélyi magyarság kultúrájának garantálásával tisztában volt. Groza azért is tulajdonított különös jelentőséget a kérdésnek, mert a Romániával kötendő békeszerződés lehetőségei rossz magyar-román viszony esetén, illetve az erdélyi magyarság alapvető jogainak biztosítása nélkül romlottak volna.

A háború utáni demokratikus román kultúrpolitika eredménye a kolozsvári Bolyai Egyetem, a marosvásárhelyi Orvosi Intézet, a kolozsvári állami magyar színház és opera, a szatmári és aradi államilag támogatott színtársulatok. E pozitív politika része, hogy Moldvában 120 000 csángó lakos számára 100-nál több magyar nyelvű iskolát étesítenek 150 tanítóval. Groza politikájának eredményeként 1948-ra már 1790 magyar népiskola és 173 magyar középiskola működött Erdélyben. Pozitívan értékelhető az is, hogy a magyar iskolákat magyar tanügyi főigazgatók és tanfelügyelők irányították. Sokat tettek a nemzetiségi megkülönböztetés megszüntetése érdekében is. 1947. december 5-én Romániában törvény rendeli el, hogy ahol a lakosság 30 %-a más, azaz nem román nyelvet beszél, törvényszéki, bírósági vagy népi ülnök csak az lehet, aki az illető nyelvet maga is beszéli. A Magyar Népi Szövetség közbenjárására eltörlik a magyar vasutasok kötelező román nyelvvizsgáját. A magyar kulturális kormányzat is mindent megtett a román anya-

nyelvi oktatás terén. Húsz magyarországi román iskola számára tankönyvet nyomatott. A VKM tanítóképzővel és gimnáziumi oktatással igyekezett bebizonyítani, hogy a szabadság és a demokrácia eszményei szerint politizál.¹³²

A békeszerződés körüli problémák azonban olyan erőket is működésbe hoztak Romániában, amelyek a magyarsággal szembeni gyűlöletet szították, amelyek atrocitásoktól sem riadtak vissza. A két nép egymásrautaltságát elfogadó erők és a gyűlölködést ellenző írástudók a kulturális kapcsolatok népek közti megértést segítő erejében reménykedve továbbra is a Duna-menti népek együttélését szorgalmazták. A párizsi béke megkötése után azonban – a békeszerződés miatt keletkezett feszültségek, valamint a Románia számára már stabilizálódott nemzetközi helyzet miatt – a kulturális és tudományos kapcsolatok intenzitása csökkent. Egy év alatt a magyar-román szellemi kapcsolatok mélypontra jutottak és az a sokoldalú együttműködés, ami a kultúra és a tudomány különböző területein 1945–1946-ban kialakult, sokat veszített súlyából. Románia és Magyarország kulturális kapcsolatai a legminimálisabb szintre korlátozódtak. Ezután kisebb aktivitás csak a kultúregyezmény megkötése, illetve az 1848-as centenáriumi ünnepek idején volt tapasztalható.

A kulturális kapcsolatok visszaesése ellenére a politikai pluralizmussal 1946 őszén lényegében szakító magyarországi baloldal – kiváltképpen az MKP – az együttműködést jónak tartotta és elismerően nyilatkozott Románia nemzetiségi politikájáról. Ez a szemlélet érvényesült az MKP III. kongresszusán is.¹³³ A politikai szempontoknak alárendelt értékelések a múlt hibáit a reakciós politikai erőknek tulajdonították. A kommunista logika szerint a baloldal hatalomra kerülésekor a múlt bűnei megszűnnek, a problémák rendeződnek. Egy, a „demokratikus erők” hatalomra jutása esetén megvalósuló problémamentes magyar-román viszony fogalmazódik meg Fogarasi Bélának a Fórum 1946. szeptemberi számában megjelent írásában. Fogarasi a magyar-román viszony múltbeli alakulásának okát a reakci-

132 *Magyarország történeti kronológiája* IV. 1944–1970. Főszerkesztő: Benda Kálmán, Akadémiai Kiadó, 1983. p. 1034., 1037., 1040. *Országgyűlés Naplója*. II. köt. 1948. p. 519., 535. A II. világháború utáni pozitív román nemzetiségi politikának a párizsi békeszerződés utáni „fordulatával” Sebestyén Kálmán: A romániai Magyar Népi Szövetség belső ellenzékének felszámolása. A Decsy-ügy című, a *Világtörténet* 1996. tavasz-nyár megjelent tanulmányában részletesen foglalkozik.

133 *Szabad Nép*, 1946. október 1.

131 *Szabad Nép*, 1946. október 6.

ós vezető rétegek politikájában látta, ami meglátása szerint a demokratikus erők hatalomra jutása miatt már nem aktuális. A kulturális kapcsolatokat és a nemzetiségi politikát ezért a közös magyar-román demokratikus fellépés feladatának tekintette. Az irredentizmus és a sovinizmus szerinte közös fellépéssel visszaszorítható.¹³⁴ Kommunista szempontú perspektivikus közös Duna-völgyi célokat tartalmaz az MKP Értelmiségi Osztályának 1947 februári munkaterve is.¹³⁵

1947 tavaszán a kommunista vezetőség baloldali által sugalmazott jó viszony nem volt egyértelmű és a megoldandó problémák is maradtak. A visszaszorított magyar-román kapcsolatokra a legnagyobb kritikát Dinnyés Lajos miniszterelnök a kormányprogram 1947. október 7-i ismertetésekor gyakorolta Romániával szemben. Dinnyés kifejtette, hogy Groza fáradozásait őszintén megérti, de úgy véli, itt az ideje annak, hogy most már a baráti megnyilatkozásokon túl reális együttműködés alapjait is lefektessük.¹³⁶ 1946 őszétől a kiélezett belpolitikai helyzetben a magyar-román kapcsolatok visszaesésével összefüggésben a Nemzeti Parasztpárt nem fejtette ki álláspontját.

A magyar-román kapcsolatok – az 1947-es mélyponthoz viszonyítva – a centenáriumi ünnepeken bizonyos értelemben fellendültek. Romániában a sajtó már bővebben foglalkozott Magyarországgal, a magyar nyelvű lapok például ünnepi kiadásban jelentek meg. A centenáriumi ünnepek kiemelt kultúrpolitikai jelentőséget kaptak.¹³⁷ 1948 tavaszán a magyar kultuskormányzat részéről több részletesen kidolgozott, a magyar-román kulturális kapcsolatokat erősítő rendezvény terve készült el. Ezek között is az egyik legjelentősebb volt az andornoki Mocsáry Lajos-kastély felavatása 1948. május 28-án. A magyar-román jó viszonyt kívánta az is demonstrálni, hogy a berendezést magyar és román népművészeti tárgyakból állították össze. Ugyanezeken leplezték le a magyar és román barátság úttörőjének, Mocsáry Lajosnak szobrát, amelyet Eugen Giunka román szobrász készített.¹³⁸

134 Fogarasi Béla elemzése az Utunkról, a Romániai Magyar Írószövetség lapjáról. *Fórum*, 1946. szeptember 2. p. 7., 9.

135 PTI. Arch. 274f. 24/2.

136 *Országgyűlés Naplója, Hiteles Kiadás*. I. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója. Budapest, 1948:46.

137 PTI. Arch. 274f. 21/71.

138 Új Magyar Központi Levéltár /UMKL/-XIX-I-1e. 1948-253111.

Szerény tudományos kapcsolatok

A háború utáni magyar-román tudományos kapcsolatok – a két országot terhelő korábbi állapotok ellenére – jól indultak. A kezdeti eredmények után, 1946 őszétől azonban nem következett be az a folytatás, ami az együttműködés kiépülése után elvárható lett volna. 1946 második fele és 1948 között mindössze néhány, a tudományos kapcsolatokat erősítő rendezvényre és tudóscserére került sor a két ország között. 1947. május 3-án avatták fel a Munkácsy Mihály utcában Groza Péter miniszterelnök jelenlétében a Mocsáry Lajosról elnevezett magyar-román kollégiumot. A Mocsáry Lajos Kollégium a magyar hallgatók mellett a Magyarországon tanuló román egyetemistáknak nyújtott otthont. A kollégiumban kialakult szellemi légkört a román és a magyar irodalom és tudomány jeles műveit felölelő gazdag könyvtár biztosította.

A Mocsáry Lajos Kollégium felavatása mellett fontos cselekedete volt a magyar kultúrpolitikának, hogy 1947. november 17-én Budapesten felállította a Tanárképző Főiskolán a Román Tanszéket. A Román Tanszék a hazai román fiatalság köréből toborozva utánpótlását, enyhíthette az általános iskolai tanárhiányt. A tudóscserét mindössze Gáldi László nyelvész vezette delegáció romániai útja jelentette.

A szerény magyar-román tudományos kapcsolatok idején a Teleki Intézetnek a román történészekkel kialakított együttműködése 1947–1948-ban is folytatódott. Egy a *Studii si Cencetari Istorice* 1947-es cikkében M.A. Boldur, a Iasi-i Egyetem professzora felhívta a figyelmet az összehasonlító módszerre és a *Revue d'histoire comparee* tevékenységének fontosságára. Ugyanebben az évben Andrei Ostetea más történészek társaságában – Avram P. Todor és Victor Cherestesiu – meglátogatta az Intézetet. 1948-ban pedig a „Revue” kiadta Ostetea munkáját: *Az 1848-as forradalom és a román parasztság. (La révolution de 1848 et les paysans en Roumanie)* címen. Ugyancsak 1948-ban kereste fel az Intézetet L. Radoceanu, Románia oktatási minisztere, aki elismerően nyilatkozott I. Tóth Zoltán „A román nacionalizmus első százada Erdélyben” című, 1946-ban magyar nyelven megjelent, hiteles dokumentáción alapuló művéről. Később azonban, amikor dogmatikus marxista-leninisták kerültek hatalomra Magyarországon, véget vetettek a vállalkozásnak.

A magyar-román tudományos kapcsolatok 1947–1948-ban meg sem közelítették a háború utáni aktivitást. Magyar részről nyitottak voltak,

ezért több kezdeményezést is tettek. Ortutay Gyula kultuszminiszter például a magyar-román kultúregyezmény parlamenti vitájában elmondta, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum és a könyvtárak szívesen állnak a kultúracsere szolgálatába egy egészséges szellemi vérkeringés megvalósítása érdekében. A közeljövőben megvalósuló tudományos együttműködési eredményként Ortutay arról informálta a parlamentet, hogy előkészületben van egy román-magyar szótár. A visszafogott tudományos kapcsolatok időszakában az együttműködés bizonyos elmozdulására utal a kultuszminiszternek az a kijelentése, hogy nemcsak magyar részről, hanem román oldalról is kezdeményezték a kapcsolatok kiépítését.

Kisebbségi, előremutató, nem kizárólagosan szak tudományi jellegű eredményről csak a centenárium alkalmából megrendezésre kerülő tudományos összejövetelek kapcsán beszélhetünk. Ilyen volt az évfordulós tervezet 1848–1849 magyar-román vonatkozásainak kiadványokban a kölcsönös megértés és közeledés szellemében való feldolgozása és publikálása. A Debreceni Nyári Egyetem keretében előadásorozatot terveztek a dunai megbékélés szolgálatában. A magyarországi történelem és földrajz szakos tanárok számára hasonló szellemű tanfolyamot kívántak indítani. Az elképzelések között szerepelt egy Román Intézet felállítása Budapesten, valamint lektorátus, esetleg tanszék felállításának előkészítése egy vidéki egyetemen.¹³⁹

Civil szervezetek aktivitásának csökkenése

A háború után mindkét ország vezetése abból indult ki, hogy a megbékélés akkor lesz igazán sikeres, ha abban a társadalom is részt vesz, és ha a civil szféra részéről is akarják a közeledést. 1945–1946-ban igen aktív volt a Magyar-Román Társaság és megpróbálták dinamizálni a Román-Magyar Társaságot is. 1946 őszétől – mint a legtöbb területen – itt is csökkent az aktivitás. A Társaságoknak mindössze két jelentősebb rendezvényére került sor. Az első találkozó Magyarországon volt.

1947. május 3-án, a Magyar-Román Társaság által rendezett Román Kultúra Hete keretében avatták fel a Mocsáry Lajos Kollégiumot. A visszaesett magyar-román kapcsolatok körülményei között a sajtóérdeklődés előterébe került a Román Kultúra Hete és a Groza Péter vezette 80 tagú román delegáció magyarországi látogatása. A román delegáció

budapesti tartózkodása alkalmából Kodály Zoltán, a Magyar-Román Társaság elnöke újlag hitet tett a dunai népek megbékélése mellett és elítélte az önző és a fejlődést kerébe törő sovinizmust. Kodály kifejtette, hogy meg kell ismernünk egymást és a megismerésnek a kultúra, a művészet, valamint a zene a legalkalmasabb eszköze.¹⁴⁰ A magyar-román együttműködés visszaesésével, valamint az erősödő nacionalista tendenciák ellen a Magyar-Román Társaság megpróbált fellépni. A Román Kultúra Hete a Társaság emelkedett hangú kiáltványt intézett a magyar és a román néphez, amelyet a magyar művészeti, irodalmi és tudományos elit is aláírt. Kiáltványukban felszólították a magyar és román barátság híveit, hogy emeljék fel szavukat a sovinizmus és gyűlölködés ellen.¹⁴¹ A kulturális együttműködést a Magyar-Román Társaság azzal is segíteni próbálta, hogy a VKM támogatásával kezdeményezte: valósuljon meg egy kelet-európai szellemi találkozóhely, amely elsősorban a román-magyar szellemi értékek cseréjéért, a magyar-román kultúra képviselőinek megbeszéléseit hivatott lehetővé tenni.¹⁴²

A román partnerszervezet látogatását viszonyozva a Magyar-Román Társaság látogatására 1947 nyarán került sor. A magyar küldöttség találkozott a román szellemi élet vezetőivel, akik szívélyesen fogadták a magyarokat. A Román-Magyar Társaság estéjén Fenesan professzor elismerően nyilatkozott a magyar kultúráról és különösen nagyra értékelte az Eötvös Kollégium és a Teleki Intézet szerepét. A Román-Magyar Társaság vendégszerető volt, elmélyült tevékenységet azonban nem folytatott. A kevés rendezvény közé tartozik a háború utáni Magyarországot bemutató előadás-sorozat.¹⁴³ Ennek okát Gáldi László abban látta, hogy a Társaságban olyan személyek (Eftimin, vagy Galaction) jutottak meghatározó szerephez, akiknek szellemi teljesítményeik ellenére a magyar kultúrához alig van kötődésük.¹⁴⁴

Azonban nemcsak a Román-Magyar Társaság szerepe vált formálissá, hanem a Magyar-Román Társaságé is. A háború után a két nép közeledésének elősegítésében munkálkodó szervezet szintén ellaposodott, tevékenysége a legminimálisabb szint-

139 *Országgyűlés Naplója*, II. köt., 534. 536. 537. UMKL-XIX-I-1e. 1948-253111.

140 *Magyarország történeti kronológiája 1944–1970*:1036; Nagy Béla: A szomszéd népek nyelve és irodalma. In Sinkovics István főszerk. *Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Budapest, é.n. p. 511.

141 *Országgyűlés Naplója*, II. köt. 516.

142 *Országgyűlés Naplója*, II. köt. 534.

143 *Szabad Nép*, 1947. július 6.

144 UMKL-XIX-I-1e. 1947-120751.

re csökkent. A korábban aktív Nemzeti Parasztpárt gyakorlatilag nem vállalt szerepet. A Társaság jelentőségének csökkenését egyrészt a civil társadalomnak a hatalom által történt visszaszorításával hozhatjuk összefüggésbe, másrészt azzal a vérvesztéssel, amely minden, az elit által létrehozott szerveződést sújtott 1947-től. Az 1947–1948-as nagy emigrációs hullám a Magyar-Román Társaságot sem kímélte. A Társaságban korábban vezető szerepet játszó köztül ekkor hagyta el Magyarországot Szent-Györgyi Albert, Alföldi András, Csicsery Rónay István és Szabó Zoltán. Az itthon maradottak közül Hajnal Istvánt az MTA átszervezésekor megfosztották akadémiai tagságától, Kosáry Domokos elvesztette állását, Komáromy Pált „nyugdíjazták”, Justus Pált pedig koholt vádak alapján bebörtönözték.

A Magyar-Román Társaság visszafogottnak mondható aktivitása a centenáriumi ünnepségek idején formálisan megélelni. 1948. április 26-án az Uránia Filmszínházban a Társaság rendezésében előadást tartottak.¹⁴⁵ Az 1947-ben kezdeményezett szellemi találkozóhely 1948. május 26-án Andornakon létrejött.¹⁴⁶

Az irodalmi-művészeti viszony

A művészeti kapcsolatok a kultúra más területeihez hasonlóan szintén visszafogottá váltak. Együttműködés csupán az irodalom területén volt megfigyelhető. 1947 áprilisában rendezték meg a magyar és román írók értekezletét Bukarestben.¹⁴⁷ A szerény keretek között sokat tett a magyar-román irodalmi kapcsolatokért Avram Todor. Todor 1947 májusában Budapesten is látogatást tett és a magyar ügy egyik szószólójának számított Romániában. Egyébként ő fordította románra Mikszáth Kálmán „*A szelistei asszonyok*” című regényét.¹⁴⁸ Eredményként elkönnyelhető, hogy 1947 nyarán Petőfi-ünnepségeket rendeztek Bukarestben.¹⁴⁹

Mivel a magyar-román kulturális kapcsolatok alakulására mindenkor kihatással volt az, hogy miként alakul az erdélyi magyarság helyzete és kulturá-

lis lehetőségei, ezért a magyar-román együttműködést is nagymértékben befolyásolta az, hogy 1947. március elején Kolozsvárott megalakult a Romániai Magyar Képzőművészek Szövetsége Koós Károly elnöklétével.¹⁵⁰ A szerénynek mondható magyar-román művészeti kapcsolatok további eredményeként tartható számon, hogy az 1947-es Román Kulturális Hétre kiadták Eminescu válogatott műveit és a modern román líra egy válogatott gyűjteményét.¹⁵¹

A szűkre szabott magyar-román irodalmi kapcsolatok kiszélesítését szolgálta, hogy 1948. január végén alakult meg a román és a magyar írók közös bizottsága. A bizottság céljával a román és a magyar irodalmi termékek cseréjét tűzte ki.¹⁵² A kulturális élet legtöbb területén bizonyos aktivitás volt kimutatható a centenáriumi ünnepségek idején. Így történt ez az irodalmi együttműködésben is. A forradalom és szabadságharc százéves évfordulójára Romániába Casta Carei fordításában megjelentették Petőfit.¹⁵³

A művészeti együttműködésben a centenáriumhoz kapcsolva tervezték a bukaresti Nemzeti Színház, valamint egy román és egy erdélyi színtársulat magyarországi fellépését. A képzőművészeti együttműködés részeként magyar művészek kiállítását is tervezték Bukarestben.¹⁵⁴ A magyar-román művészeti együttműködés konkrét eredménye, hogy 1948. április 11-én Romániában a Magyar Művelődési Szövetség által rendezett Országos Népi és Táncsoport kultúrverseny döntőjében részt vettek román ének- és táncsoportok is.¹⁵⁵

A kulturális egyezmény megkötése és parlamenti vitája

A szerénynek mondható román-magyar kulturális kapcsolatok ellenére 1947. november 25-én mégis az elsők között Romániával köt kultúregyezményt Magyarország. 1947 őszén a formálódó népi demokráciák az „egységes imperializmusellenes frontot” másként nem építhették ki, mint a köztük lévő „ellentétek felszámolásával”. A magyar-román ellentétek 1947 őszétől a mindkét országban tényleges hatalmat gyakorló kommunisták érdekeinek

145 PTI. Arch. 274f. 21/71. Az 1947-es tudós-emigráció néhány kérdését Tarnóczy Tamás: *A Természettudományi Társulat nehéz napjai. Természet Világa*, 1996/11:505.c. írásában világítja meg.

PTI. Arch. 274f. 21/71.

146 PTI. Arch. 274f. 21/71.

147 *Szabad Nép*, 1947. április 19.

148 UMKL-XIX-I-1e. 1947-120751.

149 *Szabad Nép*, 1947. július 6.

150 *Magyarország történeti kronológiája 1944–1970*:1034; *Szabad Nép*, 1947. március 5.

151 *Országgyűlés Naplója*, II. köt. 519, 533.

152 *Országgyűlés Naplója*, II. köt. 533, 534.

153 PTI. Arch. 275f. 21/71.

154 UMKL-XIX-I-1e. 1948-253111.

155 PTI. Arch. 273f. 21/71.

megfelelően „megszűntek”. Hatalmi szóval így „megszűnt” a két ország közti ellentét és egy „internacionalista” közegben „feloldódtak” a problémák. A nemzetközi politikai érdekek és belpolitikai szempontok alapján inspirált egyezmény így rendkívül gyorsan született meg 1947. október végén, november elején.¹⁵⁶ A román és magyar nyelven készült szerződést 1947. november 25-én Bukarestben magyar részről Ortutay Gyula VKM-miniszter, román részről pedig Livezeanu tájékoztatási miniszter írta alá.

A magyar-román kulturális egyezmény már egy közös imperialista-ellenes blokk szemléletén alapult és a reakciós múlttal való szakítás alapján állt. Az egyezményben tetten érhető az aktuálpolitikai és legitimációs célkitűzések, ugyanakkor a reális múlt, a valós viszonyok is részben megtalálhatók. Az első cikkely szerint a szerződő felek mindannak előmozdítására törekcsenek, ami népeik kölcsönös és alapos megismeréséhez vezet. A cél érdekében küzdeni fognak a fasiszta propaganda és az imperialista sovinizmus, a nemzetiségi vagy faji elnyomás szellemének hatásai ellen. A kérdés ideologikus megközelítése mellett az 1. cikk csak ott utal a valóságra, hogy a két ország kulturális, tudományos és nevelésügyi megnyilatkozásaiból kiküszöbölik mindazt, ami a másik Szerződő Fél népének méltóságát sérti.

A szerződés 2. cikkelyében már megfogalmazódnak a legfontosabb tényleges problémák és a megoldási javaslatok. Eszerint mindkét fél a legmesszebbmenően támogatni fogja a másik fél nemzetiségéhez tartozó és saját országban élő népesség mindennemű kulturális és tudományos, saját anyanyelvű közoktatási, művészeti és testnevelési intézményeit az országukban élő állampolgárok teljes jogegyenlősége alapján. A 3. cikkely is fontos célt fogalmaz meg akkor, amikor a szerződő felek a két nép közötti barátság előmozdítása céljából saját területükön támogatják a Román-Magyar Társaság és a Magyar-Román Társaság működését.

A 4. cikkely arról szól, hogy a román kormány Bukarestben kolozsvári fiókintézettel saját vezetése alatt álló magyar, a magyar kormány pedig Budapesten debreceni fiókintézettel saját vezetése alatt álló román kulturális intézetet létesít. Az intézetek a viszonyosság alapján, a két állam kulturális és tudományos együttműködésének célját fogja szolgálni,

156 *Magyarország történeti kronológiája 1944–1970*:1040. UMKL-XIX-I-1e. 1947-168492, A magyar-román kulturális szerződést 1947. november 25-én kötik meg. *Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967:466.

olyan információs feladatokat teljesítenek, amelyek rendszeresen és állandóan anyaggal látják el a sajtót és a kulturális élet intézményeit.

Az egyezmény szerint Magyarország és Románia a tudomány eszközeivel is fel kívánta venni a harcot a gyűlölködés és az előítéletek ellen. Az 5. cikkelyben a szerződő felek kinyilvánították, hogy erőfeszítéseket kívánnak tenni annak érdekében, hogy a lehetőségekhez mérten a másik nép nyelve, irodalma, történelme, valamint a másik nép helyes megismerésére alkalmas tudományok számára az egyetemeken és a főiskolákon tanszékeket és lektorátusokat létesít. A pontos és reális tájékoztatás érdekében – ami egymás jobb megismerésének eszköze – a Szerződő Felek mindkét országban kölcsönösen sajtóügynökségeket létesítenek, megkönnyítik a sajtótudósítók működését és elősegítik az újságírói látogatásokat. Az együttműködés és a kölcsönös megértés érdekében számos, a közeledést elősegítő lépést tartalmaz a 7. cikkely. Ebben kimondják, hogy Magyarország és Románia népeinek kulturális téren való együttműködésére és kölcsönös megismerésére irányuló törekvéseikben támogatást nyújtanak egymásnak tudósok és nevelők kölcsönös meghívásában, a kutatási feltételek megteremtésében, valamint művészek, kulturális szakemberek és újságírók cseréjének a megkönnyítésében.

A szerződés fontosnak tartja a szakképzést elnyerni szándékozó tudósok, művészek, mérnökök, tanárok, egyetemi hallgatók, középiskolások és munkások cseréjének megszervezése céljából ösztöndíjak juttatását. A megállapodás magában foglalta Magyarország és Románia tudományos, művészeti és kulturális intézményei, könyvtárai, az állami gyűjtemények és szakmai szervezetei közötti együttműködés kiépítését. Különösen lényeges volt az erdélyi magyarság szempontjából a szerződésnek az a része, amely kimondta a könyvek, folyóiratok és más sajtótermékek szabad forgalmának és szabad terjesztésének biztosítását, lehetőleg a szállítási kedvezmények engedélyezése útján. Az egyezmény fontosnak tartotta a népművészeti, képzőművészeti kiállítások, irodalmi rendezvények, zenei versek, színi előadások megrendezésének szervezését, valamint a rádióadások közvetítését. Az előítéletek megszüntetéséhez járult volna hozzá a másik fél országának és népeinek minél teljesebb megismerésére irányuló kirándulások szervezése, a sportrendezvények és a turisztikai együttműködés. Egymás kultúrájának megismerését segítették a 8. cikkelyben foglaltak. Ezért a Szerződő Felek támogatást nyújtanak tudományos és irodalmi munkák fordítására

és megjelentetésére, ugyanakkor gondoskodnak a szerzői jog törvényes védelméről. A közeledés és a jó viszony szempontjából a 9. cikk, amely kimondja, hogy a Szerződő Felek megállapodást fognak kötni a felsőfokú és szakiskolai felvétel jogi vonatkozásairól, az iskolai oklevelek elismeréséről, a végzettség, a vizsgák és a tudományos fokozatok szabályozásáról.

A perspektivikus és elmélyülő együttműködés érdekében a Szerződő Felek biztosítják a tudósok segítségét egymás tudományos intézeteiben való kutatásaikban, megkönnyítik a múzeumokban, levéltárakban folyó kutatást. A 11. cikkely szerint Magyarország és Románia lehetővé teszi az ifjúsági és sportszervezetek együttműködését. A társadalmi manipuláció, a gyűlölködés elleni harc visszaszorítása szempontjából nagy fontosságú a 12. cikkely. A hamis tudat kifejlődése ellen a Szerződő Felek gondoskodni kívántak arról, hogy a jövőben a tankönyvekben és más kiadványokban mindazt mellőzzék, ami a valóság elferdítését vagy a meghamisítást segíti és arra alkalmas, hogy a másik államot kedvezőtlen színben tüntesse fel. Kinyilvánították azt is, hogy a tankönyvek és más közhasználatban lévő nyomtatványok felülvizsgálatát megszervezik.

Az elvi célkitűzések mellett a szervezeti kereteket is meg kívánták teremteni, ezzel a szerződés II. fejezete foglalkozik. Az egyezményben foglalt célok gyakorlati megvalósítására Román-Magyar Vegyes Bizottságot hoznak létre. A bizottság egy 8 tagból álló magyar és egy 8 tagból álló román tagozatra oszlik. A bizottság tanácsadói, kezdeményező és felügyeleti jogkörrel rendelkezett, továbbá a kormánynak elvi jelentőségű javaslatokat terjesztett elő. Az egyezmény előírta, hogy a Vegyes Bizottság első ülése ügyrendjének megállapítása után azonnal megkezdje az egyezmény alkalmazására irányuló javaslatok kidolgozását.

A Szerződő Felek kötelezettséget vállaltak arra is, hogy az egyezmény gyakorlati alkalmazására irányuló szükséges adminisztratív és pénzügyi intézkedéseket megteszik. Az egyezmény kimondja, hogy mindazok a megegyezők érvényben maradnak, amelyek nem ellentétesek a jelen egyezmény általános szellemével. A szerződés szerint az egyezményt ratifikálni kell, és a ratifikációs okmányokat Budapesten cserélik ki és ettől az időponttól 5 évig marad érvényben. Amennyiben hat hónappal az egyezmény lejártá előtt a szerződő felek egyike sem mondja fel, az egyezmény önmagától további öt évre meghosszabbítottan tekintendő.¹⁵⁷

A magyar-román kulturális egyezmény olyan

államközi okmány, amelyben a „sollen” túlsúlyos a valós tényekkel szemben. Ebben a kultúregyezményben olyan idealisztikus jövőkép fogalmazódik meg, amely egyetlen népi demokráciával megkötött egyezményben sem volt tetten érhető. A magyar-román ellentétek miatt nem véletlen, hogy ez a szerződés ennyire át volt politizálva, hiszen itt kellett volna a legtöbb problémát megoldani. A baloldal vezette két népi demokrácia úgy látta, hogy képes az ellentmondásokat felszámolni. Az évszázadok óta felhalmozódott ellentétek miatt azonban nem lett volna szabad ennyi utópisztikus elemet beépíteni. Az utópisztikus elemeknek a szerződésbe való beépítése nem véletlen, mert a „népi demokrácia” útjára lépett új politikai elitnek erre szüksége volt, ezáltal is remélték társadalmi támogatottságuk növelését.

A háború utáni első kultúregyezmény ratifikációs vitája 1948. január 30-án kezdődött. Mivel a szerződés valós megoldandó problémákat és utópisztikus elemeket egyaránt tartalmazott, ezért a politikailag aktív tényezők mentalitásuknak megfelelően, de pozitívan viszonyultak hozzá.¹⁵⁸ A kultúregyezmény ratifikációs vitájában a „koalíció” pártjai közül az NPP nem vett részt. A kormány nevében hozzászóló Ortutay Gyula egyértelműen megfogalmazta, hogy az egyezmény nemcsak fontos történelmi missziót teljesít, hanem azért is jelentős, mert a jövő politikai fejlődési perspektíváit is megmutatja.¹⁵⁹ A kultuszminiszter szerint a szerződés azért is nagy jelentőségű, mert olyan két országot köt össze, amelynek nemzetiségei egymás országaiban élnek. Úgy ítélte meg, hogy a magyar-román szerződés nemcsak a két ország közötti kormányzati kezdeményezés következménye, hanem a civil társadalomé is.¹⁶⁰ A magyar-román kulturális egyezményt az országgyűlés 1948. e.t.c.-ben hagyta jóvá, kihirdetése 1948. július 15-én volt.

Az egyezményben foglaltak – már ami az érdemi, lényeges problémákat illeti – papíron maradtak. Az utóbbiakat az egyezménnyel a szőnyeg alá söpörték azzal, hogy mindenki a „saját háza előtt söpörjön”. Az egyházi javak államosításával kihúzták a talajt a magyar nyelvű oktatás alól Erdélyben, a kolozsvári Bolyai Egyetemet pedig – miután az Erdélyi Tudományos Intézetet és az Erdélyi Múzeum Egyesületet már 1950-ben megszüntették – 1959-ben „egyesítették” a román egyetemmel és ezáltal a magyar nyelvű felsőoktatást is ellehetetlenítették.

158 *Országgyűlés Naplója*, II. köt. 513-514.

159 *Országgyűlés Naplója*, II. köt. 513.

160 *Országgyűlés Naplója*, II. köt. 533.

157 UMKL-XIX-I-1e. 1948-253157.

A barátság megmarad Jugoszláviával

A magyar-jugoszláv kapcsolat mondható az egyetlen olyan viszonynak, amelyről 1945–1946-ban mind a sajtó, mind a politikai erők, így a Nemzeti Parasztpárt csak elismerően nyilatkoztak. Igen sokat tett a magyar-jugoszláv kulturális kapcsolatok kiszélesítéséért a parasztpárti miniszter Keresztury Dezső, továbbá a párthoz közel álló folyóirat, a Válasz. A magyar kormány legfontosabb feladatai közé tartozott a Jugoszláviával kialakult barátság ápolása, ezért Ortutay Gyula VKM miniszter vezetésével 1947. július 22-én Belgrádba utazott a magyar-jugoszláv kulturális egyezmény előkészítésére. Mivel a tárgyaló felek között lényeges eltérés nem mutatkozott, ezért az egyezmény aláírását 1947 augusztusára tervezték.¹⁶¹ A szerződés aláírására augusztusban nem került sor, de a két ország közötti viszony tovább is a legsikeresebb kapcsolatok egyike volt. Dinnyés Lajos 1947. október 7-i parlamenti beszédében nem véletlenül a legnagyobb baráti elismeréssel emlékezett meg Jugoszláviáról, arról az országról, ahol a magyarok állampolgári jogaikkal teljességben élhetnek.¹⁶² A miniszterelnöki vélemény nem volt formális udvariassági gesztus, mert ugyanebben a beszédben Romániáról nem a legpozitívabban nyilatkozott a kormányfő.

A magyar-jugoszláv kulturális kapcsolatokról szóló egyezményt végül is 1947 október 15-én írták alá, amikor a miniszterelnök vezetésével kormányküldöttség utazott Belgrádba. A magyar, valamint szerb-horvát nyelven készült szerződést magyar részről Molnár Erik, Jugoszlávia képviselőjében Sztilinovics Marjau írta alá. Az 1947 őszen és telén kidolgozásra kerülő és aláírt kulturális egyezmények „létüket” elsősorban a Kominform megalakulásának, a népi demokráciák „formálódó” egységes érdekeinek köszönhetik. A megkötött egyezmények között a magyar-jugoszláv szerződés kivételt jelent, és eltér azoktól annyiban, hogy egy háború óta kiépült jó viszonyra épít, egy eredményes együttműködést zár le. Mivel a szerződést jóval a Kominform 1947. október 7-i létrejötte előtt dolgozták ki, ezért itt direkt módon nem fogalmazódnak meg a kominformos érdekek, az egyezmény nincs „átideologizálva” és „átpolitizálva”. A magyar-jugoszláv kulturális együttműködésről ezért megállapíthatjuk, hogy egy „normális” kultúrpolitikai

okmány, egy olyan szerződés, amely az 1945–1948 közötti jó magyar-jugoszláv viszonyokban gyökerezik és reális célokat fogalmaz meg. Ennél az egyezménynél nem kellett az ellentéteket a népi demokráciák egységének demonstrálása miatt a szőnyeg alá söpörni, nem kellett ideologikus és politikai szempontok miatt a viszonyokat idealizálni. A háború utáni valóság és az egyezmény szelleme itt szinkronban voltak.

Magyarország és Jugoszlávia kormánya a népek közötti baráti viszony és a kölcsönös megismerés és kultúrájának összhangba hozása miatt köti meg a kultúregyezményt. Egy olyan okmányról van szó, amelynek középpontjában a jó viszony és a kölcsönös jóindulat áll. A 6 szakaszból álló szerződés első szakaszában a szerződő felek kinyilvánítják, hogy a tudományos, az irodalmi és kulturális kapcsolatok keretében a lehető legnagyobb jóindulatot és előzékenységet fogják tanúsítani. A 2. szakasz is a jobb megismerés miatt tartja fontosnak a másik nép kultúrájának tanulmányozására tudományos intézetek létrehozását. A szerződés 3. szakasza kimondja, hogy az egyezmény feladatainak megvalósítására Vegyes Bizottságot kell alakítani. A magyar és jugoszláv tagozatra oszló bizottság egyik székhelye Budapest, a másik Belgrád.

A magyar tagozatban helyet kaptak a legfontosabb kulturális, politikai és tudományos szervezetek képviselői, valamint a magyarországi délszláv lakosság elismert kulturális-művelődési intézményeinek és politikai szervezeteinek vezetői. Az egyezmény szerint a Vegyes Bizottság szükség szerint tartja üléseit, azonban legalább évenként kétszer, és pedig váltakozva Magyarország és Jugoszlávia területén egy közösen kiválasztott városban. A 4. szakasz azt fogalmazza meg, hogy a Vegyes Bizottság feladata az egyes javaslatok előterjesztése az illetékes kormányokhoz. A kormányok feladata pedig az, hogy a javaslatoknak megfelelő rendelkezéseket országukban a legrövidebb idő alatt oldják meg és hajtják végre. Az 5. szakasz a Vegyes Bizottság feladatait tartalmazza. Az egyik legfontosabb és első helyen álló célkitűzés egyetemi tanszékek és lektorátusok létesítése nyelvi, irodalmi, történelmi és földrajzi, valamint műszaki és gazdaságtudományok terén és egyéb olyan szaktárgyak körében, amelyek a másik állam megismerésére vonatkoznak.

Az egyezmény feladatának tekinti tudományos kutatók és oktatók, egyetemi hallgatók és tanulók cseréjének előmozdítását, továbbá mindennemű iskolákban folytatandó tanulmányok és szakképzés támogatását, ösztöndíjak nyújtását, valamint a

161 *Szabad Nép*, 1947. július 23.

162 *Országgyűlés Naplója, I. kötet. Hiteles Kiadás*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója. Budapest, 1946:46.

két ország tudományos, kulturális és nevelési szervezetei együttműködésének elősegítését. A szerződés arról is gondoskodik, hogy megadjon minden könnyítést a másik országban folytatandó tanulmányokhoz. Ezért olyan megállapodásokat irányoznak elő, amelyek szabályozzák a fő- és szakiskolai felvételt, a közép- és felsőfokú végzettségek és tudományos fokozatok kölcsönös elismerését. Jugoszlávia és Magyarország lehetővé kívánta tenni kutatóinak egymás intézeteinek kölcsönös felkeresését, a tudományos, irodalmi és művészeti kiadványok állandó cseréjét, továbbá a tudományos intézetek, könyvtárak és közgyűjtemények, valamint mindkét fél egyéb nemzeti művelődési intézményei közötti kapcsolatok biztosítását.

A megállapodás gondoskodni kívánt a tudományos, művészeti és irodalmi művek fordításának elősegítéséről és a szerzői jog kölcsönös védelmének szabályozásáról. A két ország nagy fontosságot tulajdonított a képzőművészeti, grafikai és más kiállítások, valamint a színházi előadások cseréjének és megrendezésének, valamint a filmek, hanglemezek és rádióadások cseréjének megkönnyítésére. Egy- más jobb megismerésének előmozdítása érdekében az ötödik szakasz egy alpontja kiemelten kezeli a kölcsönös kirándulásokat, a sportrendezvényeket. A kölcsönös tájékoztatás érdekében mindkét fél sajtója és rádiója részére ügynökséget és képviselőt létesít. Nagyon fontos a szerződés azon pontja, amely kimondja Magyarországon a jugoszláv, Jugoszláviában a magyar nemzeti kisebbség kultúrájának az elősegítését. Az egyezmény 6. szakasza azt tartalmazza, hogy a lehetőséghez képest a szerződést mielőbb meg kell erősíteni és a ratifikációs okmányokat Budapesten kicserélni, majd az Egyezményt az Egyesült Nemzetek Szervezetének titkárságánál regisztrálás végett bejelenteni. Az egyezmény a megerősítési okmányok kicserélésének napján lép életbe és öt évig marad érvényben. Ha az öt éves időszak letelte előtt hat hónappal egyik fél sem mondja fel a szerződést, úgy tekinthető, hogy azt hallgatólagos megegyezéssel további öt évre meghosszabbították, és így tovább, öt éves időszakonként.¹⁶³

A szerződés aláírására és ratifikálására már a Kominform létrejötte után került sor, ezért a magyar-jugoszláv egyezmény a később aláírt, a népi demokráciákkal megkötött szerződésekhez hasonlóan – de csak a sajtónyilvánosságban – kapott egy ideológiai-politikai dimenziót. Október 16-án a

163 UMKL-XIX-I-1e. 1947-158713. A magyar-jugoszláv kulturális egyezmény. 1947. október 15-én írták alá. *Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon*, 466.

Szabad Nép arról írt, hogy az egyezmény nemcsak a szellem embereit köti össze és nemcsak kulturális együttműködést jelent, hanem elsősorban azt a célt szolgálja, hogy Magyarország és Jugoszlávia dolgozó tömegei kölcsönösen megismerjék egymás haladó és harcos hagyományait.¹⁶⁴

1947. december 3-án Molnár Erik külügyminiszter előterjesztette Belgrádban az 1947. október 15-én aláírt magyar-jugoszláv kulturális egyezmény becikkelyezéséről szóló törvényjavaslatot. December 4-én pedig Losonczy Géza nyújtotta be a külügyi bizottság jelentését.¹⁶⁵ A szerződés kapcsán a kommunisták mellett kifejtették véleményüket más pártok politikusai is. Az NPP részéről Szabó Pál az egyezmény történelmi jelentőségére hívta fel a figyelmet. A parasztpárti író-politikus szerint ezzel a szerződéssel a magyar parlament évszázados mulasztást pótol.¹⁶⁶ Az előzményekből következett, hogy az országgyűlés minden pártja javasolta a szerződést.

A jó magyar-jugoszláv kapcsolatokban fontos állomás volt Tito elnök 1947. december 6-i magyarországi látogatása.¹⁶⁷ Mivel a magyar-jugoszláv kulturális szerződést a kommunista politikusok a barátsági szerződés megalapozásának tartották, ezért nem volt meglepő, hogy 1948. január 9-én a külügyi bizottság a parlament elé terjesztette jelentését a Budapesten 1947. december 8-án aláírt magyar-jugoszláv barátsági és kölcsönös segélynyújtásról szóló szerződés becikkelyezéséről szóló törvényjavaslatot.¹⁶⁸

A magyar-jugoszláv szerződés megkötése után néhány, a két nép barátságát reprezentáló rendezvényre is sor került. Így a Magyar Művelődési Szövetség által rendezett országos népi ének- és táncsoportok kultúrversenyének döntőjében részt vettek a délszláv ének- és táncsoportok. 1948. május 9-én Pécsen „Harcos munka Jugoszláviában” címmel kiállítás nyílt. Szegeden májusban jugoszláv színdarab bemutatására került sor. Ugyancsak 1948 májusában és júniusában volt a magyarországi szerb írókra és politikusokra való emlékezés.¹⁶⁹ A jugoszlávok számára is nagy fontossága volt a magyar barátságnak. A jugoszláv sajtó a legbarátabb hangon írt 1848-ról. A lapok 14 hasáb terjedelemben emlékeztek meg a forradalomról és szabadságharc-

164 *Szabad Nép*, 1947. október 16.

165 *Szabad Nép*, 1947. október 16.

166 *Országgyűlés Naplója*, II. köt. 91.

167 *Szabad Nép*, 1947. december 7.

168 *Országgyűlés Naplója*, II. köt. 367.

169 PTI. Arch. 274f. 21/71.

ról.¹⁷⁰ Magyarországon azzal is demonstrálták a két ország példás kapcsolatait, hogy a magyar-jugoszláv viszony ápolásáért több jugoszláv politikus, így Eduard Kardelj miniszterelnök-helyettes és Staneje Simic külügyminiszter megkapta a Magyar Köztársasági Érdemrendet.¹⁷¹

A felszínen 1948-ig még zökkenőmentes magyar-jugoszláv viszony nem vetítette előre, hogy rövidesen megszakad a szomszédos országok közül legeredményesebbnek mondható együttműködés és a két ország egy ideig ádáz ellensége lesz egymásnak a Szovjetunió diktálta Kominform „határozatai” és ennek itthoni következményei miatt.

Összegzésként megállapítható, hogy az a Nemzeti Parasztpárt, amely a háború után kultúrdiplomáciai törekvéseinek centrumába helyezte a szomszédos népekkel kiépítendő kulturális kapcsolatokat, igen aktív politikát folytatott a Duna-medencei népek közeledéséért. 1946 őszétől azonban passzívvá vált. Nemcsak a pártból távozó vagy eltávolított „jobboldali” vagy centrumhoz tartozó politikusok és értelmiségiek hallgattak el, hanem a parasztpárti baloldal sem mutatott különösebb érdeklődést az 1946 őszétől formálódó „új” helyzetre.

A szovjet kapcsolat új dimenziót kap

A Szovjetunióval kapcsolatos parasztpárti vélemények – az erős politikai determináltság miatt – már jól kimutathatók. Ez azzal is összefügg, hogy ennél a viszonynál fogalmazza meg egyértelműen az MKP az „új” kommunista külpolitika és kultúrdiplomácia irányvonalát.

A háború után még minden irányban nyitott, a magyar és az egyetemes művelődés kölcsönhatásait egyaránt szem előtt tartó magyar kultúrdiplomáciában egyértelműen kimutatható változások kezdődnek 1946 őszén. A szellemi kapcsolatok orientációjának módosulása a belpolitikában „végbemenő” átalakulásokkal hozható összefüggésbe. A politikai pluralizmussal az MKP III. kongresszusán szakító kommunisták nemcsak a polgári erőknél a hatalomból való kiszorítását deklarálják, hanem a kultúrkapcsolatok „új irányultságát is megfogalmazzák. A preferált szovjet és mindinkább a Szovjetunió befolyása alá kerülő szomszédokkal való együttműködés fontosságának

kiemelése mellett formálisan viszont még megfogalmazódik a Nyugattal való kultúrkapcsolat jelentősége is.

A vízvázalasztónak számító pártkongresszuson Rákosi Mátyás egyértelműen kijelenti, hogy a magyar demokrácia külpolitikája nem lehet más, mint egységes, őszinte demokratikus viszony a szomszéd népekkel, mindenekelőtt új szomszédunkkal, a „Nagy és felszabadító” Szovjetunióval. A Kommunista Párt vezetője beszédében azt is deklarálta, hogy Magyarország híd szerepre nem vállalkozik.¹⁷² A párt második embere, Gerő Ernő hozzászólásában ugyancsak a Szovjetunióhoz és a szomszédokhoz fűződő viszony elsőbbségét hangsúlyozta, ugyanakkor még megjegyezte, hogy szoros gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatokat akarunk a nyugati demokráciák népeivel.¹⁷³ Az új kommunista külpolitika elméleti kifejtésére Berei Andor a Fórum 1947. januári számában vállalkozott. Berei a pártvezetőkhez hasonlóan az új világpolitikai helyzetben Magyarország külpolitikai irányvonalát a Szovjetunióhoz fűződő viszonyban határozta meg. A kommunista teoretikus szerint a szomszéd népekkel kiépülő viszonynak szintén reális feltételei vannak.¹⁷⁴ A magyar kultúra és tudomány nyitottságát demonstrálandó a Szabad Nép 1947. január 16-án azonban még arról írt, hogy 65 ösztöndíjas megy 19 államba. A kommunista lap szerint Magyarország mindjobban kifejlődő kulturális kapcsolatait az 1947–1948-as tanévben az eddiginél nagyobb mértékben teszik lehetővé fiatal tudósok és művészek külföldön való továbbtanulását.¹⁷⁵

A polgári demokrácia talaján álló erők számára a III. kongresszus után bebizonyosodott, hogy az MKP szakított a demokráciával és a Nyugattal a kapcsolatok átrendezését és leépítését tervezi. A háború utáni demokratikus művelődéspolitikája és kultúrdiplomácia kidolgozója, a kommunisták részéről 1946-tól rendszeresen támadott Keresztury Dezső egyetértett az aggodalmakkal. A kultuszminiszter a felszólalásra úgy reagált, hogy – a magyarok mint kis nép – sem a nyersanyagforrások végtelenségével, sem embertömegeinek nagyságával nem játszhat komoly szerepet az európai népek társaságában. A nemzetközi kultúrkapcsolatokkal kapcsolatosan újfólag fontosnak tartotta, hogy a Nyugat mellett a Szovjetunióval és a szomszéd országokkal

172 Szabad Nép, 1946. október 1.

173 Szabad Nép, 1946. október 1.

174 Berei Andor: Magyarország és a világpolitika. Fórum, 1947. január.

175 Szabad Nép, 1947. január 16.

170 PTI. Arch. 274f. 21/71.

171 Magyar Közlöny, 1948:133-134.

is kapcsolatokat kiépítsük. Az 1945 utáni sokoldalú kultúrkapcsolatok koncepcióját valló és kidolgozó Keresztury a nemzetgyűlést informálandó és a sokoldalú kapcsolatok fontosságát demonstrálandó elmondta, hogy éppen most nyílt lehetőség 200 parasztfű számára, hogy Dániába menjenek tanulni.¹⁷⁶

A polgári erők, mindenekelőtt a Magyar Szabadságpárt részéről megfogalmazott kételyeket Andics Erzsébet visszautasította. A kommunista politikus 1947. március 20-i felszólalásában ugyanakkor már egy kommunista szempontú diplomáciai kart igényelt és ezért támadta a régi diplomatakat. Egyrészt azt hangsúlyozta, hogy magyar szempontú és minden irányban nyitott külpolitikáról van szó, ezért a külkapcsolatok kidolgozásakor nem nézhetünk sem Moszkvára, sem Washingtonra, sem Londonra, hanem Budapestre kell néznünk. A magyar érdekek alapján álló külpolitikát azért nem tartotta eredményesnek, mert a külügyet nem szőtték át a demokratikus elemek. Andics szerint ez a politika akkor lett volna sikeres, ha a külpolitikai apparátust sikerült volna megtisztítani a horthysta bürokráciától.¹⁷⁷ A diplomáciai testület kommunista szempontú átalakítása végbemegy. A kommunista hegemoniát el nem fogadó diplomaták pedig szakítanak a rezsimmel.

Politikai és elvi jelentősége volt annak a felszólalásnak, amit Kondor Imre fogalmazott meg. Az „újtípusú” kommunista koncepcióval szemben, egyfajta harmadik utas irányvonal fogalmazódik meg felszólalásában. A külpolitikáról és kultúrdiplomáciáról kialakult vitában geopolitikai okokra hivatkozva Rákosi „híd szerep” tagadásával szemben Kondor Imre arról beszél, hogy a híd szerepnek nincsen alternatívája. A parasztpárti politikus kifejti: mi itt vagyunk Kelet-Európában, annak mindenféle determináló tényezői között. Mivel kicsit Nyugat és Kelet között vagyunk, illetőleg Kelet legnyugatibb szélén, ezért a mi becsületes, demokratikus meggyőződésünkkel legyünk közvetítők, ha kell, szellemi téren is.¹⁷⁸ A kommunista hatalmi túlsúly miatt a külpolitikában és kultúrdiplomáciában végbemenő esetleges átrendeződések miatt aggódó polgári erők és a parasztpárti vélemények miatt Gyöngyösi János külügyminiszter 1947. március 20-i hozzászólásában még úgy látta, hogy a magyar külpolitika alappillére az, hogy Magyarországnak

mindenekelőtt a szomszédokkal kell jó viszonyt teremteni és a Szovjetunióval őszinte barátságot fenntartani. A kisgazdapárti Gyöngyösi szerint ugyanakkor a Szovjetunió barátsága és a szomszédokkal megteremtendő jó viszony nem jelenti, hogy a távolabbi nagy nemzetektől és a többi kultúrától elszigeteljük magunkat. A külügyminiszter ezért az amerikai, angol és francia kapcsolatok további fenntartásának fontosságát hangsúlyozta.¹⁷⁹ 1947. március 20-i felszólalásában Kádár János sem tagadta, hogy baráti kapcsolatokat kell teremteni a nyugati hatalmakkal. Ugyanakkor kifejtette, hogy a magyarság boldogulásának előfeltétele a Szovjetunióval való barátság.¹⁸⁰

A polgári erőket a politikai életből kiszorító MKP minden területen, így a kultúrában is abszolút túlsúlyra törekedett. A kommunista hegemonia miatt 1947 tavasza utáni magyar politikai életben már nem tartanak igényt azoknak a civil szervezeteknek a működésére, amelyek a „mástípusú” kapcsolatokat voltak hivatottak ápolni. Az „új” helyzetben azonban a népi demokráciákkal való együttműködést elősegítő szervezetekben sem tűrik meg a nem baloldali meggyőződésű politikusokat, értelmiségieket. Így volt ez a Magyar-Szovjet Művelődési Társaságban is.

Összegzés

A fordulat utáni parasztpárti kultúrdiplomácia elemzésénél láttuk, hogy a párt nem mutatott különös érdeklődést a népi demokráciák irányában folytatandó kultúrkapcsolatokkal összefüggésben. Ennek azért is van jelentősége, mert a háború utáni kultúrdiplomácia centrumában a szomszédokkal kapcsolatos politika állt. A kutatásból az a következtetés is levonható, hogy a szomszédokkal kapcsolatos „fordulat” utáni passzivitás nemcsak a párt „jobboldali”, illetve „centrumhoz” sorolható politikusokat, szellemi embereket jellemezte, hanem a kimondottan baloldali irányultságú pártvezetőket és intellektuelleket is. Az elemzésből az is kiolvasható, hogy azok a baloldali parasztpárti politikusok, akik elfogadják az MKP vezette baloldali fordulatot a „nagy-politikában”, azok a Nyugattal fenntartandó kulturális kapcsolatokat továbbra is fontosnak tartották, a magyarságot, a magyar kultúrát nem akarták kiszakítani az európai és egyetemes szellemi életből.

176 *Nemzetgyűlés Naplója, VI. kötet. Hiteles Kiadás.* Budapest, 1952:742-746.

177 *Nemzetgyűlés Naplója, VII. kötet. Hiteles Kiadás.* Budapest, 1952:25. 28.

178 *Nemzetgyűlés Naplója, VII. köt. 46.*

179 *Nemzetgyűlés Naplója, VII. köt. 47-48.*

180 *Nemzetgyűlés Naplója, VII. köt. 282.*

Abstract

While discussing the peasant party's post-war cultural diplomacy it could be seen that this party did not show any particular interest in cultural relations with the new communist states of the neighbouring countries. This fact is of importance partly because policies towards the neighbouring countries took up a central position in Hungary's post-war cultural diplomacy. The research also shows that this post-war passivity, following the "turn" in diplomatic relations towards neighbouring

countries, was not only a characteristic of politicians and intellectuals with right-wing or central tendencies within the party: Decidedly left-wing party leaders and intellectuals shared their lack of interest. The analysis reveals that those left-wing peasant party politicians who approved of the leftist turn spearheaded by the Hungarian Communist Party in nation-wide politics still considered Western cultural relations to be important and did not intend to tear away Hungary and its culture from European and universal intellectual life.

Csomós Nikolett, Fehér vászonra varrt borostyánlevelek – készítéskor.

A noszvaji alkotótelep egyik barlangszobája

RÉTEGZŐDÉS-MODELL 2.0

KÍSÉRLET A MAGYAR FRISS DIPLOMÁS FIATALOK RÉTEGHELYZETÉNEK TÖBBDIMENZIÓS ELEMZÉSÉRE

A posztmodern átalakulás és a rétegződés-kutatás új kihívásai

E tanulmány első darabja egy sorozatnak, amelyben tanítványaimmal (*Kenéz Anikóval* és *Krisztián Viktorral*) közösen arra vállalkozunk, hogy „újrendezzük”, egy konkrét feladathoz kapcsolódóan átalakítsuk korábbi rétegződésmodellemt. Már a szociológusi pályám kezdetétől foglalkoztatnak a társadalom tagozódásának kérdései: melyek a meghatározó tényezők, hogyan kapcsolódnak össze, melyek is valójában az okok és mik az okozatok ezekben a rendszerekben, hogyan alkothatók meg e modellek empirikus megfelelői – és mire alkalmazhatók? Ilyen és hasonló jellegű kérdésekhez kapcsolódóan összegeztem 2006-ban megjelent könyvemben addigi kísérleteimet.¹⁸¹ Elkészítettem – az elmúlt évtizedek magyar empirikus tagozódás-kutatásait elemezve – azt a többdimenziós empirikus rétegződésmodellt, amely egyfajta választ adhat azokra az új – a posztmodern „individualizációs” társadalmi folyamatok hatásaiból eredő – kihívásokra, amelyek alapjaiban kérdőjelezték meg (Ulrich Beck szavaival élve: „*az irrelevancia duzzogójaiba küldték*”) a társadalomkutatók eddig használt, megbízható hierarchikus tagozódási modelljeit.

Modellem négy elemből áll: empirikus adatok révén azt vizsgáltam, hogy a kiválasztott populáció tagjai (a 25-29 éves magyar fiatalok) „*honnan jöttek*” (szüleik réteghelyzete), „*hova jutottak*” (a megkérdezettek réteghelyzete), „*hogyan jutottak idáig*” (új elem a modellemben: az „életutak” típuscsoportjait alakítottam ki a tanulás, munkába állás, a szülői ház elhagyása, a párkapcsolat és a gyermekvállalás életeseményei révén), illetve „*milyen körülmények között*” (ide néhány további alapvető szociológiai tényezőt soroltam: neme, lakóhelye, jövedelmi viszonyai). E négy tényező együttes empirikus magyarázó modelljét alkottam meg és teszteltem (egy speciális többdimenziós variancia-analízis eljárás, a „teljes faktoriális modell” segítségével) az „Ifjúság 2000” adatbázisán.

181 Cikkemben elsősorban a 2006-ban megjelent könyvemre támaszkodom, amely addigi rétegződéskutatásaim összefoglalója (Kabai 2006).

Most fiatal kollégáimmal arra teszünk kísérletet, hogy az évek óta közösen folytatott diplomás pályakövető kutatásaink során nyert adatokat elemezzük e modell segítségével. A 2007-ben készült – öt felsőoktatási intézmény közel 2000 végzett hallgatójára kiterjedő – kérdőíves vizsgálatunk (Kabai és mtsai 2007) adatai kiváló alkalmat nyújtanak számunkra a négydimenziós rétegződésmodell egyfajta tesztelésére. Nem titkolt szándékunk – az immáron negyedik éve 31 magyar felsőoktatási intézményben folyó, országosan összehangolt kérdőíves – pályakövető felvételek adatainak új, mélyebb elemzési eszközei kialakítása, elterjesztése. Ezzel egy nagyon fontos „missziót” szeretnénk vállalni: meggyőződésünk szerint az elmúlt évtizedek egyik legnagyobb szabású társadalomkutatói „vállalkozása” ez a magyar szociológus társadalomnak. Meg vagyunk egyrészt győződve arról, hogy ezek a vizsgálatok hozzájárulhatnak a magyar felsőoktatás megújításához,¹⁸² másrészt az így összegyűjtött adatbázisok – átgondolt kutatási tervek esetén – alkalmasak lehetnek a mai magyar társadalom átalakulásának mélyebb szociológiai vizsgálatára egy nagyon fontos réteg, a friss diplomások körében. Különös hangsúlyt ad kísérletünknek, hogy a ’80-as évek eleje óta nem készültek Magyarországon célirányos rétegződés-kutatások.

A három tanulmányban – mindezeket figyelembevételével – a következőkre vállalkozunk:

– az első tanulmány egy rövid összegzése a posztmodern átalakulások egyes szociológiai jellegzetességeinek, különös tekintettel a rétegződéskutatók „válaszaira” (kiemelve Stefan Hradil „miliótipológiáját” – mint egy sajátos, sok szempontból szélsőséges modellkísérletet – szembesítve saját elképzeléseinkkel);

– a második tanulmányban a négydimenziós rétegződésmodell felépítését, módszertani sajátosságait ismertetem (az elmúlt évtizedek legjelentősebb magyar empirikus kísérleteinek elemeit felhasználva, egyfajta „összefoglaló tipológiát” készítve); végül

– a harmadik tanulmányban fiatal kollégáim arra vállalkoznak, hogy felépítsék a végzett hallga-

182 Lásd erről bővebben a Zsigmond Király Főiskola „Párbeszéd-modelljét” (Kabai és mtsai 2012).

tók vizsgálati adatbázisán modellünk azon változatát, amely alkalmas a hasonló jellegű pályakövetéses adatfelvételek mélyebb szociológiai elemzésére.

A rétegződés-kutatások problémái: kihívások és válaszok

„Ha megnézzük, hogy hol tart jelenleg a szociológia elmélete a csoporttípusok fogalmi megragadása és osztályozása terén, sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a szociológiában mindaddig nem bukkant még fel egy Linné vagy Cuvier” (Merton 1980; idézi: Angelusz 1999:5)

A legutóbbi évtizedekben tapasztalható radikális társadalmi átalakulások világszerte jól kimutatható hatást gyakorolnak az élet minden területére. Ennek a folyamatnak – amelyet az emberiség információs, vagy posztindusztriális korszakba való belépéseként aposztrofálnak a társadalomkutatók – a következményei olyan jelentősek lesznek Alvin Toffler (1980) szerint, mint az emberi történelem két korábbi nagy változási hullámának: a vadászó-gyűjtögető társadalomból a mezőgazdaságiba, majd a mezőgazdaságból az ipariba való átmenetnek. Francis Fukuyama (2002) e változások egymással összefüggő elemeit vizsgálva a „Nagy Szétbomlás” fogalmával illeti az 1960-as évektől az 1990-es évekig tartó folyamatot, melynek lényege a korábbi társadalmi rend szétbomlása a technológia fejlődésével, a viszonyok globalizálódásával, végül „az emberi természet és a társadalmi rend újjászerveződése”.

Az emberi életfeltételek drasztikus mértékű változásairól ír Ulrich Beck (1997) is. Megítélése szerint a fejlettebb nyugati társadalmakban fokozatosan felbomlottak a rendi alapú életformák: a szubkulturális osztályidentitások fokozatosan háttérbe szorulnak, melyek egyik legfontosabb következménye, hogy megindul az egyéni életutak diverzifikálódása és individualizálódása. Mindezek a folyamatok a társadalom osztály- és rétegszerkezetének hierarchikus modelljét mindinkább kérdésessé teszik. Ahogy fogalmaz: „... a konstans egyenlőtlenségi viszonyok palástja alatt” mindaddig ismeretlen erejű és hatókörű társadalmi individualizálódási folyamat indult meg és tart ma is (Beck 1997:425). Mindezek eredményeképpen az emberek tömegei kikerültek hagyományos kötődéseikből, és kizárólag magukra, saját egyéni sorsukra kell hagyatkozniuk minden kockázattal, lehetőséggel és ellentmondással szemben.

Hasonló kiindulópontokra alapoz Anthony Giddens (1991, 1999): a megnőtt kockázatokról és

az esélyek bővüléséről beszél – de álláspontja szerint a modern intézményeket egybefogó tényezők legalább annyira jelen vannak, mint a bomlasztóak. Véleménye szerint az élet nem is annyira biográfiai, hanem inkább „reflexív projektum”. Ahogy fogalmaz: „... a változó egyént a személyes és a társadalmi módosulások reflexív összekapcsolási folyamatának részeként is vizsgáljuk” (Giddens 1991:33). Megítélése szerint az egyének, bár érzékelik a tradicionális családi minták felbomlását és az ezzel járó kockázatokat, „nem húzódnak vissza a külső társadalmi térből, hanem merészen beilleszkednek” (uo. 177).

A „társadalmi látásviszonyok romlásáról” beszél Angelusz Róbert (Angelusz 2000:39-41) is, az utóbbi évtizedek változásai következtében szinte áttekinthetetlené vált a társadalom differenciálódása, elhalványultak a nagycsoportok határai. A kétségtelenül növekvő szakmai igényesség, a társadalomkutatás elméleti és módszertani fejlődése sem hozott olyan elméleti megközelítéseket, empirikus modelleket, amelyek a társadalmi nagycsoportok teljes körének összegyűjtésére, rendszerezésére és leírására alkalmasak lennének. Ahogy fogalmaz: „... még a szociológia modern technikai-módszertani apparátusával is nehéz a lakosság csoportokba szerveződését nyomon követni, s az esetek növekvő számában válik kétségessé egyes személyek és csoportok besorolása” (Angelusz 1999:5). És ez csak az egyik fele a problémának, hiszen mindinkább megfigyelhető – a másik oldalon – a társadalom tagjainak elbizonytalanodása a csoportidentifikáció tekintetében. Alig néhány évtizede még szinte mindenki számára nyilvánvaló volt a saját és a környezetében élő emberek társadalmi hovatartozása. A hétköznapi élet „erős csoportspecifikus rendezettségben” zajlott a megszólítástól az öltözködésig, a csoporttagok közötti interakciók relatíve nagy gyakorisága a hétköznapi emberek számára is nyilvánvalóvá tették az elkülönülő társadalmi csoportok létét és viszonyrendszerét környezetükben.

A társadalom tagozódásának kutatása szempontjából két szélsőséges nézőpont ütközik: a – meglehetősen determinista – társadalmiszerkezet-szemlélet és az individualista elmélet. Az individualizációs koncepció szemszögéből így foglatható össze a hagyományos rendi színezetű osztályhelyzet megváltozása: részben vagy egészen elvesznek a „piac-közösség-egység” meghatározó összetevők, abban az értelemben, hogy elhalványul gyakorlati jelentőségük az emberek életvezetésében. Helyettük új társadalmi kötelékek, életformák alakulnak ki,

amelyek már nem írhatóak le sem a marxi osztályképződés, sem a weberi társadalmi osztály közösségképződési fogalmával.¹⁸³

A nemzetközi mintát követve mind több olyan magyar szociológiai tanulmány jelent meg az utóbbi időben, amelyekben a szerzők az „általános munkajelleg szerinti csoportosítással” szemben a mobilitáskutatások gyakorlatában alkalmazott osztályozást javasolták.¹⁸⁴ Egy egészen más nemzetközi trendhez kapcsolódóan, amely szerint az osztályelemzés érvényessége megszűnőben van (úgymond: „az osztály divatjamúlt koncepció”) – munkáikban a „konvencionális státus” (Pakulski–Waters 1996)¹⁸⁵ veszi át az „osztály” szerepét, illetve az „élet-fogalmak” (az élethelyzet, az életút és az életstílus) különbségeire épülnek stratifikációs konstrukcióik. Mint arra korábban már utaltunk, Ulrich Beck szerint a modern társadalmak szerkezetét olyan ismérvek határozzák meg, amelyek „túl renden és osztályon” befolyásolják az emberek társadalmi helyzetét és magatartását.

Az „élet-fogalmakra” épülő megközelítések talán legismertebb képviselője Stefan Hradil. Az egyéni élet alakulását – és így a társadalom stratifikációs viszonyainak változásait is – Hradil és munkatársa (Karl Bolte) szerint nem annyira az anyagi körülmények, a jövedelmi viszonyok, hanem egyre inkább a „miliőspecifikus életstílusok” határozzák meg (Bolte–Hradil 1984). Koncepciójuk szerint a társadalom szerkezete nem osztályok vagy rétegek segítségével, hanem ún. „miliőcsoportok” révén írható le. A társadalmi rétegződés hierarchikus-vertikális szerkezetét mindinkább egy horizontális differenciálódás váltja fel. Ebben a társadalomban lényegében eltűnnek az osztályok, csökken az anyagilag meghatározott élethelyzetek, életesélyek közötti különbség, és ezek helyét fokozatosan átveszik az individualizált karrierutak, a miliő jelentősége.

Ez a szemlélet Hradil további munkásságában teljesebb ki: az egyenlőtlenségek új formáiról, új-

fajta differenciáló tényezőkről ír (Hradil 1995). A miliő fogalmát a következőképpen definiálja: „... az új társadalomtudományi kutatásban miliőn esetleg heterogén környezeti tényezők (legyenek azok anyagi vagy nem anyagi jellegűek, természetesek vagy társadalom által létrehozottak, gazdaságiak, politikai-adminisztratívak vagy társadalmi-kulturálisak besorolás szerint) összefüggéseit értjük, melyeket meghatározott társadalmi csoportok meghatározott módon ismernek fel és használnak ki, mely meghatározott életmódok kialakulását vonja maga után” (Hradil 1995:356).

Megítélése szerint ezeket az új társadalmi fejleményeket nem lehet a régi eszközökkel elemezni, hiszen az „objektív” életkörülményektől elválnak a „szubjektív” életmódok, így túl gyorsan változnak, differenciálódnak az egyes társadalmi csoportok, nagyfokú a mobilitás, csökken a „rétegspecifikus viselkedésmód”. Az általa kialakított „új szociológiai eszköztár” hat elemből áll: (1) a réteghelyzet helyett a nem, a kor a lakóhely a meghatározó; (2) az életmód „tudatos választása”; (3) változó irányultságok („nem marad mindig punk...”); (4) az életmód-elemek kombinálódása; (5) élethelyzetektől független életmódok; (6) „kis területeken érvényesülő” jelenségek.

Ezek az elméleti kísérletek vezettek el a '80-as évek elején az ún. „Sinus-miliő modellekig”, az empirikus „miliőtipológiákig”. De mi is ez valójában? Az egyéneket világnézetük, életmódjuk, értékorientációik, szociális helyzetük és életstílusuk alapján csoportosítják. Hogy készülnek ezek az empirikus modellek? Lássuk Hradil modelljét az NSZK társadalmáról a '80-as évek végén! Először mélyinterjúkkal feltárták a fentebb említett „társadalmi jegyek” összefüggéseit, ezeket operacionalizálták, kérdőíves adatfelvétel révén mérték, majd klaszterelemzés segítségével csoportosították őket (a 41 mért dimenzióban a „hasonlóakat” vonták egy klaszterbe). A 26 ezer megkérdezett körében végül 8 klasztert, „miliőcsoportot” különítettek el, amelyek jellemzői így festenek (lásd az 1. táblázatot).¹⁸⁶

183 Lásd erről pl. Wright 2005 (a kötet szerzői: Richard Breen, David Grusky és Gabriela Gaescu, Elliot B. Weininger, Aage B. Sørensen, Jan Pakulski; kitűnő összefoglalója a „vitának”: Fáber 2007); Pakulski - Waters 1996 („*The Death of Class*”) vagy Clark – Lipset 1991 („*Are Social Classes Dying?*”).

184 Például: Kolosi – Keller 2010; korábban Róbert 1997. A javasolt „osztálysema” legfontosabb kategóriája a „szolgáltató osztály”, melyek nem elsősorban a hatalmi tényezők, hanem a tőke-jellegű erőforrások alapján differenciál.

185 Felfogásuk szerint: ahogy a világ globalizálódik, a gazdaságban a kapitalista munkamegosztás helyett az értékek, a „főszereplővé” az egyének válnak.

186 Lássuk az egyik „miliőcsoport” jellegzetességeit Nyugat-Németország felnőtt lakossága körében készült kutatás eredményeképpen: („1. *Konzervatív felső miliő*”; a lakosság 9 százaléka). *Életcél*: elismert hely a társadalomban, megvalósult magánélet, harmonikus családi élet, anyagi siker, disztíngvált életkeret; *Társadalmi helyzet*: átlag feletti formális képzettség, sok vezető, tisztviselő, önálló szabadfoglalkozású, nyugdíjasok és járadékosok, magas és legmagasabb jövedelmi osztály. *Életstílus*: minden túlhajtott, felületes dolog elutasítása, magas minőségi igények, tradícióra irányultság, hozzáértés („életstílusbiztonság”). Hradil 1987:131.

1. táblázat: Nyugat-Németország társadalmi rétegződése és a miliő-csoportok 1987.

A) Felső réteg	(1) Konzervatív felső miliő (9%)	(2) Technokrata–liberális miliő(10%)		(3) Alternatív miliő (3%)
B) Felső közép réteg	(4) Kispolgári miliő (26%)	(5) Felemelkedés–orientált miliő (24%)		(6) Hedonista miliő (10%)
C) Középső réteg				
D) Alsó középső réteg	(7) Tradicionális munkásmiliő (9%)		(8) Tradíciók nélküli munkásmiliő (10%)	
E) Alsó réteg				
	c) Tradicionális alaporientáció	b) Materializmus + anómia		a) Posztmaterális „új orientáció”
		b1) Birtoklási materializmus	b2) Fogyasztási hedonizmus	

Forrás: Hradil 1987:131. (SINUS)

Bár a modellt azóta is sokan alkalmazzák,¹⁸⁷ az erre épülő empirikus kutatások hiányosságaira maga Hradil hívja fel a figyelmet. Kiemeli, hogy az időbeli változások tekintetében még nem készültek megfelelő vizsgálatok, holott „... a biográfiai ... változás az 'új' társadalmi kulturális struktúrák lényeges jegye” (Hradil 1995:379). Hiányoznak a „mikroszociológiai” megközelítései is ezeknek az új jelenségeknek (a miliő mélyebb vizsgálatai kisebb közösségekben, pl. egyes lakóhelyeken, kohorszokon belül). Végül arra hívja fel a figyelmet, hogy ezen új strukturális tényezőket a legtöbbször „tiszta deskriptív fogalomként” értelmezik, nem elemzik kellőképpen a cselekvések feltételrendszerét, céljait, eszközeit, az értékek és a hétköznapi jártasság közötti tartalmi kapcsolatok elméleti vonatkozásait.

Magunk is úgy véljük, van „másik út”, mégpedig, hatékonyabb, érthetőbb – és szakmailag korrektebb a társadalom tagozódásának megközelítésére. Az egyik legígéretesebb kísérlet az „életszakasz-felfogás” („life-course perspective” Wallace 2006),¹⁸⁸ amely egy le-

hetséges empirikus leírását kínálja a fentebb vázolt „individualizációs” folyamatoknak. Ennek kapcsán a szociológia két olyan területe kapcsolódott össze, amely korábban viszonylag ritkán társult: az ifjúság- és a családpszichológia. Az eddigi kutatási eredmények számtalan vonatkozásban jelentős elméleti és metodológiai előrelépést hoztak, amelyekre magunk is nagymértékben támaszkodtunk munkánkban.¹⁸⁹ Így fogalmaz egy helyen az rétegződés-kutatások alapdilemmájáról Wallace: „... két nézőpont ütközött: az egyik a hagyományos társadalomszerkezeti szemlélet, amely túlzottan determinista lehet, a másik az individualizáció elmélete, amely az önállóságot hajlamos túlhangsúlyozni. Fogadjunk el némi elméleti eklektizmust: őrizzük meg a korábbi elméletekből a modern világ számára releváns részeket, egyeztessük a kortárs szemléletekkel, és használjuk fel e két felfogás legjavát” vizsgálataink során (Wallace 2006:107).

Álláspontunk tehát a következő: úgy is vizsgálható az egyének viselkedése, hogy vannak bizonyos társadalmi kényszerek, amelyekre – úgymond – reflektálnak, de vannak egyéni választások is az életben. E kettőt együttesen vizsgálva kialakítható a társadalmi folyamatok ún. „individualizálódó-reflexív” elemzési módja. De nézzük meg egy kicsit közelebbről: mit is jelent ez? Az életesemények egyéni mintázatai hűen tükrözik a személyes döntéseket olyan fontos kérdésekben, mint például az iskolaválasztás, a továbbtanulás, a munkavállalás kérdései, avagy

187 A német Sinus-Intézet (Ulrich Beck és Horst Nowak vezetésével) azóta is évente megjelenteti a modell ismertetőjét (lásd a Mellékletben; az Interneten a 2012. évi Sinus modellt: „DIE SINUS-MILIEUS® IN DER VuMA 2012” http://www.vuma.de/fileadmin/user_upload/meldungen/pdf/Sinus_Milieus_in_VuMA_2012.pdf). Nagy sikerrel alkalmazzák a marketing- és piackutatások területén, egyes vélemények szerint „a német társadalom életstílus alapú tudományos leírására is alkalmas” (Kolosi – Keller 2010:128).

188 Lásd még ennek részletes kifejtését: Wallace 1998.

189 Kiváló összefoglalóját adják ezeknek az új irányzatoknak Winn és Dwyner tanulmányukban (Winn–Dwyner 2006).

párkapcsolataik alakítása, gyermekvállalásuk stb. Ezek egyszerre egyéniek és társadalmilag meghatározottak. Az individualizálódó társadalmi univerzumban mind nagyobb szerepet kap az egyéni szabadság, a véletlen, a vakszerencse és sok más olyan tényező, amely szinte kiszámíthatatlanná teszi az egyén életútját (a „normalizált” életutak helyett mindinkább a „választásos” életutak válnak jellemzőekké, azaz a korábbi generációk életút-modelljei alig gyakorolnak befolyást, szolgálnak mintául gyermekeik életében).¹⁹⁰ De e látszólagos káosz mögött mind gyakrabban felfedezhetőek olyan újabb rendező elvek, amelyek mentén megérthetőek és leírhatóak ezek az „individualizációs-reflexív” társadalmi folyamatok.¹⁹¹

Az életesemények egymásra következő sorozata, az időzítések, a választási alternatívák közötti döntések egyszerre az egyéni aspirációk által markánsan befolyásolt sajátos képződmények, de legalább olyan mértékben társadalmilag meghatározott, a szubkulturális normák által erőteljesen befolyásolt rajzolatai az egyén életének. Társadalmi környezetünktől való függésünk erősen arra ösztönöz ugyanis – Albert Cohen (1997) szerint –, hogy a már kialakult megoldások közül válasszuk ki a magunkét, olyat, amelyről tudjuk, embertársaink szemében rokonszenves, de legalább elfogadható. Így van ez az életutunk során meghozott döntéseinkkel is. Az a klasszikus szociológiai kérdés, hogy az egyének és csoportok „honnan hova jutottak” a társadalmi térben egészül ki az életszakasz-felfogás révén a „hogyan jutott odáig” kérdésével, amely megválaszolása érthetőbbé teszi egyszerre a társadalom tagozódásának alakulását és benne az egyén sorsát is. Ha megtaláljuk és különválasztjuk azokat a motívumokat, amelyek az egyéni életutak alakulása mögött meghúzódó társadalmi meghatározottságoknak tudható be, illetve valóban egyediek, újrafogalmazhatjuk a társadalom tagozódását leíró stratifikációs indikátorainkat. Az életút lehet – Cohen szavaival élve – „a státus egyik ismérve, úgyszólván tagsági jelvény” a magunk viselkedésének, döntéseinek és az alapjául szolgáló vonatkoztatási hálózatnak a meggyezése embertársainkéval.

A továbbiakban tekintsük át röviden, hogy „valójában mi is történt” az elmúlt évtizedekben az emberekkel – különös figyelmet fordítva a fiatalabb generációk helyzetének alakulására.

190 Lásd erről bővebben: Somlai 2007.

191 Figyelemre méltóak pl. Gerhard Schulze (2003) kísérletei, aki a miliőcsoportok egy újfajta felfogásában véli felfedezni ezeket a „kifejezetten egyszerű, a régiókat átfogó” csoportstruktúrákat.

Mi is zajlik körülöttünk valójában?

„Valami elképesztően hatalmas és visszafordíthatatlan dolog történt az egész világgal, ahogy a Föld a mi Földünké vált, az egyetlen otthonunkká, és minden ember ezen a bolygón egy önmagával kommunikáló egész része lett” (Mead 2006:19).

Mint arra a korábbiakban utaltunk (Beck 2003; Fukuyama 2002 és Giddens 1999 kapcsán), a fejlett nyugati társadalmak elmúlt fél évszázados átalakulása egész sor egymással összefüggő elemből áll. A hatvanas évektől beállott változások – Gerhard Schulze (2003) szerint – olyan jelentősek voltak a fejlettebb nyugati társadalmakban, hogy a történetileg kialakult hagyományos vertikális rétegződési sémákkal már nem voltak leírhatóak (csak azt voltak képesek megragadni, aminek valami köze volt a termelési folyamatokban elfoglalt helyhez). Az új feltételek között rendre elveszítették jelentőségüket a korábbi „rétegeképítő tényezők”. Véleménye szerint ugyanakkor *egy új strukturális indikátor jelent meg: az életkor*, amely összekapcsolódik azzal, hogy a fő létprobléma immáron nem a megélhetéshez, hanem az „élményszerzéshez” fűződik. A fiatalabb nemzedékek nyitottak az új tájékozódási pontokra: „... a gazdasági szemantika elhalványuló kategóriái mögött kirajzolódtak a pszichofiziológiai szemantika körvonalai” (Schulze 2003:190). Az egyre inkább strukturális jellemzővé váló korcsoport szerinti tagozódás azonban nem váltotta fel teljesen a hagyományos gazdasági differenciálódást, csak „rátelepedett”, elmozdulásokat idézett elő. Az egyenlőtlenségek definíciójában egyre fontosabbá vált a szubjektivitás, a spontaneitás kategóriája, ahol az életkor különös jelentőséggel bír. Az alapvető társadalmi konfliktusok színtere áttevődött az „önmegvalósításért” küzdő fiatalabb és a „fennálló rendszert” képviselő idősebb korcsoportok összetűzéseire (zene, hajviselet, viselkedési formák konfliktusai a 60-as évek közepétől).

A fejlett nyugati társadalmakban a '80-as évek kezdetétől – a felnőtté váló fiatalok „élményre orientáltságának” tömegessé válásával – az emberek mindinkább önmagukkal kezdtek el foglalkozni („individualizálódó kultúra”). A valóságmodellekből kiveszett a „kollektív” jelleg, fokozatosan elhalványulnak a társadalmi nagycsoportok hagyományos szociológiai kategóriái és átadják helyüket egyfajta „miliő-etnocentrizmusnak”. Egyre inkább a közvetlen jövő „élménytartalmai” – a nyaralás, a hétvége, a ruhatár, az autó, a televíziós műsorkínálat, a képes újságok, az étlapok – kezdték foglalkoztatni az embereket. Lát-

szólag a korábbi társadalmi csoportok egyre kisebb kulturális egységekre bomlanak, egyre áttekinthetlenebbé válik a társadalom tagozódása. Valójában – Gerhard Schulze szerint legalábbis – éppen fordítva alakulnak a dolgok: a nyolcvanas évek végétől „a társadalmi miliók alkotta, kifejezetten egyszerű, a régiókat átfogó csoportstruktúrákkal” (Schulze 2003:195) jellemezhetőek a posztmodern társadalmak. A mindennapi élet uralkodó terepévé vált az „élménypiac”; roppant mennyiségű kapacitással, kereslettel, emberi erőráfordítással, gazdasági energiával.

Ezek után jogosan felvethető a kérdés: „*Mi is maradt olyan, mint volt?*”. Az ipari társadalmak ’50-es években tapasztalható „újraépítésének” időszakához képest szinte az élet minden szeglete átrendeződött. Hiába ugyanazok az emberek hozzák létre a társadalmi viszonyokat, mint korábban, csakhogya – a szerző szerint – „a szubjektumok mélyreható átalakulása láttán már nincs értelme ’ugyanazokról’ az emberekről beszélni” (Schulze 2003:196).

A társadalom strukturális változásának három témánk szempontból meghatározó jelentőségű tendenciáját emeljük ki (Beck 2003 nyomán):

(1) Zsugorodik és gyökeresen átrendeződik a történelmileg kialakult keresői tevékenység intézményesült rendszere, „*flexibilis alulfoglalkoztatottság*” figyelhető meg: sokan kiszorulnak a munka társadalmilag szervezett világából, új – kevésbé formalizált – kereső tevékenységi formák alakulnak ki;

(2) Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a *felsőoktatás expanziója*, vagyis a főiskolai, egyetemi hallgatók létszáma drasztikus mértékben emelkedik;

(3) E két folyamat együttesen azt eredményezi, hogy „a munka és a tanulás két életvilága közötti *lavírozás*” tölti ki az emberek jelentős részének életét; megfigyelhető a „*meghosszabbodott ifjúkor*” tömeges elterjedése (a „posztadoleszcens jelenségekről” lásd bővebben pl. Kabai 2006; Somlai 2007).

Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogyan hatottak ezek a folyamatok az elmúlt évtizedekben a magyar társadalomra. Néhány „társadalmi jelzőszám” révén nyomon követhetőek a fentebb vázolt átalakulások az ’80-as évek elejétől (1982-től) egészen 2003-ig (lásd az 1. ábrát).¹⁹²

192 Kitérő elemzését adja ennek a korszaknak Kólosi Tamás és Keller Tamás (2010) – az idézett adatok egy része is tőlük származik (107-108. oldalak).

Jól megfigyelhető egyrészt a „társadalmilag formalizált munkahelyek” drasztikus csökkenése: míg 1982-ben a 16 éves és idősebb népességen belül az aktív keresők aránya 63,3 százalék volt, addig tíz évvel később már csak 48,0 százalék, míg a vizsgált ciklus végére (2003-ra) 46,3 százalék. Ugyanakkor a 20-24 éves népességen belül a továbbtanulók aránya 14,1 százalékról először 22,0 majd 25,3 százalékra emelkedett. Végül, egy sajátos indikátor a „meghosszabbodott ifjúkor” (a „posztadoleszcencia”) jelenségére vonatkozóan: azoknak a 25 éves fiatalok arányát vizsgáltuk, akiknek már van gyerekük, munkahelyük és saját lakásuk (immáron „felnőttek”). A 22 évet magába foglaló időciklus végén kevesebb, mint felére csökkent az arányuk: míg 1988-ban 38,9 százalék volt ez az arány, addig 1992-ben 33,0, míg 2003-ban mindössze 14,0 százalék.¹⁹³

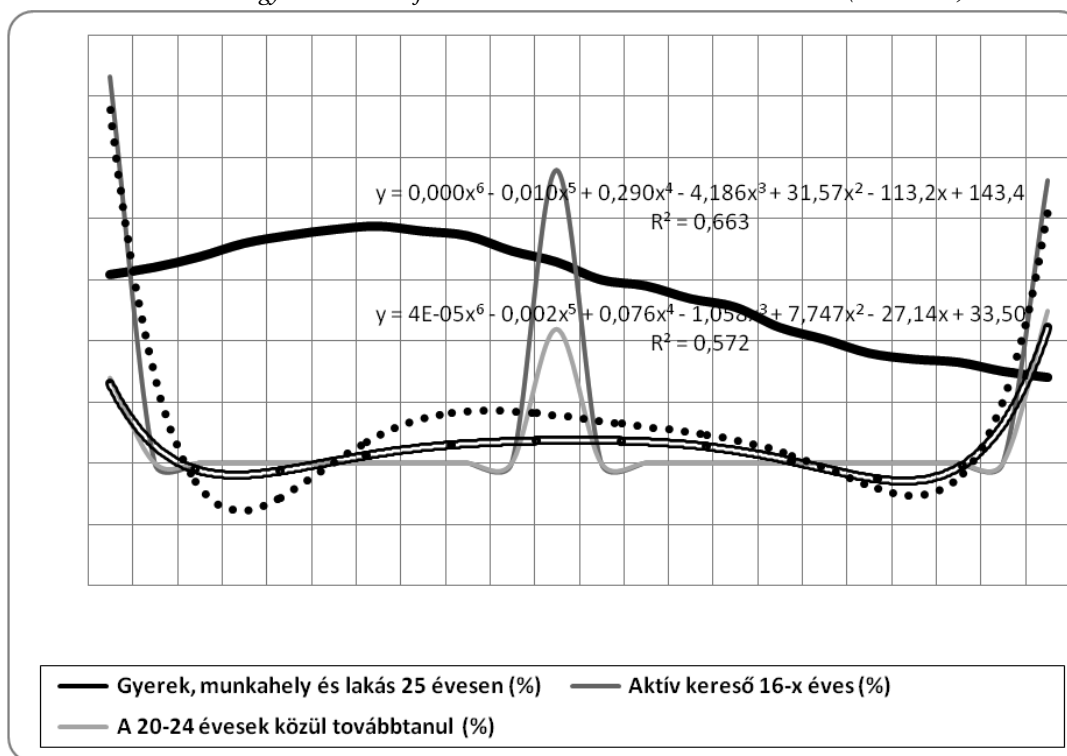
Az utóbbi idők egyik legnagyobb szabású nemzetközi kutatás-sorozata a *Globalife Projekt*¹⁹⁴ volt, amelynek kutatói a globalizáció hatásainak összetett elemzésére vállalkoztak egy 17 országra kiterjedő nemzetközi vizsgálat keretein belül. E megközelítés¹⁹⁵ szerint a globalizáció magába foglalja az internacionalizálódó (mindinkább nemzetközivé váló) piacok növekvő fontosságát, a fokozódó versenyt, a network-ök (hálózatok) és a tudás felgyorsult terjedését az új technológiák révén, valamint a „*váratlan piaci sokkok*” növekvő befolyását a gazdaságra. Mindezek eredményeként a kutatók a növekvő bizonytalanságra hívják fel a figyelmet, amely alapvető változásokat eredményez a legtöbb ember életében. Mindezek az egyes országokban természetesen meglehetősen eltérő módon jelentkeznek. Azt is bemutatták, hogyan szűrik, alakítják ezeket a globalizációs hatásokat a különböző „*intézményes filterek*” (a foglalkoztatási és jóléti rendszerek, az oktatás és a család). Külön hangsúlyt helyeztek kutatásaik során arra, hogy az egyes országokban hogyan hatnak az emberek sorsfordító döntéseire ezek a folyamatok. Négy társadalmi csoport sorsának alakulására

193 Elemzéseinket a KSH Népeségtudományi Kutatóintézete „Életünk fordulópontjai I–II.” adatbázisán készítettük.

194 Lásd erről bővebben: Blossfeld–Hofmeister 2005. A kutatás-sorozat 1999-től 2005-ig tartott, négy jól elkülöníthető fázisban zajlott.

195 Az elméleti kutatások eredményeinek egyik legjobb összefoglalója: Mills – Blossfeld – Kljizing 2005. Lásd még: Guillén 2001; Verdier – Breen 1999; Montanari 2001; Fligstein 1998.

1. ábra: Egyes társadalmi jelzőszámok alakulása 1982 és 2003 között (százalékok)

Források: Kolosi – Keller (2010), Laky (2003), Kabai (2009a), illetve „Életünk fordulópontjai II.” KSH 2005. (saját számítások)

koncentráltak (szociológiai „mikro-szinten”): a fiatalok felnőtté válásának folyamatára, a nők és a férfiak karrierútjára, valamint az idősebbek „késői karrierjére” (különös hangsúlyt fektetnek tehát az életutak alakulására).

Az, hogy milyen mértékben érinti az egyes társadalmi csoportokat a növekvő bizonytalanság, nagyban függ az egyes régiók, országok intézményi és társadalmi struktúráitól, történelmileg kialakult – erőteljesen „nemzet-specifikus” – kultúrájától (DiPrete et al. 1997). Egyes intézményeknek kitüntetett szerepe van abban, hogy ezekre a globális változásokra milyen válaszokat adnak az emberek („mikro-szinten” – lásd erről: Nelson 1995; Esping-Andersen 1993). Ezek hatása erősen „út-függő”: befolyással vannak a csoportok sorsának alakulására a fentebb említett „intézményes filterek” (Hurrell – Woods 1995; Regini 2000). Közülük – vizsgálati szempontunkból – kiemelt jelentőséget tulajdonítunk az oktatási rendszerek „szűrő hatásának”. A következőkben ezt vizsgáljuk meg egy kicsit alaposabban.

A szerzők szerint a tudás-alapú társadalmakban a legfontosabb humán tőke az oktatás (az iskolázottság) és a munkahelyi tapasztalat (az életkor).¹⁹⁶ Akiknél mindkét forrás hiányzik, azok sokkal nagyobb mértékben ki vannak téve a bizonytalanságból eredő kockázatoknak, míg a felsőfokú végzettséggel illetve a nagy tapasztalatokkal rendelkezők lényegesen kedvezőbb helyzetben vannak. Vagyis a globalizáció nézetük szerint felerősíti – sőt „ápolja, műveli” – a társadalmi különbségeket (Bernardi – Nazio 2005). Az is megfigyelhető, hogy azokban a – „kevésbé tagolt” – társadalmakban, ahol mind szélesebb körben biztosítják a továbbtanulást, a felsőoktatáshoz való hozzájutást, lényegesen nagyobb arányban tesznek szert a fiatal korosztályok tudástőkére (szereznek diplomát) – így itt a felnövekvő generációk kevésbé vannak kitéve a globalizációból

¹⁹⁶ A szerzők ezért javasolják a „humán-tőke hipotézist”, illetve azon mérőszámokat, amelyek a tudás-alapú gazdaságok elvárásainak mérésére alkalmasak (lásd erről bővebben: Mills – Blossfeld – Klijsing 2005:9).

eredő bizonytalanság veszélyeinek.¹⁹⁷ Így ír ezekről az intézményi szűrőkről Regini: „Az intézményi háttér valójában sok erőforrást és egyben korlátot is ad ahhoz, hogy a szereplők ezek figyelembevételével döntsenek a különböző alternatívák között” (Regini 2000:8).

A Globalife Projecten túl más kutatási eredmények is arra figyelmeztetnek, hogy a fiatalok súlyos kihívásokkal néznek szembe manapság. A gyermekkor és a felnőttkor közötti „*hid szétmorzsolódása*” (Land 1996) örökös téma marad. A legtöbb iparosodott társadalomban a fiatalok és családjuk kevesebb támogatásban részesül a gyermekkorból a felnőttkorba történő átmenet időszakában, ugyanakkor az oktatás és a szakképzés egyre magasabb terhet ró a diákokra és a szülőkre. A tanulásban és a munkában elért sikerek elkerülhetetlenül azok kárára jönnek létre, akik nem ilyen szerencsések. Egy kisebbség sikere erősíti meg azt az elképzelést, hogy az oktatásban és a szakképzés során szerzett képesítések „*egyenes utat jelentenek*” a munkavállaláshoz (Looker 1993).

De még a „szerencsés kisebbség” számára is mind nyilvánvalóbbá válik: *hiú remény*, hogy pusztán azzal, ha végigjárja az oktatási rendszer minden lépcsőfokát, megszerzi diplomáját, el is éri a célját. Bár a diplomás fiatalok jelentős része nagy találmányról és rugalmasságról tesz tanúbizonyságot, amikor váratlan strukturális és társadalmi akadályba ütközik, sikeres belépését a munka világába számtalan tényező akadályozza. Ezek közül az egyik legfontosabb: *mind jobban elszakadni látszik a felsőoktatás a munkaerőpiactól*. Miközben nő a felsőfokú végzettségük körében a munkanélküliség, egyes munkahelyeken „minőségi hiányok” alakulnak ki, mivel a munkáltatók „nem azt kapják” a felsőoktatási intézményektől, amire szükségük lenne. Erre a dilemmára adhat – a fejlettebb nyugati társadalmak tapasztalatai szerint – megfelelő választ a diplomás pályakövetés, amely a munka és az felsőoktatás világa között kialakuló diszkrpanciákat hivatott áthidalni (Zinnecker 1992; Kiss 2008; Horváth 2008; Kabai 2009b; Kabai és mtsai 2012).

197 Míg a szerzők az Egyesült Államokat, Nagy-Britanniát és Svédországot a „kevésbé tagolt” országok közé sorolták, addig Magyarországot – Németország és Hollandia társaságában – a „rétegzett” országok közé, ahol a fiatalok meglehetősen eltérő oktatási pályákat járnak be (Mills – Blossfeld – Klijzing 2005:9).

Összegzés

E tanulmány első darabja egy sorozatnak, amelyben tanítványaimmal közösen arra vállalkozunk, hogy „újrarendezzük”, egy konkrét feladathoz kapcsolódóan átalakítsuk korábbi rétegződésmodellemet. E modell egyfajta választ adhat azokra az új – a posztmodern „individualizációs” társadalmi folyamatok hatásaiból eredő – kihívásokra, amelyek alapjaiban kérdőjelezték meg a társadalomkutatók eddig használt, megbízható hierarchikus tagozódási modelljeit. Az első tanulmány egy rövid összegzése a posztmodern átalakulások egyes szociológiai jellegzetességeinek, különös tekintettel a rétegződéskutatók „válaszaira” (kiemelve Stefan Hradil „miliótipológiáját” – mint egy sajátos, sok szempontból szélsőséges modellkísérletet – szembeítve saját elképzeléseinkkel).

Abstract

This study is the first part of a series in which we are making an attempt in co-operation with my students to „reorder” one of my previous classification models in relation to a specific task. This model may provide an answer to the new challenges rooting from the effects of postmodern „individualisation” social processes, which fundamentally questioned the existing and reliable hierarchical classification models of sociologists. The first study is a brief summary of the sociological characteristics of postmodern transitions, with a focus on the „answers” of classification researchers (highlighting the „milieu typology” of Stefan Hradil – as a unique, radical model experiment from a numerous viewpoints – putting it against our theories).

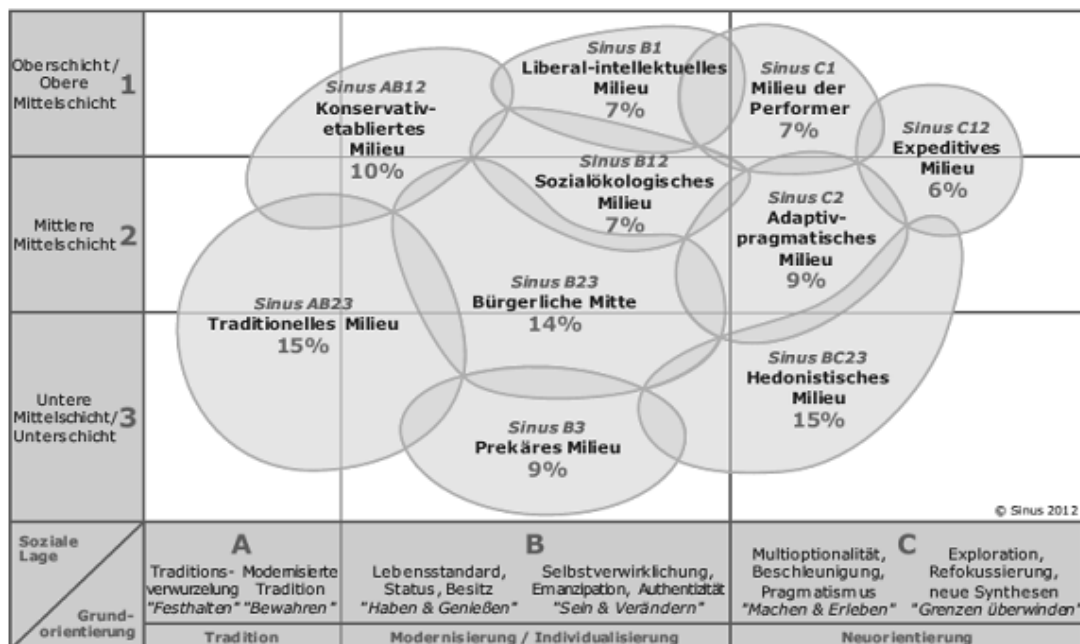
Irodalom

- ANGELUSZ RÓBERT 1999 (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- ANGELUSZ RÓBERT 2000 *A láthatóság görbetükrei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- BECK, ULRICH 1997 Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In Angelusz Róbert (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 418-464.
- BERNARDI, FABRIZIO – NAZIO, TIZIANA 2005 Globalization and the Transition to Adulthood in Italy. In Blossfeld, Hans-Peter és mtsai szerk. *Globalization, Uncertainty, and Youth in Society*. Edward Elgar, London. 349-374.
- BLOSSFELD, HANS-PETER – HOFMEISTER, HEATHER 2005 szerk. Life Courses in the Globalization Process. GLOBALIFE Project. Final report. Otto Friedrich University, Bamberg.
- BOLTE, KARL – HRADIL, STEFAN 1984 *Sozial Ungleichheit in der Bundesrepublik Deutschland*. Leske-Budrich, Opladen.
- CLARK, TERRY NICHOLS – LIPSET, SEYMOUR MARTIN 1991 'Are Social Classes Dying?' *International Sociology* 6:397-410.
- COHEN, ALBERT 1997 *Rethinking the Youth Question: Education, Labour and Cultural Studies*. Macmillan Publ. London.
- DIE SINUS-MILIEUS® IN DER VUMA 2012. SINUS-Institutes (2013.03.20-i letöltés), on-line http://www.vuma.de/fileadmin/user_upload/meldungen/pdf/Sinus_Milieus_in_VuMA_2012.pdf
- DIPRETE, THOMAS 1997 Collectivist versus Individualist Mobility Regimes? Structural Change and Job Mobility in Four Countries. *American Journal of Sociology*, 103/2:318-358.
- ESPING-ANDERSEN, GÖSTA 1999 *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford University Press, Oxford.
- FLIGSTEIN, NEIL 1998 *Is Globalization the Cause of the Crises of Welfare States?* (Working Paper SPS No. 98/5) European University Institute, San Domenico.
- FUKUYAMA, FRANCIS 2002 *A Nagy Szétbomlás*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- GIDDENS, ANTHONY 1991 *Modernity and Self-Identity*. Polity Press, Cambridge.
- GIDDENS, ANTHONY 1999 *A harmadik út*. Agóra Kiadó, Budapest.
- GUILLÉN, MAURO 2001 Is globalization civilizing, destructive or feeble? A critique of five key debates in the social science literature. *American Review of Sociology*, 27:235-260.
- HORVÁTH DÓRA 2008 Hazai gyakorlatok a diplomás pályakövetésben. In Fábri István – Horváth Tamás – Kiss László – Nyerges Andrea szerk. *Hazai és nemzetközi tendenciák*. Diplomás pályakövetés 1. Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság – Országos Felsőoktatási Igazgatóság, Budapest. 9-52.
- HRADIL, STEFAN 1995 Régi fogalmak és új struktúrák. Miliő-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a 80-as években. In Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules szerk. *Társadalmi rétegződés*. Aula Kiadó, Budapest. 347-387.
- HURRELL, ANDREW – WOODS, NGAIRE 1995 Globalization and Inequality. *Millennium. Journal of International Studies*, 24/3:447-470.
- KABAI IMRE 2006 *Társadalmi rétegződés és életesemények. A magyar fiatalok a posztindusztriális korszakban*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- KABAI IMRE – WÖLCZ JUDIT – WINKLER MÓNIKA – BÉKI ORSOLYA – TÓTH GÁBOR 2007 (szerk.) *Mi lesz velünk a diploma után?* Diákkötet. ZSKF TKK Könyvek 1. L'Harmattan – ZSKF, Budapest.
- KABAI IMRE 2009a Az önállósodás folyamatai a diplomások első 25 évében. In Somlai Péter és mtsai (szerk.) *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Pallas Kiadó, Budapest. 391-419.
- KABAI IMRE 2009b *Hogyan alakul a diplomások életútja?* ZSKF TKK Füzetek 2. L'Harmattan – ZSKF, Budapest.
- KABAI IMRE – KRISZTIÁN VIKTOR – KENÉZ ANIKÓ – GOÓR JUDIT 2012 „Merészen beilleszkedni...” A ZSKF „párbeszéd-modelljéről”, amely összeköti a felsőoktatást a munka világával. ZSKF TKK Füzetek 15. L'Harmattan – ZSKF, Budapest.
- KISS LÁSZLÓ 2008 Külföldi gyakorlatok a diplomás pályakövetésben. In Fábri István – Horváth Tamás – Kiss László – Nyerges Andrea szerk. *Hazai és nemzetközi tendenciák*. Diplomás pályakövetés 1. Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság – Országos Felsőoktatási Igazgatóság, Budapest. 53-70.

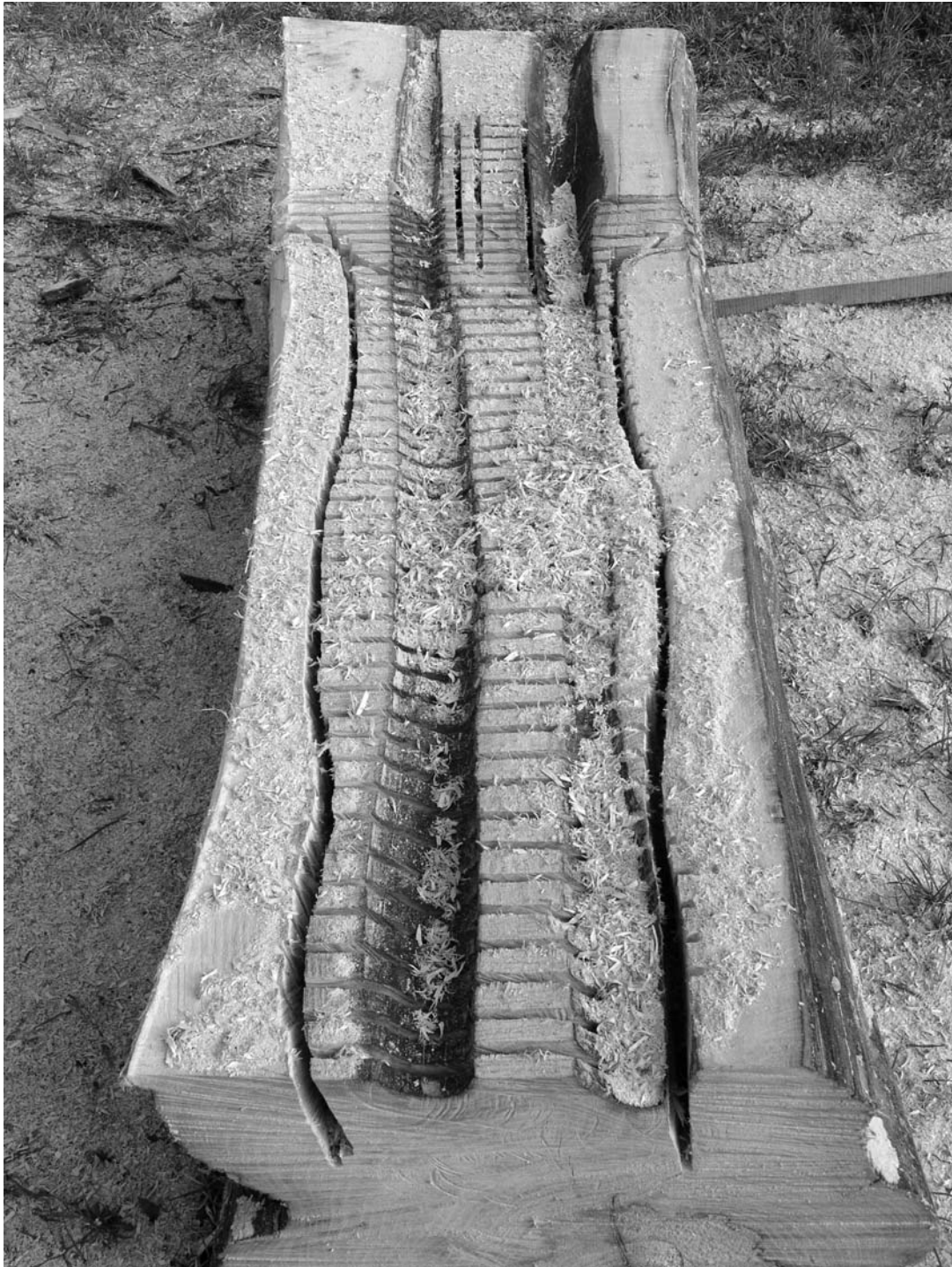
- KOLOSI TAMÁS – KELLER TAMÁS 2010 Kikristályosodó társadalomszerkezet. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.) *Társadalmi riport 2010*. Társki Budapest. 105-138.
- LAKY TERÉZ 2003 *A munkaerőpiac Magyarországon 2003-ban*. KSH, Budapest.
- LAND, HILARY 1996 The crumbling bridges between childhood and adulthood. In Brannen, Julia – O'Brian, Michael (szerk.) *Children in Families*. Research and Policy. Falmer, London. 189-201.
- LOOKER, DIANA 1993 Interconnected transitions and their costs: gender and urban-rural youth in the 1990s. *Journal of Youth Studies*, 1993/1:5-22.
- MEAD, MARGARET 2006 Kultúra és elkötelezettség. A generációk közötti viszonyok a hetvenes években. In Gábor Kálmán (szerk.) *Ifjúság-szociológia. Szöveggyűjtemény*. Belvedere Kiadó, Szeged. 19-44.
- MERTON, ROBERT KING 1980 *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MILLS, MELINDA – BLOSSFELD, HANS-PETER – KLIJZING, ERIK 2005 Globalization, Uncertainty and the Early Life Course: A Theoretical Framework. In Blossfeld, Hans-Peter – Hofmeister, Heather (szerk.) *Life Courses in the Globalization Process*. GLOBALIFE Project. Final report. Otto Friedrich University, Bamberg. 3-33.
- MONTANARI, INGALILL 2001 Modernization, globalization and the welfare state: A comparative analysis of old and new convergence of social insurance since 1930. *British Journal of Sociology*, 52/3:469-494.
- NELSON, RICHARD 1995 Recent evolutionary theorizing about economic change. *Journal of Economic Literature*, 33:48-90.
- PAKULSKI, JAN – WATERS, MALCOLM 1996 *The Death of Class*. Sage Publications Ltd. London.
- REGINI, MARINO 2000 Between deregulation and social pacts: The responses of European economies to globalization. *Politics and Society*, 28/1:5-33.
- RÓBERT PÉTER 1997 Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle* 2:5-48.
- SCHULZE, GERHARD 2003 A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In Wessely Anna (szerk.) *A kultúra szociológiája*. Osiris Könyvkiadó, Budapest. 186-204.
- TOFFLER, ALVIN 1980 *The Third Wave*. William Morrow Publ. New York.
- TOMKA BÉLA 2009 *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris, Budapest.
- VERDIER, DANIEL – BREEN, RICHARD 1999 *Europeanization and globalization: politics against markets in the European Union*. (unpublished manuscript) European University Institute, Florence.
- WALLACE, CLAIRE 1998 Social reproduction and school leavers: a longitudinal perspective. In Hurrelmann, Klaus – Engel, Ulrich (szerk.) *The Social World of Adolescents: International Perspectives*. De Gruyter, New York.
- WALLACE, CLAIRE 2006 Ifjúság, család, polgárrá válás. In Gábor Kálmán (szerk.) *Ifjúság-szociológia. Szöveggyűjtemény*. Belvedere Kiadó, Szeged. 269-278.
- WINN, JOHANNA – DWYNER, PETER 2006 Új irányok az ifjúsági életszakaszok átmenetének kutatásában. In Gábor Kálmán (szerk.) *Ifjúság-szociológia. Szöveggyűjtemény*. Belvedere Kiadó, Szeged. 249-268.
- WRIGHT, ERIK OLIN (szerk.) 2005 *Approaches to Class Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ZINNECKER, JÜRGEN 1992 Gyermekkor, ifjúság és szociokulturális változások a Német Szövetségi Köztársaságban. In Gábor Kálmán (szerk.) *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Belvedere Kiadó, Szeged. 29-48.

Melléklet

A „Sinus-Milieus” Németországban, 2012. (Szociális helyzet és alapvető orientáció)

Forrás: „DIE SINUS-MILIEUS® IN DER VuMA 2012.” (SINUS-Institutes) Interneten: http://www.vuma.de/fileadmin/user_upload/meldungen/pdf/Sinus_Milieus_in_VuMA_2012.pdf (2. oldal)

Lai Yun-Hsin, koreai művész egy antropomorf kereszt alakú negatív formát mélyít egy fatörzsbe (első kép), amelynek hátoldalát önarcképevel díszíti. Az így kapott oszlopot egy kőtalapzatra állítja, totemhez, korpuszhoz vagy kopjafához hasonló vertikális helyzetbe hozza, majd a negatív formát saját testméreteihez finomítja (második kép). A mű elkészültekor testével egészíti ki a művét (harmadik kép). Csintalan Henrietta, az alkotótelep egy későbbi vendége ismeretlenül és a koreaitól függetlenül megtalálja a fatörzsből kivájt fadarabkákat és forgácsot, megismeri, honnan valók a fadarabok, és ezek felhasználásával a fatörzs előtti területen egy antropomorf mozaikfigurát alakít ki. A két művész személyesen nem találkozott.

KÖZÉLETI VÍZIÓK A DEBRECENI EGYETEM KOLLÉGISTÁI KÖRÉBEN

Kutatási előzmények

A következőkben egy módszertani kísérlet tapasztalatit foglalom össze. A kísérletre a készülő doktori értekezésem részeként került sor a Campus-lét kutatás keretében.¹⁹⁸ Doktori értekezésemben a közzől kialakult kép és a közéleti aktivitás formái közötti összefüggést vizsgálom. A kísérlet előzményeihez tartozik, hogy 2010 szeptembere és 2011 júniusa között 38 csoportos interjút, kilenc félig strukturált interjút és 15 narratív interjút készítettem a Debreceni Egyetem két kollégiumában. A két intézményben a hallgatói interjúkon kívül még hét személyzeti és hat vezetőségi interjú készült el. A Debreceni Egyetem két kollégiumának magán terei ideális helyszínt biztosítottak a hallgatók közzől valott nézeteinek feltárására.

A Debreceni Egyetemen, az ország legnagyobb vidéki egyetemén összesen 18 kollégiumban 4751 férőhely van. Ebből 1600 férőhelyet az elmúlt három évben újítottak fel, 1528 férőhely az utóbbi 10 évben épült. 15 kollégium van az intézmény tulajdonában, egy vegyes konstrukcióban működik (azaz, az intézmény tulajdonában van, de az üzemeltetést egy piaciorientált cég működteti meghatározott ideig, az úgynevezett *Private Public Partnership* konstrukció keretében), két kollégium fenntartója pedig más, az egyetemtől független intézmény. A különböző tulajdonosi konstrukciókból következik, hogy az egyes kollégiumokban a vezetési stílusok különbözőek, más-más célok elérése érdekében alakítják ki a kollégiumok belső rendjét, tevékenységét, és nem ugyanazok a közösségekről alkotott elképzelések sem. Ezért azt láttam célszerűnek, ha olyan szempontrendszer alapján választom ki a vizsgált intézményeket, amely maximálisan figyelembe veszi ezeket a különbségeket. Így olyan szempontokat kerestem, amelyek mentén markáns különbségek vannak a kollégiumok között. Három ilyen szempontot találtam: (a) az intézmény közös-

198 A Campus-lét az OTKA által támogatott kutatási projekt, amely a DE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék projektjeként valósult meg 2010–2013 között. A projekt vezetője Dr. Szabó Ildikó.

ségfejlesztési elképzeléseiben meglévő különbségek, (b) az üzemeltetés módjában meglévő különbségek (hotel vs. otthon) és (c) a rend fenntartásában, a fegyelmezésben, illetve az ellenőrzésben meglévő különbségek.¹⁹⁹ Ennek alapján két kollégiumot választottam ki: a Campus Hotelt és a Veress Péter Kollégiumot és Diákotthont. A kiválasztott intézményeket e három szempontból mutatom be.

A 2003-ban épült Campus Hotel vegyes konstrukcióban üzemel.²⁰⁰ Az üzemeltető a hotel építője, a HUNÉP Universal Rt., tulajdonosa az egyetem. Az egyetemmel kötött szerződésben az üzemeltető lemondott minden nevelési funkcióról, így itt csak az egyetem és a HÖK folytat közösségfejlesztést.²⁰¹ A hallgatóknak nincs érdemi beleszólásuk saját lakóközösségük kialakításába.²⁰² Ebbe a 2006-ban épült 930 férőhelyes kollégiumba mindegyik kar hallgatóit felveszik. A vizsgált időpontban 42 külföldi hallgató élt a kollégiumban. A felvételt az Egyetemi Kollégiumi Felvételi és Lakhatási Támogatási Bizottság (KFLB) végzi a tanulmányi eredmények, a szociális rászorultság és a közéleti aktivitás alapján.

Az üzemeltető hotel színvonalú szolgáltatások nyújtására törekszik. Folyamatos recepció-szolgálat van, a szobákat rendszeresen kéthetente takarítják, és kiépített biztonsági rendszerek működnek az

199 Az intézmények kiválasztási kritériumai összhangban vannak a University of Birmingham Connected Communities kutatási projektjével. <http://www.birmingham.ac.uk/research/activity/education/connecting-communities/index.aspx>

200 <http://www.campushotel.hu/index.en.php>

201 Más kérdés a közösségfejlesztés tartalma. Az itt végzett interjúim szerint ez a közösségfejlesztés kimerül a Mikulás megünneplésében és kis nőnap ajándékcsomagok szétosztásában.

202 Az interjúkban elhangzottak szerint a Kulturális Bizottsággá alakult Kollégiumi Bizottságot túlnyomórészt HÖK tagok és szimpatizánsok alkotják, akik közéleti aktivitásukkal elsősorban személyes karrierútjukat kívánják biztosítani. A hallgatók nagy része nem keresi meg őket ötleteikkel, problémáikkal. Ez alól kivétel az egyetem és a hotel közötti ügyeket koordináló személy, aki a hallgatók szolgáltatás szintű igényeit napi szinten kielégíti. Arról azonban, hogy a hallgatók beleszólhatnak (közvetlenül vagy közvetve) az üzemeltetés mikéntjébe, nincs szó.

épületben (biztonsági kamerák, beléptető rendszer, éjjel-nappal járőröző biztonsági szolgálat). A Campus Hotel két épületének (A, B) négy-négy emeletén 424 szoba található. A B épületben két- vagy háromágyas szobák találhatók, ezek egy részében négy vagy hat hallgató osztozik egy fürdőszobán vagy konyhán. Legkevésbé zárt az élet azokban a háromágyas szobákban, amelyek közül két-két szoba rendelkezik közös konyhával. A B épülettel szemben az A épületben két- és egyágyas szobák vannak a folyosókon található közös konyhakkal.

Ebben a hotelban a vezetés teljesen arctalan.²⁰³ A HÖK ugyancsak kevésbé van jelen a hotel életében. Az ellenőrzést három szinten írhatjuk le: személyi, technikai és logisztikai szinten. A meglehetősen átfogó ellenőrzés *személyi* oldalát jelenti a biztonsági szolgálat, a recepció és a kártyás beléptetés. Az ellenőrzés *technikai* szintjét a folyosókon és a funkcionális tereken (mosoda, tévészoza, a biciklitároló és az előtér) elhelyezett térfigyelő kamerák alkotják. Az ellenőrzés *rejtett programja* a tér átlátható strukturáltságában valósul meg, valamint abban, hogy a biztonsági őrök kötelezően és folyamatosan bejárnak egy bizonyos útvonalat (a személyi ellenőrzés azonban nem az ő feladatuk, hanem a recepcióé). Bizonyos funkcionális terek, például a büfé, az írószobát, a mosoda, a menza a bejárat közelében vannak elhelyezve, így ezek könnyen szemmel tarthatóak a recepció pult mögül.

A másik kiválasztott intézmény az 1964-ben épült, lassan 50 éves múltra visszatekintő Veress Péter Kollégium karközi intézményként viszonylag nagy önállóságot élvez a Debreceni Egyetemen.²⁰⁴ A kollégium a DE Agrártudományi Centrumában tanuló hallgatóknak kínál alacsony színvonalú szolgáltatást. A kollégiumban 124 négyágyas szoba található hat szinten. Egy-egy szinten a hallgatók rendelkezésére áll 16 szoba, két vizesblokk és egy konyha, a többi szoba vendégszobának kialakítva. A vizsgált periódusban 512 hallgatónak és három külföldi hallgatónak adott otthont az intézmény. A nagy múltú intézmény alapidokumentumaiban arról olvashatunk, hogy a kollégium a közösség-építésen és az elsőgenerációs hallgatók intézményi integrálásán keresztül „diákokotthon” kíván lenni. A kollégium az egyetem tulajdona, és az egyetem a demokratikusan megválasztott Kollégiumi Bi-

zottsággal együtt üzemelteti. A vezetői interjúkból egyértelműen kiderült, hogy a kollégium, hűen hagyományaihoz, széles értelemben vett politikai szocializációs színtér kíván lenni, amelynek közösségfejlesztő programjai, ünnepei aktivizálni kívánják a hallgatókat. A kollégium saját tradíciókkal (bográcsozás, hurkavacsora, filmklub, kézműves szakkör, filmklub stb.), sportszerekekkel (biciklik, pingpongasztal), sportolási lehetőségekkel (jégkorcsolya-, és úszóbérlet, aerobik), újsággal és rádióval rendelkezik. Az intézményben egy sajátos kooperáció alakult ki a Kollégiumi Bizottság, a FEKOSZ,²⁰⁵ a hallgatói önkormányzat és az intézményi igazgatás között. Az épület folyamatos felújítás alatt áll, és a szobákra vonatkozó szabályok eltérőek a felújított és a felújításra váró szobákban. A hallgatók a fel nem újított szobákban tevételesen beleszólnak közvetlen környezetük kialakításába (átfesthetik és dekorálhatják a falat, bútorokat bérelhetnek az intézménytől és használhatják saját bútorait), míg a felújítottakban a térkialakítás korlátozott.

A két bemutatott intézmény homlokegyenest különbözőképpen viszonyul a személyes szabadság és személyes biztonság kérdéséhez, ezért az ellenőrzés rejtett és nyílt módszerei egyrészt a formális szabályok szintjén, másrészt a szabályok hétköznapi implementációja szintjén eltérnek. A Veress Péter kollégiumban a hatalmat a Campus Hotelre jellemző arctalan üzemeltetéssel szemben egy mindenki által jól ismert személy, az igazgatónő testesíti meg.²⁰⁶ Bár mindkét intézményben részletes házirend van, és a be- és kiköltözésre vonatkozóan szabályok írják elő a hallgatók viselkedését, a Veress Péter Kollégiumban a magántér tisztelete szembevetendő. A folyosók és az előtér bekamerázását hosszas vita előzte meg, de a biztonsági őrök jelenléte a kollégiumban csak a beléptető rendszerre és a randalírozók leszerelésére korlátozódik. Az ellenőrzés sajátos formájaként egy, a kollégiumi bizottság segítőiből és a portaszolgálatot teljesítő diszpécseréből álló „bulikommandó” működik az épületben, amely bulinapokon (hétfő, szerda) a szabályok betartását felügyeli.

205 FEKOSZ (Felsőoktatási Kollégiumok Országos Szövetsége) <http://www.fekosz.iif.hu/site/>

206 Az igazgatónő személye az interjúban ambivalensen, de rendre megjelenik. Az igazgatónő a kollégiumi rendezvényeken részt vesz, tanérvnyitót és tanérvnyzárót tart, időről időre bejár a szobákba, és beszélget a hallgatókkal. Az igazgatónő közvetlen kapcsolatban áll az intézményben működő mentálhigiénias szolgálattal is, alkalmazottai pedig a Facebookon követik a hallgatók sorsának alakulását.

203 Interjúalanyaim nincsenek kapcsolatban a menedzsmenttel, az interjúalanyok semmilyen problémával kapcsolatban nem említették személyesen a vezetőket.

204 http://portal.agr.unideb.hu/kollegiumok/arany/koszonto/veres_peter_kollegium.html

Módszertan²⁰⁷

Eredetileg azért kezdtem foglalkozni az egyetemi kollégiumokban zajló csoportviszonyokkal, mert arra voltam kíváncsi, hogy ezekben az intézményekben, amelyekben akár évekig is élnek a hallgatók, milyen állampolgári szocializáció folyik, és ebben a folyamatban milyen szerepük van az intézményeknek és a kollégiumi kortársi kapcsolatoknak. Ennek megfelelően kutatási kérdésem arra vonatkozott, hogy milyen összefüggés van az intézményi szocializáció hatása és a hallgatók közéletéről vallott elképzelései között. E tanulmány a Campus-lét kutatás keretében be kíván mutatni egy projektív módszert, amely lehetővé tette az intézmények politikai szocializációban betöltött szerepének összevetését a hallgatók közről alkotott elképzeléseivel. Különösképpen arra voltam kíváncsi, hogy a közről való nézetek milyen aktivitási formákba fordulnak át, mi jellemzi a közéletéről kialakult kép és a közéleti aktivitás viszonyát. Ebben az összefüggésben milyen szerepe van az intézményekben folyó állampolgári szocializációnak? A rendelkezésre álló adatok alapján igyekeztem rámutatni, hogy milyen összefüggés van a közéletfelfogás, az aktivitás és az intézmények politikai szocializációs potenciálja között.²⁰⁸

Módszertani nehézségek

Amikor a kiválasztott két kollégiumban elkezdtem az előre elkészített interjúvázlatok alapján interjúkat készíteni, az első néhány interjú során világossá vált előttem, hogy a hallgatók nemcsak a definíció szerinti közletről beszélnek gátlásosan (ha egyáltalán hajlandók ilyen kérdésekről gondolataikat kifejtve beszélni), hanem közvetlen életvilágukról is. Úgy tűnt, nincsenek hozzászokva ahhoz, hogy strukturáltan beszéljenek tapasztalataikról, problémáikról, konfliktusairól. Ez azért volt meglepő, mert egyetemistákról van szó, akikről feltételezhető volt, hogy tanulmányaik során és leendő társadalmi pozícióikra készülve már elsajátították

207 Őszintén hálás vagyok Prof. Dr. Szabó Ildikónak és Marián Bélának, akik végig kísérték és segítettek a módszertan kidolgozását. Prof. Dr. Szabó Ildikó lényegi észrevételei a koncepció kidolgozásában és az elemzésben segítettek munkámat. Marián Bélának őszinte köszönettel tartozom a sokoldalú empirikus anyag egységes szerkesztésének megtalálásáért.

208 Az állampolgári szocializáció fogalmát Percheron (1993) és Lányi (1997) művei alapján határoztam meg.

azokat a kommunikációs készségeket, amelyek a közlethez, a közügyekhez való viszonyuk megfogalmazásához szükségesek. Nem tudtam eldönteni, hogy mi okozta a nehézségeket számukra. A személyemet láthatóan elfogadták, de a kommunikációs szituáció érezhetően idegen volt számukra. Ennek elvileg két lehetséges oka volt: vagy nem volt tapasztalatuk kutatási célú interjúban való részvételben, vagy pedig az interjúszituációban fokozatosan kibomló témák riasztották meg őket. Az interjúszituációt arra használták, hogy azt folyamatosan újrafogalmazzák. Ez azt jelentette, hogy az alanyok ahelyett, hogy részt vettek volna egy kialakuló diskurzusban, a kommunikáció különböző eszközeivel (humor, analógia, visszakérdés stb.) többször is *újradefiniálták magát a kommunikációs szituációt*. Nem voltak hajlandók felelős cselekvőként belépni a kommunikációba, és keresték a megfelelő normatív válaszadás lehetőségeit. A hallgatók a feladatot színelég teljesítve igyekeztek elvárásaimnak megfelelő választ adni.

Az első néhány interjú után megerősödött bennem az a feltételezés, hogy nem annyira a kommunikációs készségek hiánya nehezíti az érdemi beszélgetést, hanem éppen ellenkezőleg, egy olyan kommunikációs profizmus, amelyet az olyan témák háritásában szereztek, mint amilyenek az interjúban is előkerültek. A csoportos interjúban a közéleti témák mégoly tapintatos, de mégiscsak *direkt*, a verbalítások szintjén mozgó megközelítése nem bizonyult járható útnak. Ezért rákényszerültem arra, hogy újragondoljam korábbi interjúvázlataimat és az alkalmazott módszereket, vagy keressem az *indirekt*, projektív technikákat.²⁰⁹ Az volt a célom, hogy a tisztán verbális kommunikációt olyan szintre irányítsam, amelyen a verbális és vizuális kommunikáció összefonódik, és amelyben a vizuális szint asszociációkat, projekciókat, történeteket, esetleg humoros reakciókat hív elő. Így jutottam el egy sajátos, játékos technikához, amelyet narratíva-stimuláló kockák segítségével valósítottam meg.

Az ebben a tanulmányban bemutatandó módszer *A közéleti magatartás mintái a Debreceni Egyetem kollégistái körében* című készülő doktori

209 A magyar empirikus társadalomtudományokban kevés példa van a projektív módszerek alkalmazására közéleti kérdésekben. Ilyen Szabó Ildikó és Csepeli György közös munkája (1984). Projektív módszerek társadalomtudományi alkalmazása viszont elterjedt (Siklaki 2011; Vicsek 2006).

értekezésem része. A közéleti magatartás mintáinak feltárására a nyitott interjúmódszer keretében három projektív módszert alkalmaztam: mentális térképezés, közéleti problémákat feltüntető kártyák és narratíva-stimuláló kockák. A projektív módszerek kiválasztásakor figyelembe vettem az egyes módszerek korlátait. A első két módszer alkalmazásával kívánom kontrolálni narratíva-stimuláló kockák mint projektív módszer hiányosságait. Bár e cikkben a harmadikként említett narratíva-stimuláló módszerre koncentrálok, röviden bemutatom a másik kettőt is, mivel a három módszer kiegészíti egymást.

A *mentális térképezés* során arra kértem az interjúalanyokat – a klasszikus lynchi (1960) mentális térképezési hagyományokat követve –, hogy egy üres lapon rajzban mutassák be a kollégiumot. A rajzolás és annak módja a tér vizuális érzékeléséről tájékoztat. Az interjú során a rutin térhasználat nyilvánvalóvá válik. Ezen térhasználat elbeszélése lehetővé teszi a narratív elemek elemzését. Megvilágítja, milyen a megtapasztalt, absztrakt és megélt terek közti kapcsolat. E módszer segít megérteni az intézményi térrendezés hatalmi aspektusait is.

A közéleti problémákat feltüntető kártyákkal a hallgatóknak tíz társadalmi problémát kellett sorrendbe rendezniük. A következő hívó kérdést alkalmaztam: „Ha te lennél az ország miniszterelnöke, és ezeket az ügyeket találnád holnap az asztalodon, milyen sorrendben oldanád meg ezeket?” A kártyákon igyekeztem olyan társadalmi problémákat felsorakoztatni, amelyek vagy aktuálpolitikai vonatkozásúak voltak vagy már a pilot interjúkban is megosztották a hallgatókat. Az utolsó kártya üresen maradt, és arra kértem az interjúalanyokat, hogy nevezzék meg azt a problémát, amit ők tartanak fontosnak. A kártyákon az alábbi problémákat tüntettem fel: (1) Ifjúsági problémák politikai színtereken való megjelenése, (2) EU-csatlakozás, (3) hátrányos helyzetű cigány tanulók korrepetálása, (4) történelmi tragédiák, (5) egyetemi hallgatók röghöz kötése, (6) multi cégek jelenléte, (7) településed köztisztasága, közbiztonsága, (8) fiatalok munkanélkülisége, (9) a termőföld tulajdonjoga, (10) üres lap.

A *narratíva-stimuláló* módszer segített feltérképezni a közről alkotott elsődleges asszociációkat és másodlagos jelentéstartalmakat, a mentális térképezés lehetővé tette annak megítélését, hogy a

kollégium mely terei a tényleges színterei a kollégiumi közéletnek, és végül a társadalmi problémák megítélését célzó kártyákkal azonosítottam olyan közéleti magatartásmintákat, amelyek az előző két módszer nem hívott elő.

A módszer bemutatása: a narratíva-stimuláló módszer

A kockák

A közéleti víziók, magatartásminták előhívására használt narratíva-stimuláló kockák egy ír játékfejlesztő cég termékei.²¹⁰ A játék tizennyolc kockából áll: kilenc kockán általános szimbólumok, jelek, tárgyak találhatóak, kilenc kocka emberi tevékenységeket ábrázol. A játék eredeti célja szerint a történetek megformálását elősegítő nyelvfejlesztő eszköz. Összesen kétszer ötvennégy kép valamilyen kombinációjával találkozott az interjúalany. A szimbólumok egy része nemzetközi egyezményes jel (színház, kérdőjel, L, nyíl, ferde nyíl, sokágú nyíl, szövegbuborék). Másik részük negatív (mumus, szomorú arc, becsapódás, tűz, verekedés, kiabálás, üvöltés, sírás, sérülés, álarc, gyufa, rabló) vagy pozitív (smiley, szivárvány, virág, fa, lepkeháló, kézfogás, hal, ajándék, együtt sétálás, röhögés, méhecske, varázspálca, teknős, babázó lány, csillag, sátor, kulcs) konnotációkat sugalló kép (élethelyzet, cselekvés, tárgy, állat, jelenség). A piktogramok rejtett jelentését figyelembe véve összesen tehát 12 negatív jelentést sugalló és 17 pozitív projekciókat előhívó képet alkalmaztam. Nem köthető egyértelműen pozitív vagy negatív jelentéstartalmakhoz 79 kép. A kétszer kilenc kocka oldalain látható ötvennégy kép tipológiáját a következő táblázat foglalja össze.

210 Rory's story cubes. <http://www.storycubes.com>. 73 Rushfield Avenue, Belfast, BT7 3FQ, Northern Ireland, Magyarországi hozzáférhetősége: www.jatekforras.hu

1a. táblázat: Jelek, tárgyak, szimbólumok

óra	teknős	mobil	arc zzz	szkarabusz	bot	nyíl	mumus	maszk
hal	szökőkút	lábnyom	ejtőernyő	kérdőjel	lakat	színház	szomorú smiley	tűz
fa	abacus	alma	piramis	híd	zseblámpa	szem	méhecske	földgömb

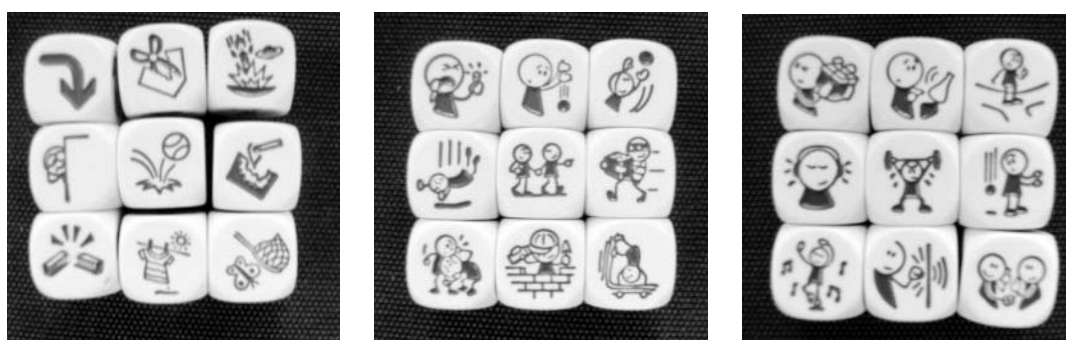

ház	dobókocka	mérleg	buborék	nagyító	villám	lámpakörte	kéz	nyíl
kulcslyuk	kulcs	mágnes	virág	sátor	várjel	sokágú nyíl	csillag	birka
szivárvány	könyv	smiley	vár	varázspálca	repülő	bankkártya	hold	épület

1b. táblázat: Tevékenységek

ajándékok ad	sírás	asztalra csap	olvasás	rajzolás	nevetés	tapogatás	esés	emelés
távozás	cipelés	csengetés	krikett	sétálás	tolás	babázólaný	köhögés	arc bubo- rékkal
kiabálás	mutogatás	evés	kiásás	nyújtzkodás	labdarúgás	elásás	ébredztóórás figura	pénz

ferde nyíl	olló	becsapódás	sérülés	labdát ejt	labdát feldob	ajándékok kap	petróleum lámpa	útelágazás
kukucs- kálás	labda	gyufa	esés	kézfogás	rabló	fülhallgatós figura	súlyemelés	labda mögötte
törés	ruha	lepkéháló	verekedés	falépítés	gördeszakázás	zene	kopogtatás	beszélgetés

A módszer alkalmazásával az volt a célom, hogy azonosítsam a hallgatókra jellemző, közélettel kapcsolatos gondolatköroket. Az interjúk során az interjúalanyokat arra kértem, hogy dobjanak egyszerre mind a 18 kockával, és a kockák felülre eső oldalait felhasználva „rakják ki” a magyar közéletet.²¹¹ Ha az első dobás alkalmával az interjúalanyok döntően csak magánéleti utalásokat tettek, akkor másodjára is feltettem ugyan-

azt a kérdést („Mit gondolsz a magyar közéletéről?”). Összesen 62 hallgatói interjút készítettem, de ezek közül 22 interjúban az alanyok elzárkóztak a játékban való résztvételtől. Így ebben a tanulmányban összesen negyven kockavetés adatait elemzem, amelyek az intézmények és az interjútípusok alapján a következőképpen oszlanak meg.²¹² Az interjúkat hangfájlokra rögzítettük és kezelésük megfelelt a kutatás etikai kívánalmaknak.²¹³

211 Az Aktív Fiatalok Magyarországon kutatás eredményeivel összhangban a kérdésben tudatosan alkalmaztam a közélet szót (Szabó A. – Oross 2012). A politikai viselkedés kutatások adatfelvételei alapján megállapítható, hogy a politika mint kifejezés az elmúlt másfél, két évtizedben negatív jelentéstartalmakkal telítődött (Szabó I. – Örkény 1998; Szabó I. 2010; Laki – Szabó A. – Bauer 2001; Jancsák 2009). Ezért tudatosan elkerültem a „politika” használatát a hívőkérdésben.

212 Készülő doktori értekezésemben természetesen azokat az interjúkat is feldolgozom, amelyek készítése során nem használtam a narratíva-stimuláló kockákat.

213 A hallgatók írásos engedélyben egyeztek bele a beszélgetés rögzítésébe, és a felvett hanganyagokat a kutatás elektronikus tárhelyén tároltuk. E tárhelyhez néhány kutató kapott hozzáférést.

2. táblázat: Interjútipusok intézményenkénti eloszlása

Interjútipus	Veress Péter kollégium	Campus Hotel
Csoportos interjú	12	14
Félig- struktúrált interjú	0	4
Narratív interjú	8	2
Összesen	20	20

Kirakási stratégiák és alakzatok

Az első fontos elemzési szempont maguknak a kockaalakzatoknak a kirakása. Az elmesélt történetek eltérő időben és helyszíneken játszódtak, de az interjúalanyok sokkal kisebb figyelmet fordítottak arra, hogy magukat a kockákat az asztalon hogyan helyezték el egymás mellé. Már az első interjúk készítésénél nemcsak arra figyeltem fel, hogy interjúalanyaim történeteiket különböző időbeli és térbeli konstrukciókban helyezik el, hanem arra is, hogy a kockákból kirakott alakzatok egyfajta mintázatot mutattak. Maguknak a kockáknak az alakzatát, a kirakott konstrukció külső megjelenését az interjúalanyok többnyire nem tudatosan alakították ki. Az alakzatokat a kirakási stratégiák határozták meg. A kirakási stratégiák pedig az alapján különültek el, hogy az interjúalany szabad asszociációk mentén szötte-e a történetet és a történet fonalát követve kereste a következő kockát, vagy valamilyen rendező elvet követett. Így megkülönböztettem 1.) *szabad asszociációs* és 2.) *kategorikus kirakási stratégiákat*. A kirakási típusokat és előfordulásuk számát az alábbi táblázat összegzi.

3a. táblázat: A kirakási stratégiák mintázatai és előfordulásuk gyakorisága

Kirakási stratégiák	Alakzatok	Altípusok
Szabad asszociációs kirakási stratégiák (18)	Asszociációs láncok (11)	
	Lináris történetek (9)	
		Rekurzív történetek (2)
		Jövő orientált történetek (7)
Kategorikus kirakási stratégia	Kocka csoportok (11)	
	Hierarchy (9)	
		Siker–kudarccsökkentés dimenzió mentén felépített hierarchy (1)
		Meglepetések–hétköznapi dimenzió mentén felépített hierarchy (1)
		Megánélet–közélet dimenzió mentén felépített hierarchy (6)
		Szellemi–testi dimenzió mentén felépített hierarchy (1)

1.) *A szabad asszociációs kirakási stratégiák* mentén összefüggő szófüzerek, asszociációs láncok vagy hosszabb történetek jelentek meg. A hosszabb elbeszélések között többször fordult elő rekurzív és jövő orientált történet. Ezért indokoltnak tartom e két típus megkülönböztetését. Rekurzívnak tekintetem egy történetet, ha a történet végén az interjúalany visszatért kezdő gondolatához. Jövőorientált történeteknek kódoltam minden olyan összefüggő történetet, ahol a múlt és a jövő kitüntetett szerepet kapott, míg a jelen síkja másodlagossá vált vagy fel sem tűnt.

A szabad asszociációs kirakási stratégiákkal szemben a *kategorikus kirakási stratégiánál* az interjúalany a kockákat valamilyen szervező elv mentén kategóriákba sorolta. Ezek a kategóriák aztán tovább szerveződhetek hierarchikus modellekbe. Néhány alakzatnál a hierarchia mint szervező elv egyértelműen azonosítható volt. A hierarchikus modellek vonatkozási pontjai a különböző történetekben eltértek. A hierarchia csúcán és alján más-más értékvonatkozások voltak azonosíthatók. Egyetlen kockavetés során találok vegegyes konstrukciókkal is, amikor az asszociációs láncok rendre a jó és a rossz kategóriájába sorolódtak.

3b. táblázat: Kirakási stratégiák képi megjelenése
Szabad asszociációs kirakási stratégia

1. Asszociációs láncok

2. Lineáris történetek

Kategorikus kirakási stratégia

1. Kockacsoportok

2. Hierarchia

A hallgatók leggyakrabban pár kockát kiemelve és azokat egymás mellé helyezve fejtették ki gondolataikat, de kilenc esetben hosszabb összefüggő történeteket meséltek el. Ezek közül két történetben tért vissza a narrátor a kiinduló képhez. Ezeket *rekurzív történeteknek* neveztem el.

Az önmagukba visszatérő történetek mellett hét alkalommal találok olyan történetekkel, ahol a jövő hangsúlyossá vált. A *jövőorientált fikciók és történetek* száma önmagában is jelzi, hogy az interjúalanyok életkori sajátságukból kifolyólag érvényesülési lehetőségeket, alternatívákat keresnek. Sajnos, a kilátásokról alkotott képek eléggé sötétek. „Ha kilátás, akkor egy pont lenne, mert nincs kilátás”, jegyezte meg a sokágú nyílra tekintve az egyik interjúalany a Campus Hotel egyik csoportos interjújában.

2.) A kockák, ha nem lineárisan kerültek egymás mellé, akkor vagy az eltérő életszférák alapján (otthon, iskola, politika, munkás hétköznapi) vagy hierarchikus viszonyok mentén szerveződtek kategóriákba. A kategorikus kirakási stratégiát álta-

lában bipoláris nézőpont jellemezte. A hallgatók a közélet sokszínűségét a jó és a rossz, a magán és a köz vagy a tömeg és az én kategóriáira egyszerűsítették le.

A kategóriába sorolt kockacsoportok tizenegyszer jelentettek meg valamilyen életszférát, míg kilenc alkalommal *hierarchikus rendbe* szerveződtek. A hierarchia viszonyítási pontjai azonban igen eltérőnek bizonyultak. Hol a magánélet, hol a siker, hol a mindent látó szem foglalta el a hierarchiában a legmagasabb pozíciót. Egy alkalommal előfordult, hogy a hierarchia tetején megjelent egy kocka, amit az interjúalany úgy kommentált, hogy a szervező elem a surprise-surprise, a mindent felülíró meglepetés. Érdekesnek találtam, hogy ez egyetlen kocka elhelyezése a hierarchia csúcán dinamizálta egy egyébként hierarchiába szerveződő statikus társadalomképet. A folyamatos változás, a kiszámíthatatlanság ebben az interjúban uralta a közélet bemutatását.

Az önmagukban beszédes alakzatok és kirakási stratégiák gyakran összefüggésbe hozhatónak tűntek adott jelentéstartalmakkal is. Összefüggést találtam a sajátos alakzatok és a jelentéstartalmak között. A politikai közhelyek, sztereotípiák főleg különböző kategóriákba rendeződtek. A politikai sztereotípiák bemutatására a hallgatók általában a hétköznapiaktól elkülönült önálló kockacsoportot alkottak, és ezek igen gyakran vagy a hierarchia tetején vagy az alján helyezkedtek el. A kategorikus kirakási stratégiák mellett a történetek és fikciók viszonylag magas száma azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek az egyetemi hallgatók több olyan szocializációs életszakaszon vannak túl, amely nem az egyéni kiállásra, az egyéni vélemények ütköztetésére ösztönzi őket. A hallgatók véleményüket általában fikciókba ágyazva, egyes szám harmadik személyben megfogalmazva tették közzé. A közélettől való távolságtartás további példája, hogy a kategorikus modellekben hat alkalommal megjelent külön kategóriaként a magánélet – legtöbbször a hierarchia csúcán –, amely elhatárolódik az életvilágtól vagy a klasszikus értelemben vett közélettől.

A módszer előnyei és korlátai

A csoportos interjúk során a vizuális verbális kommunikáció létrehozására a módszer megfelelő eszköznek bizonyult. A módszer továbbá elősegíti egy olyan interjúszituáció létrejöttét, ami az inter-

júalanyok számára nehezen kiszámítható. Maga a játék logikája megbontja azt a dinamikát, amellyel a hallgatók a kommunikáció eszközeivel elkerülik a tényleges kommunikációt. Tehát, a kockák felületeiből kirajzolódó alakzatok értelmezése, mint elsődleges „feladat” eltereli figyelmüket a módszer tulajdonképpeni céljáról, a közéleti asszociációk verbalizációjáról. Az interjúalanyok számára nehéz egyszerre felismerni a kockákat, asszociációs láncba szedni gondolataikat és kontrollálni a kirakott kockák alakzatait.

A módszer kétségtelen előnye továbbá, hogy az egymástól független dobások során az egyes szimbólumok megjelenésének a valószínűsége azonos, míg annak a valószínűsége, hogy pontosan ugyanaz a kép ugyanabban a környezetben kerül felszínre, elenyészően csekély. Így nagyon változatos alakzatok jönnek létre, amelyek sokféle értelmezést engednek meg.

A módszer sajátágaiból fakadóan azt vártam, hogy az alkalmazás során közéleti történetek bukkannak majd fel. A kockák elsősorban gyors közéleti asszociációkat hívtak elő. A közéleti témákban a hallgatók megmaradtak a politikai szempontból korrektnek vélt sztereotípiák megemlítésénél, melyek vagy a tágabb társadalmi közegben, vagy a közvetlen környezetükben közismertek. Fontos azonban megemlíteni, hogy a korosztályra jellemző viszonylag rövid narratív interjúk²¹⁴ után az asszociációk, jelentéstársítások mélyebbekké váltak. A felmerülő konfliktusok gyakoriságának értelmezésénél fontos volt figyelembe venni, hogy a módszer elsősorban a történetmondásra, az akciók, események kiélézése felé terel. Ennek ellenére a módszer nem tűnt alkalmasnak az igazi intimitások megragadására.²¹⁵

A módszer további korlátjának tartom, hogy az emberi tevékenységeket ábrázoló 54 kép nagyobb valószínűséggel hív elő történeteket és hozzászólásokat, mint az egyszerű szimbólumok. A figurális cselekvési elemeknek nagyobb a hívóerejük, mint az absztrakt szimbólumoknak. Ezért a kiválasztott piktogramok gyakoriságának elemzésekor a figurális és a szimbolikus elemek külön elemzendők.

A módszer előnyei és hátrányai a következő táblázatban foglalhatók össze:

214 A 18-24 éves korosztály életútinterjúi viszonylag rövidek. Az interjúk átlagosan másfél órát vettek igénybe.

215 Ezért a felismerésért Marián Bélának tartozom köszönettel.

4. táblázat: A narratíva-stimuláló kockák alkalmazásának előnyei és hátrányai

Előnyök	Hátrányok
Strukturált kérdésektől független gondolatok előhívása	Történetek, események kiélezésére késztet
A szigorú interjúszituáció megtörése	Nem alkalmas mély intimitások megragadására
A kommunikáció verbális vizuális szintre terelése	Normatív asszociációk előfordulása
Lehetőség a kommunikációs profizmus eszközeinek felvonultatására (kettős kódolás, fikció stb.)	A szimbólumok és a figurális elemek nem azonos arányban váltanak ki asszociációkat
Én-reprezentációk, éntávoltítások azonosítása	

A módszer elsősorban a hallgatók fejében lévő mémek, gondolati variánsok előhívását segíti elő. Így alkalmas a közéleti víziók, politikai közérzet vagy politikai világnépek megragadására. A piktogramok bizonyos sztereotípiákat mozgósítottak, amelyek történetekbe ágyazódtak. Az elmondott történetek igazi érdekessége a sztereotípiák milyenségében, kontextusba ágyazottságában és megjelenésük gyakoriságában rejlik. Az, hogy ezek a szimbólumok milyen gyakorisággal és milyen kontextusban jelentek meg, segített feltárni az egész célközönségre jellemző asszociációs mezőt. Az eredmények feldolgozásában elkülönítettem *elsődleges és másodlagos jelentéstartalmakat*. Az elsődleges jelentéstartalmakkal az asszociációs mezőt tártam fel, a másodlagos jelentéstartalmakkal a közéletre vonatkozó elképzeléseket és aktivitási formákat.

Tartalmi elemzés

Interjúim feldolgozása során tehát arra voltam kíváncsi, hogy milyen közéleti víziókat hívtak elő a kockák és ezek milyen történetekbe ágyazódtak bele. A kockák *elsődleges jelentéstartalmát* az első asszociációkkal tudtam felszínre hozni. Egy-egy szimbólumhoz azonban másodlagos, sőt, harmadlagos jelentések is kapcsolódhatnak. Az ásó embert jelölő piktogramhoz például alanyaim a következő elsődleges jelentéseket társították: elássa magát, beleássa magát a munkába, kiássa magát, de emellett megjelentek olyan másodlagos asszociációk is, mint: elás-

sa a problémát, vagy temetjük az országot. Az első helyen kiválasztott képnek különös jelentőséget tulajdonítottam, mivel az vagy erős hívó-jellegű projekciókra utalt, vagy a legkönnyebben azonosítható, a témával összefüggésbe hozható szimbólumnak bizonyult. Erős hívó-jellegű projekciónak tekintetem minden olyan képet, ami azonnal megragadta a megkérdezett interjúalany fantáziáját. Ezért a kockák szintjén először megvizsgáltam az egyes képek kiemelésének mikéntjét és gyakoriságát, és lejegyeztem az először kiválasztott kockákat.

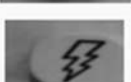

Ezt követően a *másodlagos jelentéstartalmak*: a vizuális és narratív konstrukciók ragadták meg kutatói képzeletemet. Noha én a közélet milyenségére kérdeztem rá, a válaszok alapján világossá vált, hogy három szinten, a klasszikus értelemben vett köz-, a társas és magánélet szintjén elemezhetők az adatok. Így végül az összekapcsolódó másodlagos jelentéstartalmakat három dimenzióban: 1.) a politika, 2.) a társadalom és az 3.) életvilág (a hétköznapi érintkezések szintjén értelmezett tágabb magánélet) kategóriáiban vizsgáltam.

Mindezek alapján a tartalmi elemzés fókuszában a kockák, a kirakási stratégiák és alakzatok, valamint a felmerülő asszociációk és jelentéstartalmak állnak. A jelentéstartalmak két szintjére voltam kíváncsi: arra, hogy milyen elsődleges asszociációkat hívtak elő a kockák, és hogy ezek milyen történetekbe ágyazódtak bele.

Elsődleges asszociációk

Már a kutatás kezdetén felmerült az a kérdés, hogy a kockák generálják-e a felszínre került tartalmakat, vagy a hallgatók a kockák segítségével fejezik ki gondolataikat, és kockaválasztásaik megfelelnek a gondolataikban jelenlévő jelentéstartalmaknak. Abból a feltételezésből indultam ki, hogy ha ugyanaz a piktogram egymástól függetlenül legalább hét különböző történetben megjelent, akkor az a véletlennél kicsit nagyobb valószínűséggel hív életre közéleti fikciókat. Ha a hallgatók egymástól függetlenül kiválasztották a véletlenszerű kockadobásokból legalább hét alkalommal ugyanazt a képet, akkor az nem tekinthető pusztán a véletlen művének. Ezt a feltételezésemet megerősítette az a tény, hogy a piktogram által kiváltott elsődleges asszociációk jelentései és a később elmondott történetek összefüggésbe hozhatóak. Így megkerestem azokat a képeket, amelyeket a kockavetések során a leggyakrabban emeltek ki interjúalanyaim. Megvizsgáltam, hogy ezek közül a piktogramok közül melyeknek volt a legerősebb a hívó erejük, melyeket azonosítottak a hallgatók elsőként. Az eredményeket az alábbi táblázat foglalja össze.

5. táblázat: Az elsődleges asszociációk szintje

Kockák megnevezése	Piktogramok	Elsődleges asszociációk	Első választás	Kiválasztások száma
olvasás		Schmitt Pál plagizált disszertációja, szabály, tanulás, szórakozás, iskola, ifjúság, irodalmi alkotások	3x	17
súlyemelés		kondi, energia, erőlködés, kitartás, súlyemelés, sport		15
ásás		elássa magát, elássa a problémát, beleássa magát a munkába, temetjük az országot, kiássa magát		12
evés		egészséges táplálkozás, mohóság, függőség, evés mint privilégium, hétköznapok		12
mumus		rabló, erdőből beosonó farkas, peszimizmus, kisördög, mumus, félelmek, árnyék		12
smiley		pihenés, társaságok, nevetés, észhez tér, örület, szavazás, biztonság, jó képet vág, humor		11
rabló		bankrabló, wiskis, bűnözés, szaladó rabló, rabló pandúr, bűnügy	3x	10
villám		villámcsapás, idegbetegség, energia, vihar, hirtelen ötletek	1x	10
krikett		egészséges életmód, sport		10
színház		színház, ketősség, kormány és az ellenzék, szórakozás, kultúra,	1x	9
arc buborékkal		gondolkozik, üresfejű emberek, rátalál a megoldásra, álmodozik		9
kézfogás		társasági élet, társaságok, haverok, korrupció, emberi kapcsolatok, barátság, szórakozás		9
becsapódás		világvége, összetörik, gravitációs kísérlet, robbanás, időjárás, bal eset, atomháború, úrtudomány vonzza a rosszt, a villámokat, a pénzt, vonzani az embereket, magyar tudomány, szerencse	1x	8
mágnes		család, ajándék, meglepetés, csúszópénz, beproteztálás, szórakozás, ital meghívás		8
ajándék				8

birka		áldozat, birka magyar, kaja, állattartás, munka, üres fejű birkák		8
ébresztő órás figura		határidő, lustság, munka, korán kelés, ébredés, alvás		8
feldobott labda		játék, lazulás, ugrik a lepattanóra, szerencsejáték, szabadság, lehetőségek, lehetőségek eljátszása, megdolgozol és elveszik		8
sétálás		kis ember, sétál, szórakozás, fehétt, mérlege lní, hogy merre tovább		8
verekedés		verekedés, bukás, visszahúz a rossz, bűnözés, magyarok egymást nyúzzák		8
babázó lány		gyerek, boldogság, úgy tettek mintha nem történt volna semmi óvodás	1x	7
csillag		hulló csillag, csillag/hold, éjszakai tanulás, sztárok	1x	7
fülhallgató figura		befogja a szemét-fülét, zenehallgatás, headset, vidámság	2x	7
kiabálós figura		kiabálás, zárkózottság, kommunikáció hiány, kétségbeesettség, tehetetlenség	1x	7
szökőkút		szökőkút, park, folyó ügyek, termálfüvek, látványosságok, vízforgatás	1x	7
arc zzz		alvás, lustság, közvilágítás, munkahelyi elsunyizások		7
buborék		kód, vélemény, beszéd, kommunikáció, kiutat találni		7
ejtőernyő		kaland, esés, orientáció, mentőöv, sport		7
épület		ranglétra, panel, panel program, üzleti élet, pizzafordetoron		7
méhecske		szúros dolog, fullánkos rovar, félnék méhecske, szomorú, haragos méhecske, dolgozók		7
vár		vár, bástya, halászbástya, biztonság, jólét		7

A táblázat felszínes átfutása is lehetővé teszi annak a negatív univerzumnak az érzékelését, amit az elsődleges asszociációk elemzése feltár. Bár lényegesen több kocka hordoz önmagában pozitív jelentést, mint negatívát, az általam vizsgált fiatal felnőttek negatív jelentéseket társítottak még a hangsúlyosan pozitív szimbólumokhoz is. A „*mit gondolsz a magyar közéletéről*” kérdés által előhívott elsődleges asszociációk többsége negatív jelentést tartalmazó szó. Elég, ha a *mágnes vagy a becsapódás* piktogram asszociációit tekintjük. A mágnes a rosszat, a villámokat, a pénzt vagy az embereket vonzza, ami mellett megjelenik a kissé hétköznapiabb jelentés, a szerencse vagy a tudomány. A becsapódást ábrázoló kép olyan elsődleges asszociációkat is előhívott, mint a baleset, az atomháború, a világvége. Figyelemre méltónak tartom, hogy még az erős pozitív kisugárzású képek (smiley, ajándék) sem váltottak ki feltétlenül pozitív asszociációkat. A *smiley* kapcsán felmerült az észhez tér, örület, jó képet vág, az *ajándék* pedig olyan jelentésekkel társult, mint a csúszópénz, és a protekció.

Az asszociációk jelentős hányada természetesen az egyetemi életszakasz sajátosságait tükrözi, ahol a hallgatók viszonylagos egzisztenciális biztonságban élnek. Az egymástól függetlenül legalább hét interjúban kiválasztott 32 képből hét kép (olvasás, krikett, kézfogás, feldobott labda, babázó lány, ejtőernyő, sétálás) utal korosztályi sajátosságokra. Alanyaim az eriksoni életszakaszoknak (Erikson [1950] 2003) megfelelően ezekben az években vívják meg egyéni harcaikat az érvényesülésért, a pályára kerülésért (lásd a feldobott labda, olvasás asszociációit), hozzák meg életre szóló döntéseiket (sétálás asszociációi), alakítják ki életre szóló barátságait (kézfogás asszociációi) vagy alapítanak családot (babázó lány asszociációi). Egy olyan átmenti életfázisban vannak, ahol az egzisztenciális bizonytalanság és küzdelem vagy akár az aktív élet (krikett asszociációi) hétköznapijaik része. Mindegyik képnél azonban megjelenik az életkor tipikus jelentéstársításaitól eltérő, meglepő asszociáció. Az olvasó figura a tanulás, szórakozás és iskola mellett Schmitt Pál plagizált disszertációjára is emlékezteti a hallgatókat, vagy a kézfogás kapcsán felmerül a korrupció.

Ha közelebbről megvizsgáljuk ezeket a piktogramokat és az általuk kiváltott elsődleges asszociációkat, akkor az egyetemi életszakaszban az egyén magányos küzdelme tárul elénk, ahol a külső támogató közeg hiánya miatt az egyéni döntések túl

súlyosakká válnak (sétálás asszociációi: kis ember, mérlegelni, hogy merre tovább...).

„Szerintem mindenkinek a félelme az, hogy mit csinál magával, tehát hova tud elhelyezkedni, ha az egyetemet elvégezte. Barbiéknál ez még valamennyire kiszámíthatóbb, mint nálunk. Én pont ma keseredtem el. A suliban olvastam valamilyen Corvinusos, karrier expos újságocskát és ilyen embereket keresnek hogy: közgazdász, pénzügyes, kontrollings, meg iT-s, meg ugye az informatikusok. Na mondom jó ((nevetve)), akkor majd lesz valami, tehát ezzel nem tudok mit kezdeni”.

A 32 piktogramból öt hív elő asszociációkat az egyén szintjén megjelenő lehetőségek megragadására (feldobott labda, súlyemelés, ásás) vagy elszalasztására (ébresztő órás figura, arc zzz). Az olvasás piktogramja után a második legtöbbször kiválasztott piktogram a súlyemelés, a harmadik az ásás. Ezek olyan asszociációkat hívnak elő, mint az erőlködés, a kitartás vagy a munkába való belefeledkezés. A labdázó figura (feldobott labda) a játék, a lazulás és a szabadság mellett olyan elsődleges asszociációkat is előhívott, mint a lehetőségek, a lehetőségek eljátszása, vagy az „ugrik a lepattanóra”.

A megkérdezettek választásai alapján hangsúlyosan kirajzolódik a munka világa. Összesen hat piktogram (méhecske, birka, ásás, ébresztő órás figura, arc zzz, feldobott labda) asszociációi köthetőek e témakörhöz. Fontos azonban megemlíteni, és talán már a felsorolt piktogramokból is kitűnik, hogy ezek közül egy asszociáció sem utal kreatív munkára. Az asszociációk lealázó, méltatlan robotra, „üres fejű emberekre” tesznek utalásokat.

A kiszámíthatatlan eseményektől való félelem öt piktogram (becsapódás, villám, csillag, mumus, rabló) asszociációiban jelent meg. Az ismeretlentől, a bizonytalanságtól való félelem jelenlétét a fiatalok körében az is jelzi, hogy a negyedik leggyakrabban kiemelt kocka a mumus olyan asszociációkkal, mint rabló, erdőből beosonó farkas, pesszimizmus, kisördög, mumus, félelmek, árnyék. Az egyik interjúalany e kockához az alábbi definíciót fűzte:

„Kisgyerek és mögötte egy szellemárnyék. Esetleg talán, ha jövőben kiderül, hogy milyen kis mocskos politikus lesz vagy diktátor, akkor már az árnyéka mutatta... Ki gondolta volna, hogy a kis Hitlerből ekkora valami lesz.”

A leggyakrabban kiválasztott kockák listájának ötödik helyén az evés áll, és asszociációi között az egészségtudatos táplálkozás fontossága vagy hiánya mellett a társadalmi különbségek tudatára épülő

félelem is kivethető. A nem megfelelő táplálék, az éhezés árnya előrevetíti a hallgatókban élő és történeteikben a magán- és a közéleti tartalmak szintjén megjelenő veszélytudatot. A további 28 piktogramból három, a kiabálás, a verekedés és a rablás, a közéletben jelenlévő viszályt, megosztottságot tükrözi.

A 32 kockából a hallgatók első kockaként emeltek ki három alkalommal a súlyemelés és a rablót. Ezek a piktogramok tűntek a legerősebb hívó erejű képnek, amelyhez gondolkodás nélkül, azonnal társítottak jelentést. Az elsőként kiválasztott kockák között kétszer felbukkan még a fülhallgató figura. Az erős hívó erejű első választások meglepő módon híven tükrözik az asszociációk szintjén megjelenő erőlködést és a bűnözéshez közeli közélettől való elzárkózást.

Már az elsődleges asszociációk szintjén is érezhető, hogy a közélet a hallgatók történeteiben egy távoli, a bűnözéssel rokon világként tűnik fel. Az asszociációk között nem ritkák a korrupcióra, csalásra, rablásra utaló megjegyzések. A jellemzően bipoláris világképekben, a jók és a rosszak világában sikeres és kudarcos életutakat különítenek el. Az egyén sikerét majdnem kizárólag saját képességei határozzák meg. A munka sem hoz kiteljesedést, a hallgatók szemében lealacsonyító robotolásnak tűnik. Ugyanakkor a félelemérzet és a fenyegetettség érzésének szintje már a középiskolából frissen érkezett 18 éves korosztálynál is magas.

Másodlagos jelentéstartalmak

A piktogramokra adott első reakciók történetekbe ágyazódtak. A kockavetések során a kockák felszínén megjelenő képek által előhívott elsődleges asszociációkhoz a hallgatók további gondolatokat fűztek. E történetek elemzése lehetővé tette az elsődleges asszociációk gyakoriságának vizsgálatán túl ama kontextus tanulmányozását, ahol ezek az asszociációk megjelentek. A történetek kódolása által az asszociációkhoz köthető mélyebb jelentéstartalmak váltak azonosíthatóvá. Arra a kérdésre keresve a választ, milyen asszociációk milyen gyakran, milyen közegben jelennek meg, azonosítottam az elmondott történetekben és kijelentésekben elhangzó jelentéstartalmakat. Minden jelentéssel rendelkező megnyilatkozást lejegyeztem, miközben figyelmen kívül hagytam az egyes gondolatívek közötti, jelentést nem hordozó szövegrészeket.

Így a negyven kockavetés során összesen 758 önálló jelentéstartalommal rendelkező kijelentést

tártam fel. Az adatok három dimenzió mentén rendeződtek. A klasszikus értelemben vett politikai tartalmak elkülönültek a társadalmi vagy a magánéleti tartalmaktól. Noha a hívó kérdés a közéletre vonatkozott, a tágran értelmezett magánéleti megnyilatkozások száma jelentősen nem tért el a közéleti megnyilatkozásoktól. A 758 azonosított jelentéstartalomból 369 került a közélet kategóriába, míg 357 kijelentést lehetett besorolni a hétköznapi interakciók szintereként értelmezett magánéleti jelentéstartalmak közé (6. táblázat).

A 369 közéleti megnyilatkozás során a hallgatók csak 82 alkalommal utaltak politikai ideológiákra, vagy említettek országos vagy helyi szakpolitikai vonatkozású ügyeket. 287 kijelentés általános társadalmi jelenségeket közölt. Ugyanígy a 357 magánéleti említés során interjúalanyaim csak 12 alkalommal helyezték el magukat történeteikben, és utaltak közvetlen magánéletükre. 345 említés vonatkozott azokra a tapasztalataikra, amit hétköznapjaik során közvetlen életvilágukban szereztek. A kommunikációra tett említéseket külön tárgyalom, mint olyan területet, amely a magán és a közélettől is elhatárolódik, és a különböző szférák között kapcsolatot teremt. A kapott adatokat az alábbi táblázatban foglaltam össze (6. táblázat).

6. táblázat: Köz- és magánéleti jelentéstartalmak

Közéleti és magánéleti jelentéstartalmak	Megnyilatkozások száma
Társadalom szintjén értelmezett közélet	287
A politika szintjén értelmezett közélet	82
Az életvilág szintjén értelmezett magánélet	345
Én-reprezentációk	12
Kommunikáció	32
Összesen	758

A magánéleti és közéleti említések majdnem azonos aránya és az én-reprezentációk magánéleten belüli elenyésző hányada mutatja, hogy a hallgatók a közélet alatt a hétköznapjaikban lejátszódó eseményeket értik. Tartózkodtak a tisztán politikai és a tisztán magánéleti megnyilatkozásoktól, vitáktól. Mindez jelzi, hogy a *politikai véleménynyilvánítást nem tartják közéleti tevékenységnek, és legalább annyira vonakodnak politikai nézeteiket kifejteni, mint önmagukat történeteikben elhelyezni*. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy a politikáról beszélni a vizsgált generációban intim dolog, és a politikai vélemény-nyilvánításban a magánéletnek és az én-reprezentációnak sajátos funkciója van.

Én-reprezentációk

Az a tény, hogy a közéletéről való véleménynyilvánítás során a hallgatók önmagukat csak 12 alkalommal helyezték el a kirakott történetekben, és önmagukra vonatkozóan sem asszociációk, sem jelentéstársítások nem jelentek meg, azt jelzi, hogy önmagukat vonakodva hozzák összefüggésbe közéleti témákkal. Az én-reprezentációk alacsony aránya és a kockák rendezésében megjelenő én-el-távolítási stratégiák egyrészt jelzik, hogy a jövő értelmisége számára a köz iránti felelősség egy távoli, tőlük független, negatív univerzum része. A klasszikus értelmiségi ethosz vagy a közjó fogalma egyetlen interjúban sem jelent meg.

Másrészt az én-el-távolítási stratégiák sokszínű és gyakori alkalmazása rámutat arra, hogy a közéletéről nem sikk beszélni. A közzől folyó diskurzust megöröki a tágran értelmezett magánélet elbeszélésein. Időről időre szinte koncentrikus körökben jelennek meg a közéleti kockák mellett az életvilág eseményei. Ezek vagy példák, vagy az érvek alátámasztására szolgáló rövid kitérők, amelyek lazítják az interjúszituációt. A magánéleti történetek tehát különböző szinteken jelennek meg. Ugyanakkor megfordítva, a magánéleti történetekből kibomló közéleti hozzászólások általában kontextus nélküli, hirtelen megjegyzések. Az interjúk visszahallgatásakor a kockavetések azt a benyomást keltik, mintha a hétköznapiak által behatárolt életvilág közege tompítaná azt a tabusértést, amit az ember a közéleti véleménynyilvánítással elkövet. A kockák rakosgatása közben magukat 12 alkalommal helyezték el a hallgatók, ebből hat említés vonatkozott az ország elhagyására, négy interjúalany vagy nevet az egészen, vagy nem akar tudomást venni a körülötte lévő világról, kettő pedig a piramis csúcsán képzelel el magát. Mind a 12 önreprezentáció elhatárolja magát attól a társadalomtól, amelynek része.

Politika

A hallgatók tartózkodtak az önreprezentációtól a magánéleti és a politikai véleménynyilvánítástól közéleti elbeszéléseikben. Az adatok részben a módszer jellegéből fakadóan egyfajta politikai közérzetet rajzoltak ki. Ahogy már említettem, a hallgatók fejében élő politikai világkép sajátosságai egy tőlük távoli, negatív univerzumot sejtetnek, amely közel áll a bűnözéshez, a botrányhoz, a korrupciós ügyekhez és a melléfogásokhoz, a hozzá nem értéshez. Elha-

tárolják magukat a politikai döntéshozóktól, de a közélet átalakítására vonatkozó elképzeléseik mar-kánsak. A kapott politikai vonatkozású jelentéstársításokat a 7. táblázat tükrözi.

A 758 jelentéstársításból pusztán 82 köthető a politikai élethez: 52 asszociáció közéleti szereplőket említ meg, míg 30 a politikai rátermettség hiányára vagy pénzügyi és jogi instabilitásra utal. A közéleti szereplők közé soroltam minden olyan élő szereplőt, illetve minden olyan tényezőt, akinek, illetve amelynek egyértelmű reál- vagy szakpolitikai vonatkozása van. A közéleti szereplők között felbukkantak a következők: Európa (9),²¹⁶ kormány (8), parlament (4), állam (3). Emellett az interjúkban felszínre kerültek olyan entitások is, mint a Wiszki srabló (3), az őszi beszéd, a maffia, az Európa Bajnokság. Az 52 említés 27 aktor között oszlott el, ami sejteti, hogy kevés politikai aktor kapott kitüntetett figyelmet. Olyan aktorok között, akiket egy-nél többször említettek meg a hallgatók, jelen vannak ellentmondásosan megítélt emberek (Wiszki, Gyurcsány) vagy aktuálpolitikai botrányos melléfogások (Malév).

A politikai pártok szempontjából a hallgatók érveikben csak a Fidesz és a Jobbik programjaira hivatkoztak. Aktuálpolitikai klisék hangzottak el, és nem mutattak meg tájékozottságon és érveken alapuló reflektált nézeteket. A média politikai üzeneteinek vagy a szülői véleménynek a reflektálatlan visszaadása az elsődleges asszociációk szintjén jelzi, hogy a média és a családi háttér hatása nem elhanyagolható az érzelmi alapú politikai világképekben. A hallgatók e tőlük távol eső világot igyekeznek figyelmen kívül hagyni. Ha mégis nézeteik kifejtésére kényszerülnek, akkor „előre gyártott, gyorsfagyasztott” termékekhez nyúlnak, amelyek a politikai közbeszéd részei. Így az interjúkban felbukkant a termálvíz, a magyar tudomány, a magyar sportolók. Tematizálódott az Európától való elhatárolódás, az önellátás vagy az idősök ellen kis falvakban elkövetett fizikai atrocitások.

A fiatalok a kialakult helyzetért a politikai megosztottságot (2), a saját érdekek előnyben részesítését (1) és problémák figyelmen kívül hagyását (2) okolják.

„Ez egyben a magyar politika, hogy mutogatnak egymásra”.

²¹⁶ A fejezetben a hallgatók által megemlített magánéleti vagy közéleti jelentéstartalmak számát a társadalmi jelenség után zárójelben közlöm.

7. táblázat: A szűken értelmezett klasszikus politikai közélet ²¹⁷

A politika szintjén értelmezett közélet	Kategóriák	Jelentéstartalmak	Összesen
közéleti szereplők			52
	állam	3	
	kormány	8	
	Európa	9	
	parlament	4	
	Wiszkis	3	
	globalizáció	2	
	Malév	2	
	Gyurcsány	2	
	ellenzék	1	
	maffia	1	
	Schmitt Pál	1	
	Matolcsy	1	
	Stolbuci	1	
	Jobbik	1	
	Fidesz	1	
	IMF	1	
	vezetés	1	
	HÖK	1	
	KOLL. BIZ	1	
	mezőgazdaság irányítás	1	
	mocskos politika	1	
	politikák	1	
	diktátor	1	
	reform	1	
	Őszödi beszéd	1	
	olimpia	1	
	Európa Bajnokság	1	
a kormányzati kudarc okai			11
	politikai rátermettség	5	
	múlt orientáltság	2	
	korábbi problémák	4	
köz iránti felelősségtudat			5
	egymásra mutogatás	2	
	ignorancia	2	
	saját érdek előnyben részesítése	1	
közpénz		14	14
Összesen			82

217 A táblázatban öt személy szerepel. A két nem politikus közül az egyik a „whiskys rabló”: Antal Attila egykori jégkorongozó, aki 30 rablást követett el, 2012-ben szabadult. A börtönben leérettségizett és lediplomázott. A másik Stohl András színész (alias Buci), az RTL Klub híres műsorvezetője, akit 2010 szeptemberében súlyos testi sérülést okozó, ittas állapotban elkövetett járművezetés miatt ítélték el jogerősen 10 hónap letöltendő börtönre.

„Ez a sok kiabálás, veszekedés meg egymás hibáztatása, amit lehet hallani a médiában”.

„Elszívják az emberektől a sok pénzt meg a jó kedvet”.

„Nem törődnek a dolgokkal”.

„Az állam is lehet egy ilyen visszatartó erő. Csak a nem akarás. Tudja, hogy úgy is megkap mindent, és akkor inkább nem is figyel semmire. Megpróbálja úgy kezelni a dolgokat, minthogyha nem is lennének ott. Vagy mintha nem is lennének problémák, mert így könnyebb, mert így nem kell megoldani”.

A politikai rátermettség hiánya gyakran viszsztatató probléma. A megkérdezettek elsősorban a csoportos interjúk során számos utalást tettek a kormány diletтанtizmására.

„Hulló csillag. Megyünk lefelé, ez az előző kormány mondjuk. A mostani se jobb az is lefele szárnnyal”.

„Európa röhög rajtunk, de lehet, hogy az egész világ”.

A kormány rendelkezésére álló kormányzati eszközök között megemlítik az információk visszatartását az emberek megvezetését, félreinformálását.

„A mai magyar kormány elvileg szóban legalább is nagyon támogatja a családokat, a családalapítást, a gyerekvállalást. Igen szóban, mert ha megnézzük, akkor többet von el, mint amennyit adna”.

„A nagy varázslás, ami megy a kormányzatban, és próbálják az embereket elvarázsolni”.

A radikális politikai kijelentések nem tipikusak, de előfordultak. Egy műszaki főiskolás hallgató egy csoportos interjú alkalmával végighallgatott, majd az állam feladatával kapcsolatban az egyik kocka láttán hirtelen megjegyezte:

„Ez a natur mezei ember, akit agyonlőnek, mielőtt még fel tudna kelni”.

Figyelemre méltó, hogy a hallgatók az emberek „megvezetésének” legfőbb eszközeként a tömegkommunikációt nevezik meg. Ugyanakkor az aktív közélet mint a demokratikus ellensúlyokért felelős tevékenység vagy a média közszolgálati funkciója nem tematizálódik. A kialakult közállapotok átalakításában a hallgatók kitüntetett jelentőséget tulajdonítanak a kommunikációnak. A kommunikációhoz 32 jelentéstársítás köthető, ez számszerűleg majdnem a fele azoknak a jelentéstartalmaknak, amiket a hallgatók politikai nézeteik kifejtésére fordítottak.

8. Táblázat: Kommunikációhoz köthető jelentéstartalmak

Kommunikáció	Jelentéstartalmak
tömegkommunikáció	17
internet	2
mobil	4
személyes	6
kód	5
Összesen	32

A kommunikációra vonatkozó megjegyzések közül 17 utal a tömegkommunikációra, tíz a személyes kommunikációra, kettő az internetre, és három emeli meg a kódok, az információ, a digitális intelligencia jelentőségét. A tömegkommunikációra vonatkozó megnyilatkozások kivétel nélkül kiemelik az információktól való távolságtartás fontosságát (Sparks 2007):

„Amit a tévében megvesznek, leadnak, idehazudznak”.

„Múltkor édesanyám olvas egy cikket, hogy meghalt Gyurcsány Ferenc. Én meg: anya... már vezércikk lenne mindenhol, és sehol nincs róla semmi. Ezt valamelyik ökör kitalálta, és felrakta az internetre. Ennyire könnyű befolyásolni az embereket, hogy elhiggyék. Főleg azokat, akinek nincs meg a kultúrájuk ahhoz, hogy megszűrjék ezeket az internetes információkat”.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a fiatalok elhatárolódnak a politikától, és gyakran nem is keresik a problémák okait és megoldási lehetőségeit. Nem tekintik magukat a magyar politikai társadalom részének. „A magyar közélet kukacos” – jegyezte meg egy roma származású hallgató.

Kiemelném azonban, hogy bár a hallgatók tudatosan elhatárolódnak a politikai szférától véleményük a közéletre markánsan negatív.

Társadalom

A 758 azonosított jelentéstartalom közül 287 jelentéstársítás kötődött valamilyen társadalmi jelenséghez. Minden olyan kijelentést ebbe a kategóriába soroltam, ami „az emberekre” vagy az általában vett „magyar emberre” vonatkozott. Ezek a megnyilatkozások elsősorban a magyar társadalom struktúráját, igazságtalanságait, előnyeit és hátrányait tárták fel. A hallgatók hajlamosak voltak a klasszikus értelemben vett politikai közélet helyett

inkább társadalmi jelenségekről beszélni, amelyet át- meg átszöttek a közvelen életvilág tapasztala-

tai. A 326 jelentéstársítást az alábbi alcsoportokba soroltam:

9. táblázat: A tágan értelmezett társadalmi közélet

A társadalom szintjén értelmezett közélet	Kategóriák	Alkategóriák	Jelentést tartalmak	Összesen
bűnözés				64
	gyilkosság		2	
	rablás		13	
	korrupció	kiskapuk	10	
		korrupció	4	
	maffia		1	
	csalás	átvágás	11	
		kizsákmányolás	9	
		hazugság, színlelés	12	
	bűncselekmény		2	
kilátástalanság				59
	szerencse az élet		4	
	orientáció	nyitott szemmel jám	9	
		bizonytalanság	19	
		biztonság igény	6	
	pesszimizmus		21	
irányítottság/irányítás				43
	hierarchia		10	
	irányítás		9	
	gondolkodás		4	
	identitás hiány		2	
	követési hajlandóság		18	
transzcendens erők				41
csodavárás			15	
katasztrófák	baleset		11	
	külső erők		10	
	világvége		5	
rend				18
	jogrend (pozitív)		4	
	jog (negatív)		5	
	büntetés végrehajtás		6	
	közrend		3	
sport			14	14
zárkózottság			13	13
büszkeségeink			12	12
környezettudatosság			10	10
művelődés, kapcsolódás			8	8
előítéletesség			4	4
társadalmi fenyegetettség			1	1
Összesen				287

Bűnözés. A hallgatók által említett társadalmi jelenségek közül a *bűnözés* bizonyult a leghangsúlyosabbnak. Hatvannégyeszer említették a hallgatók a bűnözés valamely formáját, és hozták összefüggésbe a magyar közélet valamilyen jelenségével. A listát a *korruptió*, a kiskapuk kihasználása (14), a rablás (13), hazugság (12) vezeti, de az átvágás (11), és a kizsákmányolás (9) is gyakran megjelenik. Mindez előrevetíti, hogy a magyar társadalom, a hallgatókat körülvevő tágabb világ struktúrái nem kínálnak olyan példaképet, amelyekkel a hallgatók könnyen azonosulhatnak. A kockák csak 12 alkalommal hívtak elő pozitív társadalomképet. Ezek is nagyrészt elcsépelet és a média által sulykolt sztereotípiák (termálvíz, magyar tudomány, sport).

Kilátástalanság. Ebben a sötétben látott világban a fiatalok számára az érvényesülés és a tájékozódás nem egyszerű. A kilátástalanság valamilyen árnyalata 59 megnyilatkozásban rajzolódott ki. Egy agrárkollégista a kiabáló figurára tekintve megjegyezte.

„Készségszegység, bizonytalanság, végző kimerülés vagy kiakadási ponthoz való közeledés”.

A bűnözést és a kilátástalanságot külön-külön majdnem ugyanannyiszor említették az interjúalanyok, mint bármelyik demokratikus intézményt vagy közéleti szereplőt. A hallgatók helyzetük kilátástalanságának ecsetelésekor rendkívül pesszimistának bizonyultak.

„Aki megpróbál kiteljesedni, azt lehúzzák mások vagy megkötik”.

„Mondjuk, ha már a rosszaknál vagyunk, akkor ez a nyíl jelenthetné azt, hogy visszafelé kanyarodunk tehát, hogy nem előre, meg nem a jó felé”.

„Lúzer vagy, hát ez az élet” – „az egész ország egy nagy lúzer”.

„Láttunk egy hulló csillagot, szerencse, de mégse. Vagy dobhatnánk akár hatost is, de ez egyes”.

„A pesszimizmus van középen, a magyar peszimizmus”.

Az interjúalanyok huszonegyszer tettek egyértelműen pesszimistaként azonosítható kijelentéseket. A szigorúan pesszimizmusként értelmezhető jelentéstartalmakon kívül a negatív konnotációjú kijelentések száma 59, míg a tisztán pozitív bizakodó megnyilvánulások száma ezzel szemben csak hét. A kilátástalanság hátterében álló okokat a hallgatók a felelőtlen politikai irányításban, valamint közpénzek elherdálásában vagy nem megfelelő kezelésében látják (14). A problémák okainak tárgyalásakor két alkalommal történt említés a múltra, négy alkalommal a történelem során felhalmozódó problémákra.²¹⁸

218 Lásd Táblázat 7. A kormány kudarcainak okai.

A hallgatók szerint az „emberek” a kialakult közállapotokra színleléssel (12) és bezárkózással (13) reagálnak.

Az adatok alapján a kilátástalanság meghatározó tényezője továbbá a bizonytalanság (19), és a biztonság iránti vágy (6).

„A kérdőjel jelentheti a bizonytalanságot, és a rengeteg kérdést, ami egy témával kapcsolatban felmerülhet. Ez most akár a jelen, akár a múlt. Döntést. Ami leginkább beugrik bizonyosság, megbizonyosodás, bebiztosítani a dolgokat”.

A kilátástalanságot és a bizonytalanságot tovább növeli a társadalmi szintek és szereplők közötti eligazodás növekvő igénye. A hallgatók életében vitathatatlan a tájékozódás igénye, a nyitott szemmel járás (9) fontossága.

„Azt is érthetjük a mai magyar helyzetre, hogy sötétben tapogatózunk”.

A bizonytalanság fontos dimenziója az alulinformáltság, az információk változásának nem követezése, a törvények jogszabályok közti el nem igazodás.

„Nyitott szemmel járni, hogy mindenki próbál mindenre odafigyelni, de szerintem lehetetlen. A gazdaság a padló szélén áll, mindig kérdések, hogy mi lesz velünk, mi lesz az EU-val”.

Irányítottság. A bűnözés (64) és a kilátástalanság (59) mellett a leginkább tematizált társadalmi jelenség az irányítás és irányítottság témaköre (43). A beszélgetések során tizennégy alkalommal merült fel a hierarchia és a vezetés különböző kontextusokban, míg húszan utaltak a vezetettekre vagy a megvezetettekre, a „birka magyarokra”, a „báránykákra”. A birka és a méhecske gyakran hívott elő asszociációkat a gondolkodni képtelen kiszolgáltatott munkásokról. Általában jellemző volt az interjúk során a tömegtől való elhatárolódás.

„Csak annyi, hogy mindenkit irányítanak” – „Egy ember rajzolása ehhez az emberek irányítását kötném hozzá, és a dolgozók a méhek”.

A megvetés néha felsőbbbségtudattal vagy a nevető okos harmadik tudatával párosult.

„Én vagyok itt a piramis csúcsa”.

„Mindenki csak alszik és bambul a panellakásokban. Szerencsejáték az élet. Üresfejű emberek vannak, és ez én vagyok és nevetek”.

Egy, az egyetemi közéletben aktívan résztvevő fiú kockáit hierarchikus rendbe szervezve hosszasan beszélt a vezetőkről, a követőkről és a dolgozókról. A fiú 8. éve egyetemista, és közéleti tevékenységeit

karrierbefektetésként fogja fel. Nem véletlenül lóg az egyetemen, hanem időközben egyesületet alapított, programokat szervez, és a későbbiekben is itt szeretne elhelyezkedni.

„Ha most itt maradunk az egyetemen, akkor az itteni felépítés is hierarchikus, hasonlóan a parlamenti társadalomhoz, mind a tanárok, mind a hallgatók részéről. A HÖK felépítése vagy például a Koll Biz. felépítése is hierarchikus. Azt is mondhatjuk, hogy a kollégiumi társadalmon belüli is vannak vezető személyiségek, vannak követők és vannak dolgozók”.

Mivel a módszer játékos és többszintű kommunikációra készített, nem meglepő, hogy az olyan szigorú tabutémák, amelyek a társadalmi hierarchia alján lévők megvezettségét, kizsákmányolását érintenék, csak igen ritkán jelentek meg. Míg a társadalmi problémákat feltüntető kártyák használatakor a *hátrányos helyzetű cigány tanulók korrepetálása* osztotta meg leginkább a társaságot, a narratívastimuláló kockák esetében csak négy jelentéstársításban találtam cigányságra utaló megjegyzéseket. A radikális szemléletű fiatalok az interjú-szituáció kiszámíthatatlansága miatt vonakodtak részt venni a játékban.

Rend, biztonság. A közállapotok átalakítására tett javaslatokban visszatérő elem a rend és biztonság utáni vágy (18). A hallgatók hosszasan elmélkedtek a szabályok, a törvények indoklásáról, és a közbiztonságról (3). A fiatalok fejében a magyar jogrendről és jogállamiságról alkotott elképzelések vegyesek. Négy alkalommal bukkant fel a törvénykezés pozitív megközelítésben, de öt további jelentéstársítás utal a túlszabályozásra, a szabályok kijátszására, a törvény előtti egyenlőség hiányára. Hat interjúban jelent meg a büntetés-végrehajtás, mint téma. Kissé ijesztőnek tűnik, hogy a fiatalok a büntetés-végrehajtás szigorításától, radikális formáitól sem riadtak vissza.

„Valóban nem kevés a vagyon ellen elkövetett bűncselekmény. Sokat hallani most, hogy a kisebb falvakban az idősek ellen. Lehet, hogy annyira nem veszélyes a helyzet, de a média ezt most nagyon felnagyítja. Ennek ellenére az, aki idősekhez tör be és azt viszi el, amit hosszú évek alatt összekuporgatott, azt én nem szánám, ha ténylegesen életfogytiglanra ítélnék. A halálbüntetést még így sem tudom támogatni”.

„Ők a csendőrséget is vissza akarták hozni, és annak én egyébként szintén örülnék. Meg másrészt nincs ez a korlátozás, amit most bevezet a FIDESZ. Ki mernék menni az utcára”.

A következő, fikcióba ágyazott történet szemléletessé teszi a hallgatók között tapasztalható zárkózottságot, amit fokoz a közvetlen magánélet szférájában megjelenő veszélytudat.

„A kis embert érik mindenféle sérelmek, és ezért egyre nehezebben adja oda a kulcsot, tehát ez itt még bővíti a várat. Közben ő meg kiabál, hogy senkinek nem adja oda a kulcsot, de közben van benne egy olyan belső vágy, hogy gyertek a váramba”.

Transzcendens jelenségek. Interjúalanyaim fel vannak készülve a személyes tragédiákra, az őket érő külső csapásokra (26), és a kialakult közállapotok átalakulását, átalakítását külső vagy transzcendens erőktől várják. 15 alkalommal említettek valamilyen fényt, csodát, isteni sajátságokkal rendelkező lényt, aki nagyon távol, de létezik, és aki képes világuk átalakítására.

„Ha az EU támogatna persze...”

„Várunk a csodára, ez most negatív vagy pozitív?”

„Ide, a kérdőjel alá”.

Művelődés, életmód, kikapcsolódás. Végül a magyar közéletéről szóló diskurzusban felbukkantak a szellemi- és testkultúrára vonatkozó elemek. A hallgatók a művelődésről és a testkultúráról, ezen belül a sportról (14), egészségtudatosságról és környezettudatosságról (10) beszéltek. A művelődéshez kapcsolódó jelentéstársítások között a szellemi javakhoz való egyenlőtlen hozzáférés, a szabadidő és pénzhiány tematizálódott. Az egészséges táplálkozás hiánya és jelentősége mindvégig jelen volt az interjúk során, jelezve, hogy a hallgatók körében a környezettudatosság hangsúlyos elem.

„Azért a sport is egy kicsivel nagyobb figyelmet kap, már most is azt veszem észre, hogy talán egy picivel többet figyelünk oda az egészséges életmódra. Nem sokan, de azért van egy csoport, aki kezdi kinőni magát, mondjuk a gasztroblogokkal és az egészséges táplálkozással”.

„Rémesen egészségtelenül táplálkozunk mi is hál’istennek. Hát igen, egyre kevesebben vannak azok, akik odahaza főznek. Elsősorban ennek a gyerekek isszák meg a levét, hogy már nem nagyon fogják megtanulni, milyen az, amikor tényleg anya kimegy a konyhába és főz, és lehet menni segíteni”.

Egyébként is elmondható, hogy a társadalomról vallott nézetek alapján a tudatosság nem csak a környezettudatosság szintjén azonosítható. A hallgatók tudatosan keresik helyüket a társadalmi hie-

rarchiában,²¹⁹ és igyekeznek tudatosan kihasználni a karrierlehetőségek közötti mozgásteret is. Saját jövőjüket kilátástalannak látják egy olyan közegben, ahol a következmények nélküli események alakítják az ingatag közrendet. Tudatosan mozognak az általuk autoriternek és hierarchikusnak vélt társadalomban, amit nem alakítani, hanem kihasználni szeretnének. A felvázolt, a bűnözéshez közel álló, kiszámíthatatlan és hierarchikusan felépülő világban érthető, hogy a hallgatók elsősorban nem résztvevő állampolgárokká, hanem ügyes játékosokká, egyéni stratégiákká akarnak válni, akik gyorsan tájékozódnak a rendszerszintek között. Nem kötődnek egy-egy társadalmi intézményhez, nem alakítanak ki intézményi identitást, hanem pusztán csak élnek az intézmény adta lehetőségekkel. Nem „táplálni szeretnék a rendszert”, hanem kijátszani, annak érdekében, hogy „vezetőkké”, de legalább „követőkké” váljanak, és elkerüljék az arctalan dolgozók világát.

Életvilág

Minden olyan jelentéstartalmat a tágon értelmezett magánélet, az életvilág kategóriájába soroltam, ahol az események a hallgatók közvetlen hétköznapjait érintették. Az életvilágra vonatkozó

219 Ez az eredmény összhangban van a Campuslét kutatás kvantitatív adatbázisának adataival (Pataki 2012), ahol a kollégisták körében az általános, az akadémiai és a munkapreferenciák alapján klasztereket azonosítottam. Egynegyedük (992-en az online megkérdezettek 4828 fős mintájából) került abba a klaszterbe, amit leginkább az különített el környezetétől, hogy a benne lévők nem a klasszikus akadémiai értékeket követték, hanem egyetemi éveiket arra használták fel, hogy erősítsék társadalmi tőkájüket. A faktoranalízis alapján ezek a hallgatók az egyetem utáni érvényesüléshez fontosabbnak tartják a kapcsolathálójuk bővülését, mint az akadémiai erények elsajátítását. Számukra fontosabb a barátokkal való együttlét vagy a szórakozás, mint egyetemi köteleseik teljesítése. Ezeket a hallgatókat lézengőkként vagy atipikus hallgatókként (Pusztai – Ceglédi – Nyüsti – Bócsi – Madarász 2011) is azonosíthatjuk, de a narratív-stimuláló projektív technika alkalmazásával nyert adatok alapján azt is tudjuk róluk, hogy a kurrikuláris, de az extrakurrikuláris tevékenységeket is sokkal kevesebbszer említették, mint az életre való felkészülés nehézségeit. Az interjúk fényében a „buli” sajátos jelentésárnyalatai nem a hallgatók felelőtlenségére utalnak, hanem túlzott felelősségtudatukra. Egyfajta stressz-oldás, amely segíti őket szembenézni a társadalmi reálfolyamatokkal. Nem kívánnak azonosulni a társadalmi intézményekkel, így nem válnak a politikai társadalom részévé.

elbeszélések tovább árnyalták a hallgatók a mai magyar közéletéről vallott nézeteit.

Életminőség. A kollégisták a hétköznapjaikat leíró szövegrészekben az életminőségüket befolyásoló tényezőkre tettek leggyakrabban utalásokat (58). Olyan vegetatív funkciók fontosságát említették meg, mint az alvás, az evés és az öltözködés. Gyakran utaltak a pénzhiányra (20), a tanulás költségei által okozott nehézségekre is. 12 jelentéstársításban felbukkantak olyan mentálhigiéniai problémák, mint az örület, a szorongás vagy az üvöltés. A vegetatív igények kielégítésére tett utalás és a pénzhiány kihangsúlyozása mutatja, hogy a fiatalok nem érzik egzisztenciájukat biztonságban.

„Ez a mindennapos rettegés, hogy munkanélküli lehetek. Ezek a hajtások. Meg az ember már csak odafigyel, hogy a munkáját hogyan végezze. Reggel már szinte úgy kel fel, hogy már megint retteg, hogy úristen mi lesz már megint”.

„Mindenki számolgatja a pénzt, és mindig azon aggódik, hogy mi történik”.

„Az emberek féltik az munkájukat, féltik a jólétüket, a családjukat, tehát sokszor nem mernek ellenszegülni a felsőbb vezetésnek, és nem mondják el a véleményüket, inkább magukban tartják, csak-hogy ne kelljen szembeszállni olyan emberekkel, akiket magasabb rendűnek tartanak”.

Veszélytudat. Az életvilágban jelen lévő veszélytudat szervezeti (4), egzisztenciális (10), és testi (5) fenyegetettséget is jelent. A hallgatók tartanak az erős szervezeti ellenőrzéstől, a HÖK-től, az anyagi gondoktól, de öt esetben utaltak közvetlen testi fenyegetettségre is.

„A Jobbik internetes oldalán olvastam rengeteg betörést, bántalmazást, amit persze egyébként nem fognak máshol bemutatni”.

A hallgatókban élő veszélytudat azzal a ténnyel is alátámasztható, hogy az életvilágra korlátozódó jelentéstársítások jelentős hányadát (58) képezik az agresszióra és a társadalmi devianciákra tett kijelentések. Az interjúk minden tizedik jelentéstársítása köthető e két területhez. Testközelben érzik a társadalmi megosztottságot, a veszekedést. Hétköznapjaikban a veszekedésen kívül jelen van a hangtalanul növekvő feszültség is. Két jelentéstársítás vonatkozott a haragra, és további hét a problémák elásására, a nézetek ütköztetésének elkerülésére.

„Az önvédelemre visszatérve valahogy meg kell oldani a problémákat. A legjobb elásni, mert akkor biztos nem kerül az ember börtönbe”.

9. táblázat: Az életvilág szintjén értelmezett magánélet

Az életvilág szintjén értelmezett magánélet	Kategóriák	Alkategóriák	Jelentéstartalmak	Összesen
életminőség				58
	tandij		1	
	ruha		1	
	pénz		20	
	alvás		6	
	evés		9	
	lakáskörülmények		9	
	mentál higiéné		12	
egyéni küzdelem				43
	siker	segítség	3	
		karrierépítés	7	
		egyéb	6	
	kudarcc	külső akadály	7	
		önhiba	8	
	döntés		12	
munka				38
	gürzés		24	
	munkanélküliség		6	
	munkaidő		8	
agresszó				37
	erőszak	verekedés	10	
		gyilkosság	1	
		öngyilkosság	1	
		egyéb	3	
	keresztbe tesz		4	
	haragszik		2	
	veszkeedik		12	
	elássa magát		3	
	csal		1	
fenyeg etettségg				28
	szervezeti		4	
	egzisztenciális		10	
	testi		5	
	külső		9	
kapcsolatok				26
	érdek		8	
	barátság		11	
	szerelem		7	
iskola				22
deviancia				21
	drogfüggség		3	
	kényszeres evés		4	
	alkoholizmus		7	
	szerencsejáték		4	
	dohányzás		2	
	mobil függség		1	
buli,zenehallgatás, játék				17
család			14	14
sport			14	14
gyerek			6	13
	gyereknevelés		7	
köz iránti felelősségg				12
	egymásra mutogatás		2	
	ignorancia		6	
	saját érdek előnyben részesítése		4	
kollégium			2	2
Összesen				345

Aggodalomra adhat okot, hogy a hallgatók a verbális és a non-verbális agresszió kívül beszámoltak közvetlen testi agresszióról (15) és deviáns társadalmi magatartásról (21). Megemléstették a drogfüggőséget, a kényszeres evést, az alkoholizmust, a szerencsejátékot, a dohányzást és a technikai eszközökhöz való kényszeres ragaszkodást.

„Ha pesszimisták vagyunk, akkor nem tudjuk, hogy mit csináljunk, hízunk, eszünk vagy zabálunk. Nem tudjuk, hogy merre menjünk vagy iszunk, verekszünk, drogozunk és amúgy erre is elindul egy kiút, de nincsen... látod, és utána ott lesz a fény”.

A konfliktusokra, agresszióra, veszekedésekre utaló magyarázatokban a konfliktuskezelés megbeszéléses, tárgyalásos, konszenzuális megoldásra törekvő módzatai nem fordultak elő.

Egyéni küzdelem. A megkérdezett hallgatók életútjuk megalapozásakor nem számíthatnak külső támogató közegre. 43 jelentéstartalmat társítottak a karrierépítés nehézségeivel, amelyek közül csak három alkalommal említettek külső segítséget. Meglepő azonban, hogy a rájuk váró kudarc okait az egyéni jellemhibákban, lustaságban vélték felfedezni (8), és kisebb jelentőséget tulajdonítottak a külső társadalmi okoknak. Az egyéni küzdelmek és döntések – nem függetlenül a munkáról kialakult meggyőződésektől – az életvilág második legmeghatározóbb kategóriáját alkotják. A munka 37 jelentésárnyalatából 23 a munka fáradtságos és megalázó robot jellegét emelte ki. E régióban a munkanélküliség (6) a fiatalok hétköznapijainak része. Már az elsőéves hallgatók is úgy tűnik, szembenéznek a fiatal munkanélküliség árnyával, a munkalehetőségeik korlátozottságával. A munka egyetlen megnyilatkozásban sem bizonyult kreatív, felszabadító tevékenységnek.

Az egyén szintjén megjelenő küzdelem, amelynek elengedhetetlen feltétele a lehetőségek és korlátok pontos felismerése, az élsport és a tömegsport viszonyában is tetten érhető. Az élsport a kommunikációhoz hasonlóan olyan elem, amely a hallgatók szerint kiutat jelenthet a köz jelenlegi állapotaiból. Az adatok alapján az igazi közszereplők a sportolók, ők tehát napjaink példaképei. Az életvilág szintjén a sport olyan küzdőtér, ahol az egyén kiteljesedhet és elérheti vágyait. A sport egyértelmű szabályokhoz kötött, biztos léttérnek tűnik, ahol a dolgok következményei előre láthatók. Azok a hallgatók, akik legalább amatőr szinten sportoltak, a kockák kirakásánál optimista kijelentéseket tettek.

A megfelelő egyéni áldozatok árán elérhetőnek találták céljaikat.

Állampolgári felelősség. A társadalom szintjén bemutatott közélet és a hallgatók hétköznapi életének szinterei között párhuzamos struktúrákat találtam. E parallel struktúrák jelenléte, jelzi, hogy a társadalom szintjén érzékelt minták az életvilágot sem hagyják érintetlenül. Az egyik ilyen struktúra, ami párhuzamosan megjelent a hallgatók hétköznapijaiban és társadalomrajzaikban, az állampolgári felelősség hiánya (5+12). Ezek a jelentéstársítások hasonló struktúrába szerveződtek mind a társadalomra vonatkozó leírásokban, mind a közvetlen életvilágról szóló elbeszélésekben. A hallgatók a politikai életben és a magánéletben is érzékelik az egymásra mutogatást, demokratikus igényeik artikulálásának képtelenségét. Problémaikat sem a köz-, sem a magánéletben nem hallgatják meg.

„Ezek a fiatalok mindegyik headsettel”.

„Az emberek egymásba rúgnak. Nem nézik mások érdekeit. Nem foglalkoznak azzal, hogy milyen a másoknak, csak az, hogy maguknak jó legyen”.

„Ilyen üres fejű birka emberek vannak. Nagyon sok az olyan. Nem igazán tudunk kommunikálni egymással. Ez itt kiabál a senkinek legfőképpen”.

„Egy csomó probléma van, amit nem annyira hoznak nyilvánosságra az emberek, hanem inkább elásnak”.

„Becsukják az emberek a szemüket, és úgy tesznek, mintha nem látnának és nem hallanának semmit”.

Intézmények. A társadalmi intézmények (iskola, család, kollégium) jelentéstársításai az intézmények szerepére engednek következtetni a hallgatók állampolgári szocializációjában. A hallgatók huszonkét-szer utaltak az egyetemre, illetve a karokra, tizenegyszer említették a családjukat és csak kétszer a kollégiumot. A kollégiumok az intézményi törekvések ellenére más intézményekkel szemben csak kevésbé formálják a hallgatók közéletéről alkotott nézeteit, nem funkcionálnak állampolgári szocializációs szintéreként.

A hallgatók közvetlen életvilágára vonatkozó adatok alapján egy olyan közéleti vízió rajzolódik ki, ahol az egyéni érvényesülésért folyó harc egy kiszámíthatatlan, baljós világban zajlik. E számukra nem sokat ígérő negatív univerzumot nem alakítani, hanem kijátszani szeretnék. A közülethez érzelmi szálakkal kötődnek, nem nevezik meg a közélet

szerelőit, nem kívánnak velük azonosulni, és elhatárolják saját életvilágukat a számukra botrányosnak, korruptnak tartott közélettől.

Összegzés

A hazai és nemzetközi ifjúságkutatások adatai alapján a nyolcvanas évekhez képest a magyar fiatalok politikai aktivitása visszaesett (Szabó A. és Kern 2011; Szabó I. – Örkény 1998). Ez részben a politikai szocializáció intézményeinek diszfunkcióira utal, részben pedig a politikai kultúra sajátosságaira, amennyiben a politika és a közélet világa a fiatalok számottevő részétől távol van. Ugyanakkor az ESS²²⁰ 2010-ben felvett ötödik hullámának adatai szerint éppen az általam vizsgált 20-24 éves korosztályban a részvételi szándék növekedni látszik. Az a magyarázat tehát, miszerint fiatalok kiábrándultak a közéletből, túlzott leegyszerűsítésnek tűnik (Zukin – Keeter – Andolin – Jenkins 2006:118-189; Szabó A. – Oross 2012:66). Valószínűbbnek tűnik az a feltételezés, hogy a politikai részvétel hagyományos formái (választási részvétel, formális szervezetekhez való kötődés) kevésbé népszerűekké válnak, míg az ügy-orientált és civil részvételi hajlandóság nő. Ez a részvételi szándék elsősorban direkt demokratikus és virtuális akcióformákban nyilvánul meg (Szabó A. – Oross 2012).

A Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék egy projektet indított el 2010-ben az a céllal, hogy feltárja az intézmények és kortárs-csoportok állampolgári szocializációban betöltött szerepét. E tanulmány a Campus-lét kutatás keretében egy olyan projektív módszert kíván bemutatni, amely lehetővé tette az intézmények politikai szocializációban betöltött szerepének összevetését a hallgatók köről alkotott elképzeléseivel. A kutatás fókuszában az a kérdés állt, hogy a köről való nézetek milyen aktivitási formákba fordulnak át, mi jellemzi a közéletre kialakult kép és a közéleti aktivitás viszonyát. Ebben az összefüggésben milyen a Debreceni Egyetem két kollégiumának állampolgári szocializációs hatása. A rendelkezésre álló adatok alapján igyekeztem rámutatni, hogy milyen összefüggés van a közéletfelfogás, az aktivitás és az intézmények politikai szocializációs potenciálja között.

A tanulmány egy új módszertani technika bemutatása is egyben, amelyet a Campus-lét kutatás keretében a Debreceni Egyetem két kollégiumában alkalmaztam. A kutatás során a nyitott interjúké-

szítési technika keretében egy új projektív módszert használtam annak érdekében, hogy feltárjam az intézmények politikai szocializációban betöltött szerepe és a hallgatók közélet-felfogása közti összefüggést. A nyitott interjúkészítési technika keretében narratíva-stimuláló kockákat alkalmaztam. Az interjúk során az interjúalanyokat arra kértem, hogy dobjanak egyszerre mind a 18 kockával, és a kockák felülre eső oldalait felhasználva „rakják ki” a magyar közéletet. A bemutatott adatok 40 interjú alapján alakultak. A kockák felszínén megjelenő piktogramok bizonyos közéleti sztereotípiákat mozgósítottak, amelyek történetekbe ágyazódtak. Az elmondott történetek igazi érdekessége a sztereotípiák milyenségében, kontextusba ágyazottságában és megjelenésük gyakoriságában rejlik. Az, hogy ezek a szimbólumok milyen gyakorisággal és milyen kontextusban jelentek meg, segített feltárni az egész célközönségre jellemző asszociációs mezőt. Az eredmények feldolgozásában elkülönítettem *elsődleges és másodlagos jelentéstartalmakat*. Az elsődleges jelentéstartalmakkal az asszociációs mezőt tártam fel, a másodlagos jelentéstartalmakkal a közéletre vonatkozó elképzeléseket és aktivitási formákat.

A tartalmi elemzés fókuszában a kockák, a kirakási stratégiák és alakzatok, valamint a felmerülő asszociációk és jelentéstartalmak álltak. A jelentéstartalmak két szintjére voltam kíváncsi: arra, hogy milyen elsődleges asszociációkat hívtak elő a kockák, és hogy ezek milyen történetekbe ágyazódtak bele.

A módszer rendkívül hasznosnak bizonyult a közbeszédben kialakuló hallgatási kultúra megteremtésére, a közéleti víziók, politikai közérzet vagy politikai világkép megragadására.

Az eredmények alapján a Debreceni Egyetem két kollégiumában a hallgatók társadalmi közérzetére vagy politikai világképére vonatkozólag az alábbi néhány óvatosan megfogalmazott összefüggés állapítható meg.

(1) *Közéleti víziók*. Bár a kutatás során alkalmazott hívókérdés a magyar közélet leírására vonatkozott, a hallgatók a közélet fogalma alatt nem a klasszikus értelemben vett közéletet értették, hanem az általában vett magyar emberről vagy a közvetlen hétköznapjaikban lejátszódó eseményekről beszéltek. Ez elgondolkodtató jelzése annak, hogy állampolgári kultúrájukból hiányzik a közélet modern társadalmakra jellemző képe, és ezzel összefüggésben személyes viszonyuk is nélkülözi az aktív, résztvevő állampolgárra jellemző késztetéseket. A politikai véleménynyilvánítás és az én-reprezentá-

ció a jelentéstársítások csak kis hányadát tették ki, jelezve, hogy a politikai vélemény-nyilvánítástól a hallgatók jelentős hányada tartózkodik. Ennek megfelelően az összegyűjtött jelentéstársításokat három szinten – az életvilág, a társadalom és a politika szintjén – elemeztem.

Életvilág. A hétköznapi interakciók leírása során az életutak kialakításában hangsúlyos az egyéni küzdelem jelentősége. A hallgatók magányos harcként tüntetik fel az emberi életutak sikereit vagy kudarcát. Küzdelmeiket magányosan vívják meg, és nem számítanak támogató közegre. Az egyéni érvényesülésért folyó küzdelmet végigkíséri az egzisztenciális, intézményi és testi fenyegetettség árnyéka. A közvetlen magánélet elbeszéléseinek háttérében felsejlenek olyan deviáns magatartások, mint a verbális és non-verbális agresszió vagy a fiatalok életminőségét veszélyeztető kényszeres tevékenységek.

Társadalom. Interjúalanyaim a közvetlen életviláguk sikeres és elretentő történeteinek kívül gyakran utaltak a társadalomban „általában” érzékelt jelenségekre. A „közvetlen” és az „általános” között azonban nem körvonalazódott az a köztes, közös cselekvésekre lehetőséget kínáló közéleti tér, amelyhez valóságos közük lenne. A magyar közélet kapcsán a bűnözés, a kilátástalanság és az irányítottság tematizálódott. A biztonság utáni vágy és a transzcendens jelenségekben való hit jelzi, hogy a fiatalok nincsenek meggyőződve azokról a rendszerbiztosítókról, amelyek hosszú távon meghoznák a kívánt előnyöket.

Politika. A hallgatóknak a klasszikus értelemben vett közéletre vonatkozó megjegyzései alapján azt a megállapítást tehetjük, hogy a politikai véleménynyilvánítás tabusértésnek minősül. Ám a közéletről formált vélemények, amennyiben áttörnek a társadalmi korlátokat, mégis markánsak. A nézetek ütköztetését nem tekintik a követendő értelmiségi ethosz részének. Ezért a politikához köthető jelentéstársítások száma elenyésző a társadalomról vagy az életvilágról szóló elbeszélésekkel szemben. A társadalomban vezető szerepet vállaló közéleti szereplők csak ritkán, és általában bűnözéshez közeli kontextusban bukkanak fel. A politikai aktorok dilettantizmusa, a demokratikus érdekartikuláció hiánya és a magánérdek túlsúlya miatt a vizsgált fiatalok elhatárolódnak a magyar közélettől.

(2) *A közről kialakított kép és a közéleti tevékenységek kapcsolata.* Az adatok alapján megkér-

dőjeleződni látszik az a nézet, miszerint a fiatalok egyfajta politikai apátiában vannak, nem szerveződnék generációvá (Szalai 2011), így nem képeznek rendszerformáló erőt.²²¹ Az adatok tükrében ugyan beszélhetünk a politikai szférától való távolságtartástól, de mielőtt a fiatalok rendszerformáló erejéről véglegesen lemondanánk, érdemes figyelembe vennünk két tényezőt. Egyrészt azt, hogy a fiatalok nem foglyai annak a politikai kultúrának, ami alól az értelmiség sem tudja kivonni magát. Nem képezik a politikai társadalom részét, és ez lehetővé teszi számukra, hogy céljaiknak megfelelően a társadalmi, közéleti és politikai intézményektől, az intézményekbe való betagozódástól és az intézményesüléstől távol tartsák magukat (Rosen 2001). Másodsorban pedig megvetik a munkás hétköznapi „gürizését”, és még nem tették magukévá az idősebb generációk „van mit veszteni” logikáját. A fenti két jellemző kívülről bár, de határozott rendszerformáló erővel bírhat.

(3) *Intézmények állampolgári szocializációs hatása.* Az eredményeket összefoglalva elmondható, hogy az intézmények (iskola, kollégium) kevésbé formálják a hallgatók közről való nézeteit. Az egyetem és elsősorban a karok határozott közéleti színteret képeznek, míg a lakótér, a kollégium az intézmény kifejezett intézkedései ellenére sem tekinthető a politikai szocializáció meghatározó tényezőjének. Az adatok korlátait figyelembe véve ennek okát abban látom, hogy a hallgatók elkerülik a klasszikus aktivitási formákat. Nem azonosulnak intézményekkel és nem is kívánnak részt venni az intézmények aktív formálásában. A rendszerszintek közötti diszkrpanciákat kívánják saját érdekeiknek megfelelően kihasználni. Adataink alapján a formális intézmények kevéssé, de az informális társadalmi intézmények (tér, orientáció, kommunikáció) jelentős mértékben formálják a hallgatók magatartás-mintáit.

(4) *Végül az adatok alapján kirajzolódni látszik a klasszikus diákközösségek felbomlása.* Az értékek átrendeződése (Csepeli és Örkény 1996; Bauer – Szabó 2005, 2009, 2011; Marián 2012) a csoport-

221 Szalai Erzsébet *Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon* című könyvében kvalitatív interjúkkal elemezte a fiatal felnőttek rétegspecifikus identitását és habitusát kilenc társadalmi csoportban, és vizsgálta az új-kapitalizmus hatását az ifjúsági kultúrákra. Adatai alapján megállapítja, hogy az általa vizsgált fiatal felnőttek nem tekinthetők egységes generációnak.

kötődések átformálódása (Szabó 2010; Anderson 2006). A klasszikus értelemben vett csoporttudattal, csoporthatárokkal, csoportnormákkal azonosítható klasszikus közösségeket felváltják a kommunikatív közösségek.²²² Ezekben a formálódó új típusú közösségekben az orientáció és a kommunikáció kitüntetett jelentőséget nyer. A közösségek átalakulásával párhuzamosan a közzől vallott nézetek közéleti aktivitásba való átfordulása sajátos mintázatokat mutat.

Összegzés

A hazai és nemzetközi ifjúságkutatások adatai alapján a magyar fiatalok politikai aktivitása visszaesett a nyolcvanas évekhez képest, amely a politikai szocializáció intézményeinek diszfunkcióira. Ugyanakkor az ESS 2010 adatai alapján a 25 év alattiak körében bizonyos aktivitási formákban növekvő részvételi szándék tapasztalható. E tanulmány a Campus-lét kutatás keretében kíván bemutatni egy projektív módszert, amely lehetővé tette az intézmények politikai szocializációban betöltött szerepének összevetését a hallgatók közéleti aktivitásával és a közzől alkotott elképzeléseivel.

A nyitott interjúkészítési technika keretében narratíva-stimuláló kockákat alkalmaztunk. A módszer rendkívül hasznosnak bizonyult a közbeszédben kialakuló hallgatási kultúra megtörésére. A bemutatott adatok 40 interjú alapján.

Az eredmények azt tükrözik, hogy a kollégiumokban a vezetési stílustól függetlenül az intézmény politikai szocializációs hatása elenyésző. A fiatalok a közzől alkotott nézeteiknek megfelelően, nem azonosulni kívánnak az intézményekkel, nem részt venni annak programjain, hanem kijátsszák a különböző rendszerszintek közti lehetőségeket.

Abstract

Several recent studies on youth culture have demonstrated the low participation and political radicalization of young adults. Apart from small groups of radical actors Hungarian young adults

222 A késő modernitás közösségeinek szükségszerű felbomlását Delanty és Bauman (2000) vázolja fel. A közösségek átalakulásának magyar vonatkozásait lásd Feleky 2009; Gergő 2009; Utasi 2011. Anderson (2006) elemzése segít megérteni a közösségek szimbolikus elemeinek formálódását.

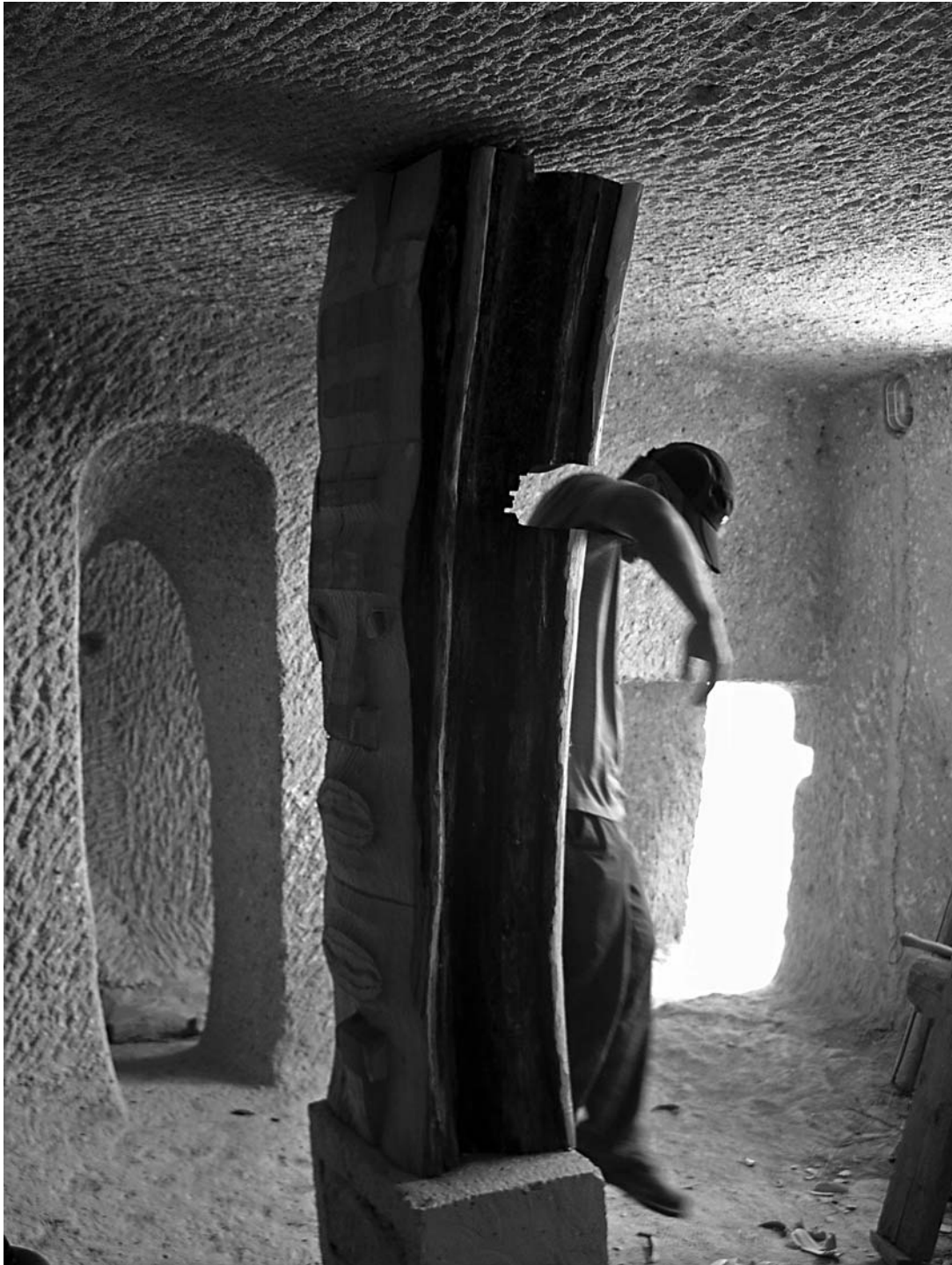
are lost between the plurality of social life-worlds and the political subsystems with one of the lowest participation rate in Europe. The Campus-life project (<http://campuslet.unideb.hu>) aims to explain how the changing forms and spaces of connectivity and privacy contribute to civic education. Within this framework the research seeks to answer the question how the role of student houses in civic socialization is overwritten by students' public values and actions. In order to explore the nature of civic socialization of students at University of Debrecen we proposed an ethnographic study with the combination of three different methods: 1.) participant observation; 2.) 26 mini focus groups conducted among roommates of two student houses at the University of Debrecen; 3.) 10 Narrative interviews in student houses at the University of Debrecen. The study presents a new projective technique used as a story trigger during the interviews. Story cubes were used to guide students to the verbal visual communication level where they can comfortably utter their public notions.

The important finding from our analysis is that regardless the differences in managerial style and community initiatives neither of the student houses managed to provide a successful scene for political socialization. Our data show that the underlying reason for low participation lies in the students' public values and visions. They do not intend to participate or identify themselves with institutions they rather take advantage of different systemic levels and carry out individual strategies.

Irodalom

- ANDERSON, BENEDICT 2006 *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan.
- BAUER BÉLA – SZABÓ ANDREA 2009 *Ifjúság – 2008. Gyorsjelentés*. Budapest, Mobilitás Ifjúságkutatási Iroda.
- BAUER BÉLA – SZABÓ ANDREA 2011 *Arctalan? nemzeték. Ifjúság 2000–2010*. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.
- BAUER BÉLA – SZABÓ ANDREA 2005 *Ifjúság – 2004. Gyorsjelentés*. Budapest, Mobilitás Ifjúságkutatási Iroda.
- BAUMAN, ZIGMUNDT 2000 *Liquid Modernity*. Cambridge, Polity.

- CSEPELI GYÖRGY – ÖRKÉNY ANTAL 1996 *Jelképek és eszmék az európai nemzeti himnuszokban*. Regio, 2:3-34.
- DELANTY, G. 2003 *Community*. London – New York, Routledge.
- ERIKSON, ERIK H. 2002 *Gyermekkor és társadalom*. Budapest, Osiris.
- FELEKY GÁBOR szerk. 2009 *Közösségi relációk: elméletek, narratívák, hipotézisek*. Szeged, Belvedere.
- GERGŐ ZSUZSANNA szerk. 2009 *Közösségi mozaikok – interjúk*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- JANCSÁK CSABA 2009 *Miért jó a rossz a jóban? A két-farkú kutya jelenség megértése felé*. In Bíró István szerk. Csatlakozás az Európai ifjúsági Térséghez 3.0, Szeged: EIKKA, 29-64,
- KERN TAMÁS – SZABÓ ANDREA 2011A politikai közéleti részvétel alakulása Magyarországon, 2006–2010. In Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea szerk. *Részvétel, Képviselet, Politikai változás*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- LAKI LÁSZLÓ – SZABÓ ANDREA – BAUER BÉLA szerk. 2001 *Ifjúság 2000*. Gyorsjelentés. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- LÁNYI, GUSZTÁV 1997 *Politikai pszichológia és politikatudomány*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- LYNCH, KEVIN 1960 *The image of the city*. Cambridge (Mass), MIT Press.
- MARIÁN BÉLA 2012A debreceni egyetemisták értékvilága. *Educatio*, 2:272-286.
- PATAKI GYÖNGYVÉR 2012 Magány és társas élet a Debreceni Egyetem kollégiumaiban. In Dusa, Á. – Kovács, K. – Márkus, Zs. – Nyüsti, Sz. – Sörös, A. szerk. *Egyetemi élethelyzetek. Ifjúsápszociológiai tanulmányok*.
- PERCHERON, ANNICK 1993 *La socialisation politique*. Paris: Armand Colin.
- PUSZTAI GABRIELLA – CEGLÉDI TÍMEA – NYÜSTI SZILVIA – BOCSI VERONIKA – MADARÁSZ TIBOR 2011 Láthatatlanok, létezők, közönyösek. *Educatio*, 2:271-280.
- ROSEN, BERNARD CARL 2001 *Masks and Mirrors – Generation X and the Chameleon Personality*. Westport, Praeger Publishers.
- SIKLAKI ISTVÁN 2011 *Vélemények mélyén. A fókusz-csoport módszer, a kvalitatív véleménykutatás alpmódszere*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- SPARKS, COLIN 2007 Az internet és a globális közsféra. In Angelusz, Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni, Tamás szerk. *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Budapest, Gondolat, 776-800.
- SZABÓ ANDREA – KERN TAMÁS 2011 *A magyar fiatalok politikai aktivitása*. In Bauer Béla – Szabó Andrea szerk. 2011 *Arctalan? nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.
- SZABÓ ANDREA – OROSS DÁNIEL 2012 A demokratikus részvétel tendenciái a magyar egyetemisták és főiskolások körében. In Szabó Andrea szerk. *Racionálisan lázadó hallgatók 2012, Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I*. Szeged, Belvedere Meridionale, 65-109.
- SZABÓ ILDIKÓ – CSEPELI, GYÖRGY 1984 *Nemzet és politika a 10-14 évesek gondolkodásában*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, beszámolók, jelentések.
- SZABÓ ILDIKÓ 2010 *Nemzet és szocializáció*. Budapest, L'Harmattan.
- SZABÓ ILDIKÓ – ÖRKÉNY ANTAL 1998 *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Könyvek.
- SZALAI ERZSÉBET 2011 *Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Budapest, ÚMK.
- UTASI ÁGNES szerk. 2011 *Közösségi kapcsolatok és közélet*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- VICSEK CSILLA 2006 *Fókuszcsoporthoz elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás*. Budapest, Osiris.
- ZUKIN, C. – KEETER, S. – ANDOLIN, M. – JENKINS, K. 2006 *A New Engagement? Political Participation, Civic Life, and the Changing American Citizen*. New York, Oxford University Press, 118-189.

Lai Yun-Hsin, koreai művész egy antropomorf kereszt alakú negatív formát mélyít egy fatörzsbe (első kép), amelynek hátoldalát önarcképevel díszíti. Az így kapott oszlopot egy kőtalapzatra állítva, totemhez, korpuszhoz vagy kopjafához hasonló vertikális helyzetbe hozza, majd a negatív formát saját testméreteihez finomítja (második kép). A mű elkészültekor testével egészíti ki a művét (harmadik kép). Csintalan Henrietta, az alkotótelep egy későbbi vendége ismeretlenül és a koreaitól függetlenül megtalálja a fatörzsből kivájt fadarabkákat és forgácsot, megismeri, honnan valók a fadarabok, és ezek felhasználásával a fatörzs előtti területen egy antropomorf mozaikfigurát alakít ki. A két művész személyesen nem találkozott.

NEMI KÜLÖNBΣEGEK, CSOPORTJELLEMZŐK ÉS HABITUSOK AZ EGYETEMISTA SPORTOLÓK KÖRÉBEN

Bevezetés

A társadalomkutatók évtizedek óta kutatják, s a mai napig is folyamatosan figyelemmel kísérik a nők helyzetét, elfogadásuk mértékét a társadalmi élet olyan területein, amelyek korábban kizárólag a férfiak privilégiumai közé tartoztak (pl. munkaerőpiac, politika, oktatás stb.). A sport más – társadalomtudományi kutatási területekhez hasonlítva – sokkal inkább marginalizált helyzetben van, ennek megfelelően a sport területére jellemző nemi különbségek is a kevésbé kutatott témák közé tartoznak hazánkban. Néhány jelentős kutatási eredményről eltekintve (lásd Bodnár 2002, 2003; Perényi 2003; Dr. Gáldiné Gál 2007; Gál et al. 2008 stb.) alig találunk olyan magyar tanulmányt, amely a nők helyzetét vizsgálná a sport világában. A külföldi, elsősorban angolszász sportszociológiai szakirodalomban leginkább a marxista (körükben is a legjellemzőbben feminista) írások mutatják be a nemi egyenlőtlenségek megjelenési formáit, mértékét és okait (Lüschen 1980). Ugyanakkor kritikaként fogalmazódik meg ezekkel szemben, hogy ideológiai elkötelezettségük miatt úgy tűnik, írásaikból olykor hiányzik az objektivitás (Dunning 2002).

Dolgozatomban arra vállalkozom, hogy egyrészt néhány nemzetközi és a hazai kutatás alapján bemutassam a nemi egyenlőtlenségek megjelenését a sport világában, másrészt egy kisebb volumenű empirikus kutatás segítségével ismertessem néhány, a Debreceni Egyetemen lévő sportoló csoport genderszempontrú elemzésének eredményeit. Mindez azért is fontos, mert a napjainkban, amikor törvények biztosítják állami, EU-s, sőt sok esetben globális szinten a nők férfiakkal egyenlő jogait, a nők sportban elért sikerei és a sportolási lehetőségek növekedésének ellenére a sport még mindig a férfiaknak fenntartott terület, ahol maskulin tulajdonságok és erények (úgy mint erő, agresszivitás, versenyszellem, harc stb.) dominálnak (Dunning 2002; Hadas 2009). Ez a maskulin jelleg sokak számára összeegyeztethetetlen a hagyományos női szerepekkel és tulajdonságokkal (pl. érzékenység, családról való gondolkodás és otthon melegének megteremtésének fontossága mint kiemelkedő cél stb.). Ennek hátterében az áll, hogy a férfi identitás

megteremtésében és folyamatos megerősítésében a sportnak már a kezdetektől, az ókori olimpiáktól kezdve is kiemelkedő szerepet tulajdonítottak (Földesi et al. 2010).

Kutatásomat a *Campus-lét a Debreceni Egyetemen* kutatás keretében folytattam, amely célul tűzte ki a különböző cselekvési minták alapján elhatárolódó csoportok felkutatását és megismerését a Debreceni Egyetemen.²²³ A kutatás során sportolói csoportokat és sportolókat (kosárlabdázó fiúkat és lányokat, kézilabdázókat, focistákat, step aerobicosokat, zumbázókat, kondizókat és egy karatézó lányt) vizsgáltunk neveléstudományi mesterszakos hallgatókkal,²²⁴ résztvevő megfigyeléssel, esetenként fókuszcsoportos interjúkkal és egyéni interjúkkal 2011-ben és 2012-ben. Arra voltunk kíváncsiak, hogy (1) ezek a csoportok hogyan működnek, (2) mi jellemzi őket, (3) milyen különbségek vannak az egyes sportágakban, sportolói csoportokon belül egyrészt a habitusokat, másrészt a nemek közti eltéréseket tekintve, (4) illetve mi jellemzi az úgynevezett férfias és nőies sportágakat, valamint, hogy (5) van-e férfiuralom az egyetemi sport világában. A kutatás tehát három elméleti síkon zajlott: társadalmi szinten (debreceni egyetemisták társadalmá, az ebben lévő pozíciók és a pozíciókhoz kapcsolódó habitusok vizsgálata), csoportszinten (az egyes sportoló csoportok jellemzőinek, működésének vizsgálata) és egyéni szinten (nemi különbségek vizsgálata a sport és sportolók világában). Bár az eredmények nem alkalmasak általánosításra, számos olyan információhoz juttatnak, amelyek segítenek megérteni a sport és sportolók világát az egyetemen, különös tekintettel a társadalmi nemek közti különbségekre, hozzájárulva Fényes Hajnalka (2010) kutatási eredményeihez a partiumi régió felsőoktatási intézményeiben tanuló hallgatók nemi különbségeiről.

223 „Campus-lét” a Debreceni Egyetemen. Csoportok, csoporthatárok, csoportkultúrák OTKA K 81858 számú kutatás. A hároméves kutatás 2010 februárjában kezdődött. A kutatás vezetője Szabó Ildikó.

224 Ezúton is szeretném megköszönni Hurja Kintinek, Ócsai Gittának és Tölgyesi Júliának a résztvevő megfigyelések során végzett lelkes munkájukat, akik ezzel hozzájárultak a dolgozat megírásához, s a Campus-lét kutatás sikeréhez.

A dolgozat első részében szakirodalmi áttekin-
téssel mutatom be a sportoló csoportok jellemzőit,
illetve a társadalmi nemek és a sport viszonyát, a
második, empirikus kutatást tartalmazó részben pe-
dig a kutatás eredményeit foglalom össze.

I. Elméleti háttér és kutatási kérdések

Ebben az elméleti részben egyaránt foglalkozom
a sportoló csoportokkal kapcsolatos kutatásokkal és
azokkal, amelyek a nők helyzetét tárják fel a sport
világában. Elemzésemben Bourdieu (1994a, 2008)
társadalmi teret, mezőket és habitusokat tartalmazó
elméletére támaszkodom, amelyben szerepet játszanak
az olyan ágensek, mint a gazdasági, kulturális és
szimbolikus tőke. A társadalmi tér magában foglalja
a társadalmi világ mint viszonyfogalom meg-
ragadhatóságának elvét: a valóság, amelyet leír,
alkotóelemeinek kölcsönös egymásra vonatkozásában
gyökerezik. A társadalmi teret egymástól el-
különült pozíciók struktúrájaként kell elképzelni,
ahol a pozíciókat minden esetben egy bizonyos
tőkefajta eloszlásában elfoglalt hely határoz meg.
Mivel ezek a tőkefajták a társadalmi téren belül kü-
lönöző mértékben, egyenlőtlenül vannak elosztva
(esetünkben az egyetemisták társadalmi terében, el-
sősorban sportoló debreceni egyetemisták terében),
a pozíciók mentén elkülönülnek egymástól az egyes
csoportok. A test maga is társadalmi termék, amely-
nek értéke van, tehát egyfajta értékesíthető tőkének
tekinthető. A testen is vannak olyan megkülönböz-
tető jelek (ruha, smink, kiegészítők stb.), melyek
tisztán kulturális előállítású termékek: egyes em-
berek, vagy inkább emberek egy csoportja ezekkel
kívánja kifejezni kulturáltságuk, azaz a természettől
való eltávolodásuk mértékét.

A pozíciók minden osztályához (esetünkben
egyetemista csoportokéhoz) egy, a pozíciók által
létrehozott habitus (ízlés) rendelhető. A vizsgált
egyetemista csoportok eltérő habitusról, azaz ízlés-
ről tesznek tanúbizonyságot, s ezek olyan megkü-
lönbözött jelek lehetnek, amelyek megerősítethetik
identitásukat az adott csoporthoz tartozáshoz.
Ebben az esetben csoportnak tekinthető azon
egyetemisták összessége, akik a bourdieu-i ágensek
mentén hasonló pozícióban vannak. A habitusok
is differenciáltak, akár csak a pozíciók, melyek ter-
mékei, de differenciálóak is: megkülönböztetnek,
de egyben megkülönböztetések előidézői is. Tehát
az egyetemisták világában egyrészt elkülönülnek
a hallgatói csoportok a Bourdieu által felvázolt

ágensek (össztőke) és a gazdasági / kulturális tőke
mentén, s ez meghatározza az életstílusukat, ezen
belül a szabadidő-eltöltési szokásokat (például azt,
hogy egyáltalán sportolnak-e vagy sem). Korábbi
munkáimban (Kovács 2011, 2012) már megvizs-
gáltam e tőkék hatását a szabadidő eltöltésére és a
sportolásra, így ebben a kutatásban ezt most nem
teszem meg. Most az egyetemisták világán belül a
sportot mint társadalmi alrendszeret tekintem olyan
dimenzióknak, amely egy jellegzetes társadalmi teret
képez. Ebben a térben a sportolás formája, mód-
ja, gyakorisága, élsport vagy szabadidősport jellege,
motivációja stb. alapján különböztethetünk meg
csoportokat. E csoportok és az őket alkotó tagok
jellemzőinek megismerésével kitapintható a csoportok
alkotó egyetemisták habitusa. Azt vizsgáltam
meg, hogy a különböző formában sportoló egye-
temista sportolók milyen – elsősorban sportra vo-
natkozó – habitussal jellemezhetőek. S mint ahogy
Bourdieu is megfogalmazta: az egyes csoportok tag-
jai e térben a pozíciók mentén különböznek ugyan
egymástól (sportolnak-e vagy sem, verseny- vagy
szabadidő-sportot űznek-e és konkrétan milyen
sportágat stb.). Emellett maga a habitus is megkü-
lönbözteszti vagy éppen összekötheti a csoportok
tagjait (pl. egy kosárlabdázó, versenysportoló fiú és
egy versenysportoló csapat tagjaként karatézó lány
számára a sportolás ugyanazt a felelősséget, kemény
munkát, csapatért való önfeláldozást jelenti, bár
egyik egyéni, a másik csapatsport; és mindkettő
eltér egy olyan hobbiól együttssportoló focicsa-
pattól, amelynek a tagjai az együttmozgás öröme-
ért játszanak együtt). E vizsgálat keretében nem áll
módomban az összes egyetemista, sportra vonatkozó
habitust feltárni, hiszen ehhez az egyetemisták
körében működő összes sportolót, sportoló csoportot,
csapatot, közösséget meg kellene vizsgálni – de
a kiválasztott sportágak, sportolók és sportformák
sokszínűségének köszönhetően fontos információkat
nyerhetünk a hallgatók sporthoz fűződő habi-
tusáról.

A kutatás másik fontos témája a nemek közöt-
ti egyenlőtlenségek vizsgálata a sport világában. Ez
a probléma egyrészt kapcsolódik a Bourdieu-féle
egyenlőtlenségek újratermelődéséhez, másrészt a
szintén az ő nevéhez fűződő férfiuralom fenntar-
tásához. Véleménye szerint a férfiak az elismerésért
olyan férfias játékokat űznek, amelyekben megsze-
rezhető, és amelyekbe befektethető a szimbolikus
tőke (valaminek eszmei értéke, presztízse). A sport
is ilyen, nagyon sokáig csak a férfiak számára fenn-

tartott terület volt, ahol azért versengtek egymással a férfiak, hogy a győzelem által nagyobb presztízst tegyenek szert, ezáltal magának a tevékenységnek is megnőtt a szimbolikus értéke, másrészt tovább erősödött a férfiidentitás. Azonban a nők – Bourdieu véleménye szerint – ki vannak zárva a férfiak játékaiból, többek között a sportból is nagyon sokáig ki voltak zárva. Mivel a nők be vannak zárva a magánélet világába (hagyományosan női szerep a család, a gyerekek gondozása, az otthon megteremtése) és ki vannak zárva a közélet, hivatalosság világából, nem kapcsolódhatnak be olyan férfias játékokba, amelyekben a férfisság kiteljesedik és érvényre juttatja fennhatóságát (Bourdieu 1994b; Hadas 1994). Úgy vélem, hogy bár Bourdieu jól látja a nők elnyomásának néhol még napjainkban is létező formáját, a modern társadalmakban már nem ennyire hátrányos a nők helyzete. Az emancipációs mozgalmaknak és a pozitív diszkriminációs állami intézkedéseknek köszönhetően nagy előrelépés történt a férfiak és nők közötti egyenlőség megvalósulásában. Ugyanakkor vannak olyan területek, ahol a férfiak dominanciája még mindig számottevő (a mérnöki, a természettudományi területeken és a sportban is). De ez nem azt jelenti, hogy a nők teljes mértékben ki lennének zárva, hanem inkább azt, hogy a két nem közötti egyenlőtlenségek sajátos formája alakult ki (a nők eredményeinek kisebb mértékű elismerése, az „üvegplafon-jelenség” stb.). Kérdés, hogy létezik-e, és ha igen, akkor milyen formában a sport világában férfiuralom még napjainkban is, illetve, ha vannak egyenlőtlenségek a két nem között, akkor ezek hogyan jelennek meg az egyetemista sportolók körében?

A dolgozat két fontos fogalma a *sport és a sportoló csoport*. Kutatásom során a sport legtágabban vett értelmezését használtam annak definiálására, hogy kit tekintek sportolónak a Debreceni Egyetemen. Az európai Sport for All Charter meghatározásából indultam ki. Ennek megfelelően minden olyan fizikai aktivitást sportnak tekintettem, amit a mentális és fizikai állapot, valamint társas kapcsolatok javítása céljából űznek (Dóczy 2008). Sportoló csoportnak tekintettem azokat a csoportokat, közösségeket, csapatokat, amelyek célja valamilyen testmozgás, sporttevékenység végzése. Azt azonban nem tekintettem kritériumnak, hogy ezt együtt végezzék, elegendő volt az, hogy az egyes tagok ugyanabban az időben, helyen és ugyanazt a (sport/mozgás)tevékenységet végezzék bizonyos időközönként, de rendszeresen. Ezt azért fontos kiemelni, mert a

későbbiekben látni fogjuk, hogy számos sportág esetében magát a tevékenységet egyszerre többen, ugyanakkor individuálisan végzik úgy, hogy közben semmilyen módon nem érintkeznek egymással.

I. 1. A sport mint a csoportkutatások egyik területe

Az egyén megnyilvánulásait nagyban befolyásolja a környezet és a személyiség kölcsönhatása. A személyiség egyfajta „prizmarendszerként” megszűri a környezeti hatásokat, ugyanakkor a környezeti hatások útjában még egy másik szűrő is áll: a társadalmi miliő, amelyben pl. a tanár és tanuló, vagy edző és sportoló élnek. Egyikük sem magával a társadalommal van közvetlen kapcsolatban, hanem kisebb egységeken keresztül érintkeznek vele – meghozza a csoport közvetítése által. A csoport nem azonos csupán az egyének összegével, hanem egy rendszert alkot, ahol a közös feladat megoldása a szervezeten társult egyének magatartása és interakciók révén valósul meg, hasonlóképpen a csoportteljesítmény sem egyenlő a tagok teljesítményének összegével (Rókusfalvy 1986).

A legtöbb csapatjátékban a játékosok többé-kevésbé spontán módon választódnak ki, s az adott mérkőzés után a csapat felosztódik, míg a sportban a küzdő csapatok tagjait valamilyen logika alapján válogatják össze, s ha a tagság kialakult, egy stabil társadalmi szervezetet, intézményt tart fenn. Bár a tagok szabadon kiléphetnek a kialakult szervezetből, de pozíciójukat mások elfoglalhatják, így a csoport fennmarad. Továbbá minél szervezettebb egy sportesemény, annál inkább illusztrálni tudja egy adott sport intézményesített természetét. Pl. egy profi kosárlabdameccs sokkal jobban tudja illusztrálni a sport szervezeti, intézményi mivoltát, mint egy baráti körben verbuválódott utcai kosarazás (Loy 1974).

A sportoló csapat alapvetően egy formális csoport. A tagok létszámát nem lehet konkrétan meghatározni és szabályozni, hisz minél többen csatlakoznak, annál nagyobb a valószínűsége, hogy eredményes, akár válogatott élsportoló váljon valakiből. A szakirodalom egy része általában 12-15 főre teszi az ideális csoportlétszámot, ami megfelel egy átlagos csapat létszámának, így az edző számára ideális csoportok állnak rendelkezésére a közösségépítésre (Gombocz 2010). Mindenesetre nagyon fontos, hogy a tagok ismerjék egymást, mert csak a személyiségjegyek, a pozitív és a negatív tulajdonsá-

gok, az erősségek és a gyengeségek ismerete által lehet az egyént a megfelelő feladatokkal ellátni, s így a csoportban lévő pozícióját meghatározni. A pozíciókhoz pedig meghatározott szerepek, s azokhoz pedig bizonyos elvárások kapcsolódnak. A szerepek egyik dimenzióját a játékhöz, stratégiához kapcsolódó pozíciók határozzák meg. Nem mindegy például, hogy egy focicsapatban ki tölti be a csatár és ki a védő pozícióját. Emellett olyan szerepek is előfordulnak, mint bármelyik csoportban: az irányító szerepében szinte minden esetben az edző van, aki orientál, tanácsokkal látja el az irányítottakat, azaz a sportolókat. *„Ez a szerep tulajdonképpen az egyén feladatkörével együtt járó magatartásmód (pl. a vezető, a beosztott, s testnevelő tanár stb. szerepköre), amelyet elvárnak tőle, s az egyén akkor válik igazán a kollektíva tagjává, ha a rá rótt szereppel azonosulni tud, az azzal járó magatartási normákat vállalja, magára nézve kötelezőnek tartja. Az egyén magatartása annál határozottabb, minél pontosabban körvonalazott ebben a szerepkörben az én-képe”* (Rókusfalvy 1986:236). A spontán alakuló, általában szabadidős tevékenységként végzett sportolás esetében a sportoló csoportokra kevésbé jellemző a fent bemutatott intézményesülés, s így sok esetben ezek nem tekinthetők formális csoportnak, ebből következően pedig számos, formális csoportra jellemző vonás sem fedezhető fel esetükben.

Ahhoz, hogy eredményes legyen a csapat, illetve, hogy közös identitástudat alakuljon ki, a tagoknak el kell sajátítaniuk nemcsak a sportághoz kapcsolódó szimbólumokat és jelentéseket (verbális kifejezések, mozdulatok, gesztusok) hanem azokat, is, amik csak az adott csapatra jellemzőek. Így például elég egy fél szó vagy intés ahhoz, hogy a játékos tudja, hozzá fog kerülni a labda, vagy azt, hogy mire gondol az edző, aki a ring, a tatami, a pást, a szőnyeg, a pálya szélén áll. A csapatokra szinte minden esetben a közvetlen kommunikáció jellemző, hisz a győzelem, illetve a legjobb teljesítmény elérése érdekében a mérkőzés során elengedhetetlen, hogy minden tag közvetlen kapcsolatban legyen a másikkal. Egy sportegyesületben könnyű megteremteni azt a szimbólumrendszert, ami lehetővé teszi egymás felismerését. Az egységes színekkel, formákkal, jelekkel ellátott mez, zászló, címer, jelvény stb. mindegyike mélyíti az egymáshoz tartozás – így a közös identitás – érzését. Ezek által egyrészt felismerik egymást, azonosulnak a saját csapatukkal, másrészt pedig felismerik a másikat, esetenként ellenfél csapat tagjait.

A sportban tapasztalható élmények iránt vágyódó egyén egyfajta nyitottsággal közelít az egye-

sületek környezetéhez, csapatához, csoportjához. A belső integráció minél magasabb foka, a kapcsolatok szilárdsága, a folyamatosan erősödő szolidaritás, illetve a más csapatoktól való elhatárolódás hozzájárul az identifikáció elmélyüléséhez (Gombocz 2010).

Minden sportolói közösségben a sportolók egyenrangúak, azonban általában kirajzolódik egy hierarchia, amelynek tetején minden esetben a vezető edző áll. Ő az, aki meghatározza, hogy kinek mi a feladata a csapatban, s megtanítja, hogyan tudja maximálisan, a lehető legjobb teljesítményt nyújtva betölteni funkcióját. Az ő feladata a motiváció növelése is. Emellett az edzőnek, mint irányítónak az erkölcsi nevelésben is létfontosságú szerepe van: nemcsak a sportoló fizikai tréningjével kell foglalkoznia, hanem személyiségének fejlesztésével is. A sportoló és az edző között kialakuló kapcsolat a legkisebb szociális egység, amelytől a sporttevékenység függ. Közös munkájuk egész légkörét (pl. bizalmat vagy annak hiányát) az egymás iránti kölcsönös beállítódás adja meg. Az edző nevelőmunkájának leghatékonyabb eszköze a sportolók posztok szerint is differenciált edzése, s az értelmes tevékenységen és megfelelő terhelésen keresztül a jó csapatszellem kialakítása (Rókusfalvy 1986).

Alatta helyezkednek el a segédedzők, ha vannak, illetve a csapatkapitány, ha csapatsportról van szó, minden egyéb esetben azok a tagok, akik a rangidősek, vagy a legtöbb tapasztalattal, legjobb eredménnyel rendelkeznek. Mindannyiuk feladata a csoport összekovácsolása, a sport jelentőségének, a sportág és a csoport szabályainak, normáinak folyamatos erősítése a tagokban.

A versenysportot a játéktól az különbözteti meg leginkább, hogy rendszerint több norma és több formális előírás, valamint több és szigorúbb szankció jellemző rájuk (Loy 1974). A szabályok közé tartoznak – az adott sportág játékszabályain kívül – pl. az edzések látogatásának mennyiségi és minőségi kritériumai: hányszor, milyen felszerelést hozva kell hetente edzésre járni, az önkontroll, fegyelem és kitartás gyakorlása az edzéseken, amelyek mindegyike hozzájárul az egyének lelki, mentális és személyiségjegyeik fejlődéséhez. Coubertin szavai a legalkalmasabbak annak bemutatására, miként alkalmazható a sport a fiatalok erkölcsi nevelésére: *„Miután a sport megköveteli a sportolótól az önfegyelmet, higgadságot, megfigyelést... hatással van az értelem, jellem és lelkiismeret kialakulására. Ilyenformán az erkölcsi, és társadalmi tökéletesbülés egy tényezője”* (Coubertin, idézi Gombocz 2010:44). Megtanulják, hol vannak

a határok, s mik azok a legális eszközök, amiket be lehet vetni ahhoz, hogy az egymás közötti rivalizálás építse a csapatszellemet, és hogyan kezeljék a hirtelen jött sikert, vagy éppen hogyan dolgozzák fel a nem várt vereséget.

I. 2. A nők helyzete a sport világában: a sport radikális és feminista elméletei

A legtöbb, sportoló nőkkel foglalkozó írás valamilyen kritikái – többnyire feminista megközelítésből – vizsgálja a nők helyét, szerepét, elfogadottságát és konfliktusait, ezért leginkább az ő írásaikra alapozom írásom erre vonatkozó elméleti hátterét.

Jennifer Hargreaves (1994) a sportolónőkről szóló történeti és szociológiai vizsgálatokat áttekintve arra a következtetésre jutott, hogy a sportnak még mindig vannak szélsőségesen maskulin területei, amelyekben évszázadok óta benne rejlik a hatalommegosztás egyenlőtlensége a férfiak és nők között. Ez megerősíti a sport radikális kritikái elméletének egyik fontos pontját, mely szerint a sport aláátámasztja a monopolitikus kapitalizmust, a militarizmust, a szexizmust, a rasszizmust, a versenyképességet és a szexuális elnyomást (Novak, idézi Theberge 1981). Brohm radikális kritikái megközelítése szerint a kapitalizmus összes értéke megjelenik a sportban (férfiasság, szexuális atlétizmus, fizikális fölény, az izmok imádata, hímsovinizmus, rasszizmus, szexizmus). Azonban arra még nem találtak megoldást, hogy a modern sport instrumentális mivoltát hogyan lehet csökkenteni, és milyen hatékony alternatívával lehet helyettesíteni.

A témához szorosan kapcsolódik a sport feminista kritikája. Ennek lényege, hogy a szexizmus a sportban kulturális és strukturális interakciós formákban jelenik meg. A strukturális különbségek egyértelműek a női diszkrimináció különböző fajtáiban. Ezek az egyenlőtlenségek a programok, lehetőségek és felszerelés finanszírozásában, az edzőképzésben, az egészségügyi és edzési lehetőségekben és a kiszolgálásban, az utazásban, a sportaktivitások számának növelésében, az ösztöndíjak folyósításában és a média által sugallt képekben nyilvánulnak meg (Coakley idézi Theberge 1981).

Jennifer Hargreaves már említett könyve megfogalmazza, hogy a női sport integrálja a kulturális hatalom viszonyainak összességét, köztük a férfiak és nők közötti hatalmi viszonyokat. A nők és férfiak közötti kapcsolatok sokkal összetettebbek olyan változók mentén, mint a kor, a társadalmi osztály, a nemzetiség, a szexualitás. Ugyanilyen komplex a

sportban az autonómia és az ellenőrzés. Nincsenek autentikus, teljes mértékben autonóm sportágak a nők számára. A nők vagy egyszerűen passzív befogadókká válnak, vagy pedig lehetetlen helyzetbe kerülnek a rossz anyagi körülményeknek köszönhetően (Hargreaves 1994).

A nemi diszkrimináció Lüschen (1980) szerint a sportban is az eltérő szocializációból ered, melynek során a férfiak és nők megtanulják a nemi szerepeket. Tulajdonképpen a női sportolók egyfajta szerepkonfliktusba kerülnek, mivel a versenysport versenyszellemet, olykor agressziót igénylő, s ezáltal maskulin jellege egyfajta választási kényszerbe hozza őket női identitásuk és sportolói énjük között. Ennek megfelelően vagy kénytelenek férfias vonásokat magukra öltetni, vagy pedig egyes sportok marginalizálódnak: olyan sportágak jönnek létre, amelyek teljes mértékben feminizálódnak: ilyen pl. a pompom lányok esete. Ez komoly fizikai teljesítményt igényel, sokan mégsem tekintik sportnak. Számos mítosz kering a női sporttal kapcsolatban, amelyek elriasztják a nőket a sporttól, leginkább az élsporttól. Ilyen például, hogy veszélyes a gyerekvállalásra, férfiassá teszi a külsőt, egy sportos külsejű nőnek kisebb a „gazdasági” és emberi értéke, a sport nem lehet fontos egy nőnek, mert a sportban fontos értékek (agresszivitás, teljesítményközpontúság, versenyszellem) számára irrelevánsak. Mindezek stigmatizálják a sportoló nőket és szerepkonfliktusokat okoznak bennük, sok nőt elriasztanak a sportolástól (Frey és Eitzen 1991).

Washington és Karen (2001), arra a következtetésre jutottak, hogy mind a női, mind a férfisportolók egyfajta nyomás alatt vannak annak érdekében, hogy a sportban fennmaradjon a „hegemón maskulinitás”. A férfisportolóknak izmosnak, erősnek, érzéketlennek és minden körülmények között a győzelemre törekvőnek kell lenniük, a nőknek pedig érdektelenséget kell mutatniuk a sport iránt pontosan amiatt, mert ezek a férfias vonások nem egyeztethetők össze a hagyományos női szerepekkel és tulajdonságokkal. Abban az esetben, ha egy nő sportol, mindenképpen hangsúlyoznia kell a nőies vonásait pl. hosszú hajjal és csinos ruha viselésével. Eckes és kollégái (1998, idézi Washington és Karen 2001) felhívják a figyelmet arra, hogy az utóbbi években oly nagy divattá váló fitness mozgalom a nők számára olyan sportolási lehetőséget nyújt, hogy testedzéssel őrizzék meg a nőies vonásokat, szépséget és a nőiesség tradicionális fogalmát, s kevésbé kap benne hangsúlyt az egészség megőrzése és az egyenlőség. Ross és Shinew (2008) egyenesen

úgy fogalmazzuk, hogy amióta a sport intézményesült, azóta folyamatosan megőrzi és újratermeli a férfiak dominanciáját és a nők alárendeltségét, továbbá, hogy a sporttal kapcsolatos hiedelmek összekapcsolódnak a férfiak biológiai és fizikai felsőbbrendűségével.

Összességben elmondható, hogy a feminista sportszociológusok szerint a két nem közötti különbségek nem fizikai, hanem kulturális eredetűek, a sport mégis a nők gyengébb fizikai felépítését és erejét hangsúlyozva a férfiak társadalmi felsőbbrendűségét konstruálja és legitimizálja, így a férfiak fenntartják a nemek közötti status quo-t (Földesiné et al. 2010).

I. 3. Sportolókkal kapcsolatos kutatások

A nők a sport világába először passzív szereppel, csak nézőként léptek be. A 19. század végén váltak a sport aktív résztvevőivé, akkor kezdtek el úgynevezett férfias versenysportokat űzni. A korcsolyázás, lovaglás, úszás és a tenisz mellett a céllövészetben, csónakversenyen és gyaloglásban vehettek részt (Földesiné et al. 2010).

A nők helyzetéről szóló vitákban a konzervatív álláspontot képviselők a 20. század elején azt állították, hogy mivel a nők fizikai és szellemi mivoltukban gyengébbek a férfiaknál, alkalmatlanok a sportra, még inkább a versenysportra, amely tipikusan férfivonásokat igényel (akaraterő, bátorság és kitartás stb.). A negatívumok hangsúlyozásával a nőket az általuk elfogadható cselekvési formákba, az anyai, feleségi szerepbe akarták zárni. A sport kapcsán nem másról volt szó, mint a női és férfi szerepek újrafogalmazásáról: a nőiességhez és férfiasághoz kapcsolódó tulajdonságok, az új társadalmi viselkedésminták elfogadásáról, az értékek és normák átcsoportosításáról, illetve a nők testük fölötti szabad rendelkezéséről (Bodnár 2003). Csak az I. világháború után kezdődik diskurzus a női sportról, amikor is a politika nagyobb mozgásteret engedett a női sportnak, ettől várva a nagy veszteségek után egy egészséges generáció világra hozatalát és felnevelését. De már ekkor is a legtöbben a női sport ellen teszik le voksukat, mint ahogy tette ezt Doros György is, aki a nőket „csak” a versenysporttól tiltaná el, a testmozgás egyéb formáit (ritmikus gimnasztika, torna, tánc) kifejezetten előnyösnek tartja (Doros, idézi Bodnár 2003). A nők megfosztása és kirekesztése a sportból egyidejűleg történt a férfiak pozíciójának felmagasztalásával. A hivatalos álláspont másik szószólói az orvosok voltak, akik szerint

a nők sportolása akkor felel meg igazán a célnak, ha a szervezetüket az anyaságra készíti fel.

A magyarországi társadalomtörténeti és szociológiai szempontú elemzések eddig csak érintőlegesen foglalkoztak a nők sport területén való érvényesülési lehetőségeivel és helyzetével (Bodnár 2003). Bodnár Ilona olyan edzőnőkkel készített interjúkat, akik valaha szintén élsportolók voltak. Arra próbált fényt deríteni, hogy az addig nagyrészt férfiakból álló edzők világában milyen helyzetben voltak az edzőnők. Az interjúk alapján arra a következtetésre jutott, hogy a szakmában való elismertségnek csak egy feltétele volt (van) – a siker. A teljesítmény csak egy eszköz, amivel a sikert el lehet érni, ráadásul a környezet dönti el, hogy ki mit ismer el sikernek. Az edzőnők pályájának egyik kulcseleme az volt, hogy nem a nyilvánvaló anyagi megkülönböztetés fájt nekik a legjobban, hanem a szakmai, erkölcsi megkülönböztetés nem kellő mértéke. Ezen a területen volt tetten érhető leginkább a sportvezetők és kollégák által működtetett foglalkozás sztereotip, férfias felfogása.

Bodnár Ilona kutatása rávilágított arra, hogy a férfi kollégákkal való kapcsolatnak van egy magánéleti vetülete, ahová szintén beszűrődik a nemi szerepek sztereotip és az edzői szakma maskulin megítélése. A gyakori edzőtáborozások, versenyek alatti kényszerű összefaragságban a szabadidős tevékenységek konfliktusokhoz vezettek. A nők számára ezektől a férfias szórakozásoktól való önkéntes távolmaradás azért is volt hátrányos, mert ekkor történt az informális kapcsolatok megerősítése is. Továbbá a férfiedzők nem túrték, ha a kolléganők kinyilvánították véleményüket: az egyik edzőnőnek ezért nem újították meg szerződését akkor, amikor egy olimpiára készülő versenyzője volt, aki vele együtt hagyta el az egyesületet. Kolléganőjét, aki szintén a válogatott vezetőedzője volt, azért nem vitték ki az olimpiára, mert megmondta véleményét a csapatvezetőnek. Ezek az esetek természetesen nem kaptak nyilvánosságot, rejtve maradtak a sportrajongók előtt. A súrlódás egyik oka az volt, hogy az edzőnők maguk is jó vezetők, munkájuk egy részét is ilyen típusú feladatok tették ki. Úgy gondolták, hogy a vezetőknek a háttérrel kell biztosítaniuk a szakmai munkához, de a háttér fogalma nincs formálisan meghatározva (Bodnár 2002).

A mostanában készült kutatások gyakran irányulnak a média által közvetített és befolyásolt sporttevékenységekre, különös figyelmet fordítva arra, hogy a médiában hogyan jelennek meg az élsportoló nők, és hogy ezek a reprezentációk miként

hatnak a nők szabadidős tevékenységére. Perényi Szilvia (2003) szerint a sport egy eszköz a keményen dolgozó, a munkahelyen és otthon egyaránt helyt álló nők számára, hogy minél jobban megfeleljenek a médiában megjelenő ideálképnek, amelyet sztárok és szupermodellek sulykolnak beléjük, mintát állítva a tökéletes női testképnek, azt sugallva, hogy a boldogság receptje az, ha így néznek ki. Ha esetleg nem sikerülne, a rendszeres mozgással legalább egy kicsit megnyugtathatják magukat, hogy mindent megpróbáltak ennek érdekében.

Természetesen nem szabad megfélemlíteni a sportolás egészségre gyakorolt jótékony hatásáról sem, de azt tapasztalhatjuk, hogy a különböző típusú médiumok által közvetített üzenetben ez mintha egy kissé háttérbe szorulna. Egy amerikai tanulmány szerint, amelyben több száz sportolóról készült címlapképet vizsgáltak meg, a női sportolókat szignifikánsan gyakrabban mutatják olyan pozíciókban (sminkben, frizurával, öltözetben), amelyek tipikusan a női szerepekhez tartozó erotikus kisugárzást tartalmaznak, míg a férfiakat inkább sportolás közben fotózzák le, ami viszont a tipikus férfiszerepekhez (mint a versenyszellem, küzdelem, agresszió) tartozik (Buysse et al. 2004).

Gál Andrea a női és férfisportolók reprezentációját három újságban vizsgálta meg – a Népszabadságban, a Magyar Nemzetben és a Blikkben – kvantitatív és kvalitatív tartalomelemzéssel, újságírók, sportújságírók, illetve sportolónők véleményének feltárásával. Leginkább arra volt kíváncsi, hogy az írott sajtó termékeiben mennyire meghatározóak a külső jegyek egy női sportolóról való hír közlésében, amit „Kurnyikova-szindrómának” neveznek.²²⁵ Eredményei szerint a női sportolók alulreprezentáltak a sajtóban férfitársaikhoz képest, ez még az olimpiai ciklus alatt is így van, annak ellenére, hogy ekkor valamivel több cikk és kép jelenik meg róluk. A fotók méretét tekintve jobbak az arányok. Fontos még megjegyezni, hogy a női élsportolók jobbnak ítélik meg megjelenítésüket a sportmédiumokban a valóságosnál (Dr. Gáldiné Gál 2007; Gál et al. 2008).

Messner és munkatársai (idézi Washington és Karen 2001) amellest érvelnek, hogy a televíziós sportközvetítések fenntartják a nemi és faji hierar-

chiát a sportban azáltal, hogy sajátosan kezelik a női sportolókat és sporttevékenységet, lebecsülve ezeket és ambivalensen értékelve a teljesítményeket.

Ross és Shiner (2007) kutatásukban egyetemista sportoló lányokat vizsgáltak meg interjú módszerrel: egy tipikusan nőiesnek tekintett sportág képviselőit (gimnasztika) és egy férfiasnak tekintett sportágat űzőket (focistákat). Az elemzésekből azt a következtetést vonták le, hogy mivel a női sport nem igazolódott a hagyományosnak tekintett nőiességhez és a női szerepekhez, ezért a versenysportoló nők egy sajátos valóságot kreálnak a maguk számára, ahol nőknek látják magukat, ugyanakkor versenyzőnek is. Egy olyan megközelítést találtak, amelyben bizonyos körülmények között (pl. a hétköznapi életben, ahol a társadalom többi tagja elvárja, hogy nőkként viselkedjenek és mutatkozzanak) ugyanolyan nők, mint nem sportoló társaik, más körülmények között pedig igyekeznek nem hangsúlyozni nőiességüket. Ugyanakkor az elemzésből kiderül, hogy egyfajta változás figyelhető meg a női szerepekkel és külsővel kapcsolatban, ugyanis ma már egy edzett, erős, sőt akár izmos (mondhatnánk sportos) női test is elfogadott, bár igaz, hogy csak abban az esetben, ha megőrzi a nőiességet.

Egy korábbi munkámban a hazai élsportoló ökölvívónők életében elforduló szerepkonfliktusokat, s férfi ökölvívótársaikhoz és edzőkhöz fűződő viszonyukat, konfliktusaikat vizsgáltam meg (Kovács 2009). Az ökölvívónőkkel és edzőikkel folytatott beszélgetésekből kiderült, hogy számos területen (munka, tanulás, párkapcsolat) volt konfliktus amiatt, hogy nem tudták összeegyeztetni a sportolói szereppel járó kötelezettségeiket (edzések, edzőtáborok, versenyek) a munkával, tanulóval. Bár az kevésbé volt jellemző, hogy az ökölvívó lét volt mások számára elfogadhatatlan, de kétségtelen, hogy előfordult ebből konfliktus is a családban, iskolában. A legkevésbé, s legnehezebben férfi ökölvívótársaik, s a már több évtizede a pályán lévő férfieldzők tudják elfogadni a nők megjelenését és helytállását a bokszt világában (sokszor becsmérlő, lebecsülő szavakkal hangot adva véleményüknek), bár tény, hogy – leginkább az ökölvívók, edzők fiatalabb generációja – lassan, de egyre inkább elismeri el a női ökölvívók sikereit és munkáját.

I. 4. Kutatási kérdések és módszer

A szakirodalmi áttekintés alapján számos kutatási kérdés merült fel. A Campus-lét kutatás

225 A kifejezés névadója a már visszavonult híres teniszcsillag, Anna Kurnyikova, aki bár soha nem nyert Grand Slam tornát, mégis egyértelműen uralta a sportmédiát. A rendkívül dekoratív, csinos sportolónő még akkor is gyakrabban jelent meg a sajtóban versenyzőtársainál, amikor sportsérülés miatt nem indult egy adott versenyen (Gál et al. 2008).

célkitűzéseikhez híven fontosnak tartom a sportoló csoportok vizsgálatát a Debreceni Egyetemen, arra keresve a választ, hogy milyen speciális jegyek jellemzik ezeket. Miben különböznek más – pl. szabadidős tevékenységet végző csoportoktól –, illetve az egyes sportágak képviselői egymástól? Hogyan épülnek fel ezek a csoportok, s egyáltalán mindegyikük csoportnak tekinthető-e? Mivel jellemzik magukat és másokat? Miért fontos számukra a sport, s pont az a tevékenység, amit végeznek? Hogyan, milyen gyakran kommunikálnak egymással? Van-e hierarchia csoportban, s ha igen, akkor milyen szerepeket, státuszokat különíthetünk el? E kérdések vizsgálatával és megválaszolásával megkísérlem kikapartani a különböző sportokat végző hallgatók sport iránti habitusában lévő különbségeket. Arra keresem a választ, hogy milyen habitusok mentén különböznek egymástól egyes hallgatói csoportok a Debreceni Egyetemen.

A megfigyelt csoportok közé egyaránt beavagattam tipikusan nőiesnek (zumba, step aerobic) és tipikusan férfiasnak (foci, kondizás) tekintett sportágakat, illetve olyanokat, amelyeknek vannak képviselői mindkét nem részéről csapatszinten (kosarasok), vagy csapaton belül (kézilabdások). Arra voltunk kíváncsiak, hogy hogyan viszonyulnak a nők és férfiak a sporthoz és saját sportágukhoz. Mi motiválja őket? Milyen különbségeket és hasonlóságokat fedezhetünk fel a két nem között egy sportágon belül, illetve a különböző sportoló csoportok között? Mi a véleményük egymásról? Vajon van-e nemi szegregáció, esetleg diszkrimináció a Debreceni Egyetemen sportolók körében? Hogyan jelennek meg a sportban még a mai napig létező maskulin és feminin jegyek az általunk vizsgált mintában, s ezek megerősítik-e a férfiak dominanciáját a sportban és a társadalomban, mint ahogy azt a feminista kutatók állítják?

A heterogenitás érdekében egyaránt beavagoltunk csapatsportokat és egyéni sportágakat, már több éve együtt sportoló és éppen akkor alakult csoportot, versenysportolókat és szabadidős tevékenységként sportolókat, intézményes és nem intézményes körülmények között sportolókat. Így a mintába a következők kerültek be: NB I-ben játszó kosárlabdázó fiúcsapat és NB II-es lánycsapat, az egyetem által szervezett step aerobic órákon résztvevő lányok, az egyetemi Aerobic Nap által szervezett zumba-órán résztvevő lányok, a TEK konditermék használó kondizó fiúk, versenysportoló karatéző lány, egy szabadidejükben együtt focizó és egy, a

Buzánszky Kupán résztvevő fiú focicsapat, egy korábban a DVSC-ben focizó fiú, illetve szabadidejükben kézilabdázó fiúk és egy lány, akik a megfigyelés során ismerték meg egymást.

A megfigyeléseket és interjúkat a hallgatókkal 2011 tavaszán és őszén, illetve 2012-ben végeztük egy korábban összeállított szempontrendszer szerint. Egyeztettünk a sportolókkal, illetve edzőkkel, hogy mely időpont felelne meg nekik, amikor meglátogatnánk egyik edzésüket/meccsüket. Az ott történt eseményeket, tapasztalatainkat egy megfigyelési naplóban rögzítettük, ezeket a csoport néhány (de legalább egy) tagjával folytatott beszélgetésekkel egészítettük ki. Amennyiben lehetőség nyílt rá, ezeket a beszélgetéseket diktafonnal rögzítettük. Összesen nyolc megfigyelést, két fókuszcsoportos interjút, egy edzővel, egy kondizó és egy focista fiúval, illetve egy karatéző lánnyal készített interjút készítettünk.

II. A kutatás eredményei

II. 1. A csoportok bemutatása

Zumbázók

A megfigyelést az egyetem Aerobic Napja alkalmából tartott rendezvénysorozat keretében végeztem, ahol különböző, napjainkban divatos sportágakat próbálhattak ki az egyetemisták az Agrártudományi Centrum Sportközpontjában. 15 órától kezdődött az egyik legújabb, gyorsan népszerűvé vált sportág, a zumba bemutatója, melyet egy fiatal lány vezetett: egy színpad tetején, egy másik lány közreműködésével mutatta a mozdulatokat (leginkább salsából, csa-csa-csából vett tánc lépéseket), s ezeket követte a mintegy százfős, csak lányokból álló egyetemista közönség. Az esemény mintegy egy órán át tartott, s olyanok vettek részt rajta, akik szerették volna kipróbálni, vagy plusz egy alkalommal zumbázni, illetve ezzel testnevelésórát is lehetett pótolni.

Nagyon élvezetes sportág, látszott a lányokon, hogy jól érezték magukat, jó volt a hangulatuk, ami leginkább a zenének köszönhető, éppen ezért fontos elem a mozgás (kevésbé a sport), s ez leginkább tánc formájában valósul meg. Az egész sportág a tánra épül, mivel a zenezámok nagy része kimonodottan a zumbára íródott (szinte mindegyikben elhangzott ez a szó). Inkább buli, mint sport, ez bizonyítottja, hogy a vezető is bulizásra szólította fel

a jelenlévőket. Emellett tapsra, kiabálásra, éneklésre buzdította őket.

Bár nagyon sokan voltak egy helyen, egy időben, a résztvevők semmiképpen sem tekinthetők csoportnak a nagy létszám miatt. Néhány kisebb, két-három fős társaság tagjain kívül aligha ismerték egymást a résztvevők, s itt sem érintkeztek egymással. Mindenki azzal volt elfoglalva, hogy ritmusra tudja követni a vezető által mutatott lépéssorokat, táncmozdulatokat. A szünetekben ezeknek a kis, formális csoportoknak a tagjai néhány szót váltottak egymással, de más formális kiscsoportok tagjaival a zumbázó társaságon belül nem igazán. Néhányan egyedül érkeztek, őket a szünetekben jól meg lehetett különböztetni a többiektől. Jól tükrözi a sportág individuális voltát, hogy a hangos zene miatt szinte lehetetlen kommunikálni, emellett persze mindenki önmagára figyel, hogy jól tudja követni a mozdulatokat, a szünetek pedig túl rövidek a beszélgetéshez. Ebben az esetben igyekeztek vizet inni, törölközni, szusszantani, ha váltottak is néhány szót, ez leginkább a történetekhez kapcsolódott.

Step aerobicosok

A step aerobic órát az egyetem szervezi olyanok számára, akik testnevelés órán kívül szeretnének step aerobicozni heti két alkalommal, de ezért már fizetni is kell. Az órákat az egyetem egyik testnevelő tanára vezeti. Nemcsak egyetemisták, hanem bárki részt vehet rajta, aki kifizeti az óradíjat.

A megfigyelt órán 16 fő vett részt, főként egyetemisták, kizárólag lányok. A mozgás lényege, hogy a zene ritmusára, a vezető utasításait követve különböző lépéseket tesznek föl-le a step padra, s mindezt táncmozdulatokkal vegyítik. Egy-egy sorozat 20-30 lépésből áll, az óra folyamán összesen három koreográfiát gyakorolnak, a végén ezeket összekötik, s a zenére mintegy 60-80 lépésből álló koreográfiát mutatnak be. Nagyon fontos a jó memória és koncentrációképesség a feladatok sikeres véghezviteléhez. A mozgást nagyon kellemes, hangos, bulis zenére végzik, így egyfajta szórakozáshoz, bulihoz hasonlít maga a mozgásfajta is, amelyben fontos szerep jut a táncnak. Fizikailag kevésbé megterhelő, inkább mentálisan, hiszen bár egyszerű lépésekről van szó, de sokat kell egymás után megjegyezni, s ezek olyan gyorsan követik egymást, hogy nincs idő gondolkodni, vagy éppen a másiktól lesni, a siker leginkább a hatékony memorizáláson múlik. A zene, a mozgás hangulata ösztönzőleg hat erre, mivel inkább tekinthető egyfajta táncnak, a szóra-

kozás meghatározott módjának, mint sportnak. A versenyjelleg teljesen hiányzik ebből a sportágból is, akárcsak a zumbából, ugyanakkor egyre hangsúlyosabbá vált benne a szórakozás, bulizás.

Az egyének önmaguk szórakoztatására törekednek, nagyon erős az individuális jelleg, az okoz örömet, hogy táncra mozognak, mindezt különösebb fizikai megerőltetés nélkül (ez persze az egyéni fizikai állapot függvénye). Az individuális jelleget jól tükrözi az, hogy nem kommunikálnak egymással. Esetleg szünetekben (kb. három alkalommal) váltanak néhány szót egymással, de ezt is általában a történetekhez kapcsolódva, s olyanok között, akiket már korábban is ismertek. Összességében egy-két kisebb klikken kívül (ezek is csak 2-3 fősek általában) leginkább egyedül vannak a résztvevők, szünetben is isznak, törölköznek, nem beszélgetnek. A gyakorlatok közben pedig nincs is rá lehetőség, hogy kommunikáljanak egymással, mert egyrészt olyan hangos a zene, hogy ez képtelenség, másrészt pedig mindenki saját magával van elfoglalva, s azzal, hogy jól csinálja a koreográfiát.

A zumbától eltérően a társaság nem az együttlét eredményeként, spontán alakult ki, hisz a résztvevők akár már több éve is idejárnak, néhány kivételével mégsem ismerik egymást, de sokszor még egymás neveit sem tudják. Tehát annak ellenére, hogy rendszeresen ugyanazt a tevékenységet végzik együtt többnyire ugyanazokkal az emberekkel, nem tekintik magukat sem csoportnak, sem közösségnek, inkább csak egy olyan társaságnak, amelynek a tagjai egyszerre step aerobicoznak, de külön-külön.

Mindkét sportágon egyértelműen látszik a feminin jelleg: csak lányok vannak, emellett a mozdulatok is tipikusan nőiesek (nagy hangsúly van a csípőn, fenéken, kebleken), s leginkább nem az izmosodást, hanem az alakformálást célozzák meg.

Kondizók

A kondizókat a TEK sportközpontjában lévő konditeremben figyeltem meg. Érkezésemkor három fiú edzett, az itt kondizók saját időbeosztásuknak, órarendjüknek megfelelően jönnek, így a terem egész nap használatban van. Ebből látható, hogy a csoport nagysága és tagsága állandóan változik, bár a tagok lényegében ugyanazok, de ritkán vannak mindannyian együtt. Alig tekinthetők csoportnak, kevés interakció van közöttük, nem beszélhetünk csoportdinamikáról sem, mert ez is nagyon individualizált sport. A résztvevők saját magukra koncentrálnak, az izomtömeg-növelés és a külső szebbé, vonzóbbá tétele a fő cél, mindenki

magával van elfoglalva, s nincs is szükség a másra ebben a sportágban.

Az interjúalanyom elmondása szerint van egy „keménymag”, akik többnyire legalább látásból ismerik egymást: ők azok, akik komolyan veszik a kondizást, s segítik egymás munkáját szakmai tanácsokkal. Azokat az embereket, akik szerintük nem veszik komolyan az edzést, nem tekintik csoportagnak, sőt olykor zavarja is őket a jelenlétük, mert hangoskodással, nevetgéssel zavarják a valóban sportoló társakat. Minden évben jönnek új emberek, akiket a régiók befogadnak, sőt segítségükre is vannak (a régebbiek megosztják tapasztalataikat), de csak akkor, ha komolyan veszik a munkát, és nem zavarják a többieket. A megfigyelés során is megtapasztalhattam, hogy mire gondolt az interjúalany, amikor olyan emberekről mesélt, akik nem veszik komolyan: az egyik alany nem is melegít be, sokszor pihen, sok szünetet hagy egy-egy gyakorlat között, tevékenysége maximum egy-két szerre korlátozódott (leginkább a fekvő nyomó padra), s edzés után nem is vezetett le. Mintegy 40 perc alatt végzett az edzéssel, pedig előzőleg azt mondta, hogy 1 óra 15 percet fog edzeni.

Az edzés alatt két gyakorlat között ittak, pihentek, de alig beszéltek egymással, mintha teljesen idegenek lennének, egyáltalán nem ismernék egymást. Ha egymáshoz is szóltak, akkor vagy az edzéssel kapcsolatosan (pl. elmagyarázza az egyikük, hogyan kell kinyomni a súlyt), vagy általános dolgokról (pl. hogy milyen kevesen vannak ebben az időpontban, pedig ilyenkor sokan szoktak lenni). Nem igazán tudták egymás neveit: pl. mielőtt az egyik megkérdezte, hogy használhatja-e ugyanazt a gépet („beszállhatok oda?”), nem szólította nevén a másikat, hanem úgy, hogy „helló”.

Segítőkések egymással: segítenek levenni, illetve felhelyezni a súlyt. Ha ketten is használnak egy gépet, akkor megkérdezik a másikat, hogy végzett-e már, illetve azt is, hogy véglegesen befejezte-e. De a fent leírtakon kívül semmilyen interakciót nem tapasztaltam a tagok között, látszott, hogy egyébként a konditermen kívül nem találkoznak, ismerősként érkeznek, s ugyanolyan ismerősként távoznak edzés után.

Karate

A kutatás során interjút készítettem egy közgazdaságtudományi karon, vezetés-szervezés MSc. képzésben tanuló, karatézó lánnyal. Mintegy tíz éve foglalkozik karatéval, de nem az egyetem keretein belül, hanem szülővárosában, ahol jelenleg

az edzéseket is tartja. Mivel ez nem Debrecenben van, itt pedig nincs olyan csapat, amelynek edzéseit látogathatná, amikor hétköznapi tanulmányi kötelezettségei miatt a városban kell tartózkodnia, kapott egy olyan helyiséget az egyetem területén, ahol tud készülni a versenyekre: gyakorolni a következő versenyen előadni kívánt formagyakorlatokat, és elvégezni a válogatott vezetője által összeállított edzéstervet. Pénteken és szombaton pedig szülővárosában tart edzéseket gyermekek, fiatalok számára (fiúk és lányok számára egyaránt vannak köztük, de többségük fiú), illetve edzőként kíséri őket a versenyekre. Ezért is jött Debrecenbe tanulni, hogy a lehető legközelebb legyen a csapathoz. Az ő esete több szempontból is különleges: egyrészt több tény is bizonyítja mérhetetlen elköteleződését és felelősségérzetét a sport, illetve kis csapata iránt. Ezt mutatja többek között az is, hogy azért választotta a Debreceni Egyetemet, hogy így minél közelebb legyen sportklubjához, de az is, hogy terveiben óriási szerepe van egy saját karatecsoport indításának (mivel nagy valószínűséggel itt fog munkát találni, ezért itt kell majd letelepednie), de csak akkor, ha megtalálja edzőutódját, aki megfelelően tudja majd irányítani a csapatát. Elköteleződése további bizonyítékának tekinthető az, hogy úgy végez sporttevékenységet, hogy csak egy vesével született. Erre is akkor derült fény, amikor először ment sportorvoshoz annak érdekében, hogy versenyezhesen. De ekkor sem adta fel, hanem az orvos javaslatára úgy döntött, hogy bár nem vesz részt azóta küzdelemben, s nemhogy nem hagyja abba, hanem a karate abban a formájában fog versenyen indulni, amelyben formagyakorlatokat kell bemutatni. Ebben a számban Open Európa-szintű versenyen volt harmadik, illetve csapatban Európa-bajnok is volt. Másrészt azért is volt érdekes az ő esete, mert bár nem debreceni egyetemista sportcsoportról van szó, de megismerve azt a csapatot, amelynek ő is a tagja, s most már edzője is, jól látható, hogy egy egyéni sportágat űző sportolók csoportjaiban (csapatok, klubok, egyesületek stb.) is, ugyanúgy megfigyelhetők a csoportattribútumok, mint a kohézió, s megvannak azok a jellemzők, amelyek léte szükséges, hogy emberek halmazát csoportnak lehessen nevezni: dinamika, közös célok, szabályok, normák, amelyeket el kell fogadni az érkezőknek, rituálék, közös élmények, amelyek összetartják a csapatot, hierarchia stb.

Azért is tartottam fontosnak interjút készíteni egy karatézó lánnyal, mert egy olyan sportágat űz tíz éve, ami a küzdősportok közé tartozik, s mint ilyen, tipikusan férfiak által végzett tevékenységek

közé tartozott, hisz sokáig csak férfiak űzhették. A harc, a test test elleni küzdelme, mint társadalmi konstrukció a háborúban folyó küzdelem civilizált formájának tekinthető, ahol a férfiak bizonyos szabályok betartása mellett modellezhetik és élhetik át a háborúzás során átélhető élményeket, izgalmakat, s a győztesek a győzelmet. A karate olyan férfias játék, amelyből a nők évszázadokon keresztül ki voltak zárva, és a férfiuralom fennmaradásának és monopolizálásának egyik legerősebb területe volt. A nők e területre való betörésének következtében a küzdősportok, többek között a karatét űző férfiak helyzete gyökeresen megváltozott: már nem egyedüli urai e területnek, s helyet, lehetőséget kell biztosítaniuk a nők számára is. Ahhoz azonban, hogy a nők teljesítményét is elfogadják, hosszú időn át kemény munkát végezve kell bizonyítani. Az interjú során éppen ezért voltam kíváncsi arra, hogyan viszonyulnak hozzá, mint nőhöz a férfi sport- és edzőtársak, illetve tanítványok, hogyan tudja nőként kivívni a tiszteletet, hogy egyenlő partnerként bánjanak vele a versenyeken és az edzőtovábbképzéseken, hogyan fogadta családjá, barátai és a tágabb környezete, hogy karatézik, milyen sztereotípiákat tapasztalt ezzel kapcsolatban?

Kézilabdások

A megfigyelt kézilabda csoport (öt fiú és egy lány) annak köszönhetően jött létre, hogy a HÖK meghirdette: 19.45 és 21.30 között szabad a DE Műszaki karán lévő egyik sportterem, s a kézilabdát kedvelő egyetemisták ebben az időszakban ingyen használhatják a termet. A társaság éppen ezért vegyes, nem is igazán ismerik egymást, kb. három-négy ember ismeri egymást névről. Edző nincs, teljesen önállóak, egyedül a HÖK egyik tagja felügyel, időnként benéz, hogy minden rendben van-e. Változó tehát, hogy kik jönnek, de van egy profi játékos, aki, ha ott van, mindenkit átmozgat, ilyenkor mindent bele kell adni a játékba, s ez tetszik a többieknek. Általában pár perc alatt bemelegítenek, aztán játszanak. A megfigyelés napján összesen hatan voltak: öt fiú és egy lány, de más alkalommal többen szoktak lenni, s ezért sajnálják is, hogy most ilyen kevesen vannak, így nehezebb játszani is, csapatjátékról lévén szó.

A résztvevők egyszerűen szeretnek kézilabdázni, s hasznosan eltölteni szabadidejüket. Keveset kommunikálnak egymással, pontosan azért, mert alig ismerik egymást, s a beszédtema is szinte teljes mértékben a játékra koncentrálódik. Akkor válik szorosabbá a csoportkohézió, amikor elkezdnek

játszani egymással: két csapatra oszlik a társaság, egyikük pedig a kapuban áll. Ha valaki fárad, akkor cserélődik a kapus és játékos szerep. Ekkor vonják be a játékba az egyetlen lányt is, akihez addig nem szóltak, s ő is visszahúzódva, szótlánul szemlélte az eseményeket. A játék során teljes jogú tagnak tekintették, s lovagiasan megdicsérték, ha valamit jól csinált. Tulajdonképpen csoportkohézió csak a játék idején volt tapasztalható, amikor végeztek, szétbomlott a csoport, s ugyanúgy, szinte idegenekként váltak el egymástól, mint ahogy érkeztek.

Focisták

Hurja Kitti a megfigyelt fiú focicsapat meccsére látogatott el, amit a Buzászky Jenő Egyetemi Labdarúgó Kupáért folytatott „harcban” játszottak le, mivel ők edzést nem szoktak tartani, csak hobiból játszanak itt. Azért járnak ide, mert a csapat majdnem minden tagja focizik nagypályán is, tehát leszerződve, valamelyik település focicsapatában. A csapat nagy részét BTK-sok alkotják, történelem szakosok, de vannak rajtuk kívül még IK (mérnök informatikusok), TTK (földrajz és földtudományi) és KTK (gazdálkodás és menedzsment) hallgatók is. A csapat körülbelül öt éve alakult, azóta természetesen voltak, akik már elhagyták őket, de jöttek helyükbe újak. Akik elmentek, azok vagy végeztek, vagy az egyik fiú családjával elköltözött Veszprémbe. A mostani csapattagok úgy emlékeznek rá, mint a csapat alapítójára, összetartó erejére, aki ugyan focizni nem tudott, de nagyon szeretett, és mindig odatette magát maximálisan minden egyes meccsen. Láthatóan szívesen emlékeznek rá az itt maradt fiúk még most is, „ikonként” beszélnek róla. A csapat „magját”, akiket az alapítók közé soroltak, négy fő alkotja, közülük emelték ki a „vezéregyeniséget”, aki a meccseket szervezi. Ő egy testvérpár idősebb tagja, és szervezi a meccseket, összetartja a csapatot, összeállítja a kezdőcsapatot, ő intézi a csapat ügyes-bajos dolgait.

Arra a kérdésre, miért nem tartanak edzéseket, azt a választ kaptuk, hogy nem mindenki motivált kellően, mivel a kupa, az oklevél és a kézfogas nem elég mindenkinek. Ezért a csapat létrejöttét és létét az együttlét és együttjátszás öröme határozza meg, kevésbé maga a kupa megnyerése, ugyanakkor a meccsen a győzelem, azaz a másik csapat legyőzése a fő motiváló erő, ez tulajdonképpen a csoportcél. A csoport stabilitását jól mutatja, hogy a pályán kívül az egyetemen és szabadidejükben is gyakran vannak együtt, szórakozni is együtt szoktak, s kapcsolatukat is inkább barátinak tekintik, mivel sokszor a prob-

lémáikat is megosztják egymással. Focizás közben is sokszor viccelődnek egymással, nevetnek, s beceneveket adnak egymással, ugyanakkor, ha valaki hibázik vagy nem játszik jól, akkor nem dorgálják meg, hanem inkább bátorítják, támogatják.

A kutatás során elkészítettünk egy egyéni interjú is egy olyan focista fiúval, akik szintén részt vesz a Buzánszky Kupán, a 4. Ligában egy másik csapat tagjaként, amelynek ő a vezetője. Az ő helyzete azért is különleges, mert gyerekkora óta versenyként űzte a focit, a DVSC utánpótlás-csapatba is bekerült, de a klubvezetőség döntései miatt egyre több csalódás érte, s távolodott el a versenysporttól annak ellenére, hogy nagy karrier állt előtte. Végül egy sportsérülés után döntött úgy, hogy otthagyja a nagypályás labdarúgást, de a sport világát most sem hagyta el: az egyetemi foci mellett otthon végezhető erősítő gyakorlatokat, kondicionális edzéseket végez, de tudatosan, jövőjére gondolva, edzőként is dolgozik egy általános iskolában, 6-8 évesek számára tart edzéseket. Jelenleg is egy sérülésből épül fel, így már hónapok óta nem tudott játszani, azonban látva csapata utóbbi kudarcait, ami az ő hiányának is köszönhető, már most készíti a stratégiát, amellyel visszatérésekor úja sikerre viheti a csapatot. Ebből is jól látszik, hogy az egyik vezéregyénisége a csapatnak: bár nincs edző, de „szakmai ártalomként” automatikusan ráhárult a szerep, hogy a csapat fizikai, mentális és technikai vezetését is magára vállalja. Szakmai tudása miatt ez a többi csapattag számára is természetes volt, s kezdettől fogva elfogadták. Mivel eltérők a képességek, itt is meg kellett határozni, hogy kinek mi a szerepe, feladata a csoportban, és úgy tűnik, hogy mindenki meg is találta a megfelelő státuszt képességeinek megfelelően (mind a játékstratégiát, mind a csoport működését illetően). Rájuk is jellemző, mint a fent bemutatott, első focicsapatra: szabadidejükben nemcsak edzéseken találkoznak (bár ők is ritkán edzenek), hanem együtt járnak szórakozni, sokat beszélgetnek, szakmai témákról is, együtt buliznak. Igazi baráti társasággá kovácsolódtak össze. Ennek hátterében a közös élmények, az együtt átélt sikerek és kudarok állnak. A konfliktusok ritkák, a legtöbb veszekedés egy testvérpár között van, de ők ezeket vagy helyben, vagy otthon meg tudják oldani.

Kosarasok

Bár kosárlabdázó fiúkat és lányokat is megfigyeltünk, de mivel mindkét esetben ugyanarról

a sportágról és versenysportról van szó, a csoport jellemzői is hasonlóak, a különbségek csak a nemi sajátosságokból adódnak, ezeket később fogom ismertetni.

Ezt a csoportot nemcsak maga a sportág, hanem a versenyjelleg is megkülönbözteti az előzőektől, s ez kihat nemcsak a csoport működésére, interakciókra, az edzések mennyiségére és minőségére, hanem a játékosok életére s egymás iránti viszonyára is. A versenyek megkövetelik a játékosoktól, hogy a kosarazás és a versenyek a játékosok életének részévé váljanak, és épp annyira fontosak legyenek, mint a munka, a tanulás, a család. Mindezt a játékosok nemcsak maguktól és egymástól követelik meg, hanem az edző is megköveteli tőlük, mert egy-egy győztes meccs, kupa nem egyéni, hanem csapatsikereken és teljesítményen alapul. Mivel a fiúk csapata NB I-es, a lányoké NB II-es, a versenyeken a Debreceni Egyetemet képviselik, ami nagy felelősség. A szabadidős sportoktól eltérően ez a felelősség óriási fegyelmet, kitartást, az edzésen való rendszeres részvételt és szervezőképességet igényel, amely olykor lemondásokkal és kemény küzdelemmel jár. Az edzéseken, versenyeken a maximális teljesítménynyújtás, a csapat érdekeinek előtérbe helyezése, s az edző utasításainak betartása a legfontosabb. Mindezekből jól látható, hogy esetükben egyértelműen formális csoportról beszélhetünk, ennek minden, fent bemutatott jellemzőjével.

A lányok heti háromszor másfél-két órát edzenek az DEOEC sportcsarnokban. Ha nem kapják meg a tornatermet, mert másnak van szüksége rá, akkor vagy elmarad az edzés, vagy keresnek egy másik helyet. Jelenleg 21-en vannak: négy külsős, egy középiskolás, 16 egyetemista és van egy izlandi lány is. Voltak többen is, de van, aki befejezte az egyetemet, van, aki külföldön van ösztöndíjjal, vagy végzős, és nem jutott elég ideje az edzésekre. Az NB I-ből az NB II-be önként léptek vissza, mivel sok volt a betegség, és új csapattagok is érkeztek.

A fiúk 16-an vannak: középiskolások, egyetemisták, és egy valaki, aki már két éve végzett az agráron. A többiek, akik nem voltak edzésen (hat fő), sérültek. Általában minden nap fél 8-tól van edzés a DEOEC sportcsarnokában. Nagyon összezokott csapat, mivel legtöbben már 8-10 éve játszanak együtt. Ők teszik ki a '91-es csapat 90%-át. Azok közül, akik elmentek innen, többen az NB II-es csapatban játszanak. Az edző elmondása szerint ezek vagy idősebb egyetemisták, vagy végeztek, vagy nem tudták vállalni, hogy ennyit edzzenek, vagy egyszerűen nem elég jók. A csapat legnagyobb

büszkesége, hogy ebben az évben az ország legfiatalabb játékosokkal játszó csapataként az NB II-ből felkerültek NB I-be. Mindkét csapatban a sportág sajátosságából adódóan van irányító, dobó, center poszt.

Mindkét csapaton látszott, hogy egységesek, nincsenek klikkek, s erős a csapatszellem, de emellett erős baráti kötelékek is kialakultak. Összességében is egy nagy baráti társaságnak tekinthetők, de ezen belül is természetesen kialakultak kisebb baráti körök, szorosabb baráti viszonyok. Így szabadidejüket is legtöbbször együtt töltik, együtt járnak szórakozni, bulizni. Ezt igazolják Sörös Anett korábbi megfigyelései is (Sörös 2009).

A kommunikáció lényegbevágóan fontos a csoport hatékony működése és játék sikere miatt. Ezek nagy része meccs és edzés közben csak a játékra koncentrálódik, ugyanakkor a csapattagok sokszor biztatják egymást, s akkor sem alakulnak ki komoly konfliktusok, ha valaki rosszul teljesít. Ha egy játékos önző módon nem passzolja le a labdát, vagy indokolatlanul nem hozza játékba csapattársait, egymást nem szankcionálják, leginkább ilyenkor az edző lép közbe, s szidja ezt a játékost.

Az edző szerepe létfontosságú: az egész játékot, tevékenységet, a csoport munkáját és légkörét ő határozza meg. A játékosok minden utasítását feltétel nélkül követik, betartják, amit mond, s szó nélkül tűrik, ha szidja őket, még akkor is, ha csúnya szavak kíséretében teszi ezt. Óriási tisztelet övezi, eszükbe sem jut visszaszólni, tiszteletlennek lenni. Ha a csoport hierarchiáját vizsgáljuk, ő helyezkedik el a hierarchia csúcán, alatta a játékosok, de ők egyenrangúak. Ezt ők tiszteletben tartják, elfogadják vezetőjüknek, mert tudják, hogy ez a siker kulcsa: nekik teljes mértékben teljesíteniük kell, amit az edző mond (ez nagy bizalmat feltételez), csak így nyerhetnek, hisz ő tudja a legjobban, hogy mit kell tenni a győzelemhez nemcsak a versenyen, hanem az edzésen is.

Mindezekből jól látható, hogy a kosarasok esetében egyértelműen formális csoportról beszélhetünk, ennek minden jellemzőjével.

II. 2. A sportoló csoportok összehasonlítása és jellemzése

Azt, hogy milyen drámai változás következett be az egyének szabadidő-eltöltési szokásaiban és a sport világában az elmúlt évtizedekben, Perényi (2011) az élménytársadalom jellemzőinek megjelenésével magyarázza. Véleménye szerint kiszorul-

tak az olyan szórakozási formák, amelyek kemény munkával járnak (mint maga a sportolás), s előtérbe kerültek az élményt okozó tevékenységek (a sporton belül pl. élményparkok látogatása). Ezt tapasztalhatjuk az olyan, napjainkban oly divatosá váló mozgásformák megjelenésekor, amelyek szorosan kapcsolódnak az ún. aerobic-hullámhoz. Esetünkben a zumbánál és step aerobinál láthatuk azt, hogy teljes mértékben eltűnik belőle a versenyjelleg, amely Loy (1974) szerint éppen, hogy meghatározó eleme a sportnak, és a gyakorlatok szinte teljes mértékben a tánchoz, bulizáshoz kapcsolódnak. Jól tükrözi ezt, hogy a vezető is sokszor bulira invitálja a résztvevőket. Ugyanakkor nagyon érdekes, hogy korábban a tánc egyértelműen társas tevékenység volt (a század elején szinte kizárólagos formája volt a nemek közötti ismerkedésnek), itt viszont individuális tevékenység, ahol a résztvevők szinte semmilyen formában nem lépnek interakcióba egymással, s végig önmagukkal, a szórakozással, a buli, tánc, illetve mozgás nyújtotta élményszerzéssel vannak elfoglalva. Ahogy a tánc megjelenik a sport világában versenyként (táncsport), úgy más mozgásformákban (mint a zumba vagy step aerobic) a táncmozdulatok megjelenésével épp, hogy teljes mértékben eltűnik a versenyzés.

Ha azt szeretnénk megtudni, hogy miben különbözik egy sportoló csoport más csoportoktól, akkor először azt kell megtudnunk, miért választják a tagok, hogy egy ilyen csoport tagjai legyenek. Összességében azt válaszolhatjuk, hogy olyan testmozgás miatt, amely örömet okoz a számukra. Ezt az élményt adhatja a mozgásforma végzése, az, hogy az egyén tesz az egészségének megőrzéséért, külsőnek szebbé tételéért, vagy éppen egy verseny, meccs megnyerése, illetve a sporttársakkal való együttlét és a közös küzdelem a csapat győzelméért. E célok mentén különböznek egymástól az egyes sportolói csoportok, s annak megfelelően, hogy e célok mennyire „öncélúak” (mennyire individuálisak vagy csoportszintűek), nevezhetünk egy mozgást végző társaságot sportoló csoportnak.

Azt láthattuk, hogy az individuális jelleg csökkenésével egy-egy sportolói csoportban növekszik a versenyjelleg, s ahogy növekszik a versenyszellem, úgy válik egyre inkább valódi csoporttá, ennek minden jellemzőjével: több interakció, a tagok egymástól való nagyobb függése, közös és meghatározott csoportcél, nagyobb csoportkohézió, több kommunikáció, kisebb informális, baráti csoportok megjelenése, hierarchia és szerepek a csoporton belül, valódi csoportdinamika, ahol a csoportot nem-

csak a tagok összessége teszi ki, hanem a közöttük lévő kapcsolatok, viszonyok is meghatározzák. Jól bizonyítja ezt az a tény, hogy pl. a kézilabdázó csapatban akkor formálódott csoporttá a hat játékos (akkor volt köztük valódi interakció, többet kommunikáltak egymással, s akkor vonták be az addig teljesen kívülálló lányt), amikor elkezdtek egy rövid kézilabda meccset játszani. A meccs végeztével felbomlott a csoport, de elindult egy folyamat, melynek eredményeként, ha a továbbiakban is ezekben az időpontokban találkoznak egymással, valódi sportcsapattá vagy akár informális baráti csoporttá alakulhat ez a néhány ember.

A focisták esetében pedig már a csoport fejlődésének következő szakaszát láthatjuk: maga a sport (a focizás) hozta össze a csoportot úgy, hogy a játékosok nagy része más, nagypályás futballcsapatok igazolt tagjai, de a Buzánszky Kupában való részvételért hozták össze saját kis csapatukat. Esetükben láthatjuk, hogy a versenyeken való részvétel (edzés hiányában), s az itt szerzett közös élmények baráti társasággá kovácsolták össze a játékosokat.

A mozgásformák individuális jellege, s ehhez kapcsolódóan a versenyzés megjelenésének mértéke alapján egy tengely mentén sorrendbe tudjuk állítani a megfigyelt csoportokat (1. sz. ábra).

0							10
Zumba	StepAerobic	Kondizás	Kézilabdázók	Karate	Focisták		Kosarasok

1. ábra: a megfigyelt sportolói csoportok sorrendje a sport közösségi jellege és a versenyzés mértéke alapján

Az egyik step aerobicozó alany konkrétan meg is fogalmazta azt, hogy itt nem beszélhetünk közösségről (akárcsak a zumba vagy tai-bo esetében):

„Az biztos, hogy élvezem, ami a sportot illeti, be tudtam illeszkedni egy idő után, lehet, kicsit lassabban, mint más. De szerintem közösség nem nagyon alakul ki, szerintem.”

„A kezdők meg a haladók rendszeresen elválnak, de a haladók között, akik X éve járnak, ismerik egymást legalább névről.”

„Azért nem ismerkedünk, mert ez nem olyan sport, mint a kosár vagy röplabda, ahol egymásra lennének utalva, hanem mindenki el van magával foglalva. Előtte, utána mindenki siet, tehát megismerni egymást nem nagyon tudjuk szerintem” (1. fókuszcsoporthoz).

Abban azonban minden sportág képviselői egyetértenek, hogy csak akkor lehet valaki az adott csoport/társaság/közösség tagja, ha komolyan veszi a munkát, tevékenységet, betartja az alapvető nor-

mákat, szabályokat. Fontos, hogy saját képességeiknek és tudásuknak megfelelően végezzék az adott tevékenységet, és ne zavarják a többiek munkáját. Ez pedig megfelelő mértékű fegyelmet igényel. A fegyelmezetlen viselkedést minden esetben a többiek szankcionálják: egymást figyelmeztetve (pl. a focisták, kondizók), ahol pedig van edző/vezető, rá hárul ez a szerep. Tulajdonképpen az „újak” befogadásának ez az első és legfontosabb kritériuma. A kondizással foglalkozó alany így beszélt erről:

„Régebben járnak azért, de vannak olyanok, akik régen járnak, de az én szememben nem tartoznak a kemény magba, mert helytelenül végzik a gyakorlatot, meg papucsban edzenek, beszélgetnek... Én szívesen fogadom őket (az újakat), amíg nem ökörködnek, még próbálok segíteni is, ha látom, hogy rosszul csinálják” (1. interjú).

Bizonyos esetben, pl. a karatézőknál az edző úgy alakítja a büntetést, hogy ezzel ne csak a nem megfelelően viselkedő csapattal tanuljon az esetből, hanem a többiek számára is erősödjön a határ, mi az, amit szabad, és mi az, ami már a normák megszegését jelenti. Kollektív büntetést alkalmaz (ha valaki beszélget, vagy zavarja az edzést, akkor mindenkinek végre kell hajtani a büntetést, ami rendszerint valami fizikai gyakorlatot jelent), melynek

korán a külső hatásra belső készletként tudatosul a csapatagokban az, hogy mit tekintsenek ezentúl szabályszegésnek. A kollektív büntetés és jutalmazás egyaránt erősíti a csapatkohéziót és a normák betartását, illetve kemény, munkára, jobb teljesítményre is ösztönöz, mert nemcsak az edző, hanem a csapattársak felé is felelősséggel tartozik a csapattag.

A kosaras fiúk edzője leginkább abban látja a különbségeket más, pl. az NB II-es csapat és saját csapata között, hogy ők nem veszik elég komolyan a munkát, edzéseket:

„Az fitnessz, van egy-két ember, aki fejlődne, de heti három alkalommal lejárnak a konditerembe, edzés, futás helyett lejárnak sörözni. Leginkább ez a helyzet, két NB II-es csapat van, ők is jól összebarátkoztak, de mások a napi és heti célok. Őket is próbálják összefogni. A mi srácaink fogadni merek, hogy úgy kelnek fel reggel, hogy kosaras vagyok, azt gondolják, hogy megyek iskolába, utána megyek edzésre, mit fo-

gok ott csinálni, majd edzés után, hogy fogok tanulni. Úgy fekszik le, hogy van edzés, és hétvégén hogy van meccs. Még akkor is, ha csak egy gondolat erejéig van ez így. A másik NB II-es csapatról ezt nem gondolom, hogy zömében úgy keltnének fel, hogy én kosaras vagyok” (4. interjú).

A fegyelem kifejezést szinte minden sportoló csapatban használták, amikor arra a kérdésre kerestem a választ, hogy mit jelent sportolónak lenni, mi jellemzi a sportolói identitást. A fegyelem mellett fontos az akaratérő, a kitartás, az önfegyelem, a céltudatosság, mint ahogy a kondizó fiú is megfogalmazta:

„Céltudatosság, akaratérő, mértékletesség meg jól kell tudni beosztani a napot, nem mindegy mikor eszik az ember és mit” (1. interjú).

Mindezek mellett nagyon fontos, hogy ők egy csapat tagjai, s e csapat érdekeit kell előtérbe helyezniük, mert ez a siker, azaz a győzelem záloga. A versenysportokban fontos a sportszerűség, a fair play, s ez megkülönbözteti a valódi sportolókat a többiektől. A kosárlabdázók így nyilatkoztak arról, hogy mit jelent a számukra sportolónak és kosarasnak lenni:

„Mindenkinek az életévé vált ez a napi rutin, hogy edzésre jövünk. Hogy a csapattal vagyunk, hiányozna az egész banda. Ennyivel szerintem különbek vagyunk azoktól, akikkel együtt vagyunk, pl. az osztálytársainktól, hogy mindig edzünk, kötött szabályokhoz kell alkalmazkodnunk. Jó egy csapathoz tartozni, számíthatunk a másokra. Bulizunk, együtt vagyunk, jóban és rosszban”.

„Én nem szívesen járnék egy olyan csapatba, ahol nincs meg az összhang. Sporton kívül is összetartunk”.

„A sportszerűséget lehet előre tenni, lehet valaki jó kosaras, ha nem úgy viselkedik, ahogy kellene, jelentősen csökkenti a megítélését” (2. fókuszcsoport).

A sportoló identitással olyan személyiségbeli változások történnek, amelyek – az alanyok szerint – számos pozitívummal járnak, olyan képességek, készségek és jó tulajdonságok alakulnak ki, melyeket az élet más területén is kamatoztatni fognak. De ez nemcsak a sportnak köszönhető, hanem elsősorban maga az élsport követeli meg, hogy ilyen alázattal, fegyelemmel, kitartással és toleranciával rendelkezzen valaki ahhoz, hogy magát sportolónak nevezhesse, méltó legyen arra, hogy sportolónak és az adott sportág tagjának nevezhessék. Az interjúkban egy sportoló esetében sem vált szét a sportoló személyisége és az adott sportra jellemző identitás, e kettő szétválaszthatatlanul összefonódik. Mégis azt kell látnunk, hogy elsősorban a sportág tagjának (focistának, kosarasnak, karatézónak stb.) lát-

ják magukat, s az erre jellemző tulajdonságokat, követelményeket sorolják fel, s csak ezekhez teszik hozzá mellékesen, hogy egy sportolónak is így kell viselkednie, ilyennek kell lennie. A focista fiú így nyilatkozik erről:

„Szerénység, elsődleges, hogy egy futballista legyen mintapolgár, a fair play az elengedhetetlen, a pályán mindenki ellensége egymásnak, apám szavaival. De amint véget ért a műsor, ugyanolyan ember mindenki, az intelligencia, azt az erkölcsi mélypontot, ami a magyar futballt jellemzi, elitélem. Kitartás, ami nem csak azt jelenti, hogy a pályán tartson ki 90 percet, hanem az egész életében. Ami azért is fontos, ha nem lesz futballista, akkor a társadalomban is nagy előny lesz. Rendszer legyen az életében, ne csak akkor edzésen foglalkozzon a sporttal, hanem az egész életében is” (2. interjú).

A csoporton belüli interakciók egyik formája a kommunikáció: így ismerik meg a játékosok egymást, így alakulnak ki a viszonyok, és sok esetben a sikeres játék, s a győzelem egyik kulcsmomentuma, hogy a játékosok megfelelően kommunikáljanak egymással. A vizsgált csoportok között voltak olyanok, ahol a hangos zene teljesen kizárta a kommunikáció lehetőségét, s így ez csak egyetlen dologra korlátozódott: a vezető utasításaira, amelyeket követtek a résztvevők (zumba, step aerobic). Más esetekben, pl. a kézilabdázók, kondizók esetében a kommunikáció csak az adott tevékenységhez kapcsolódott, de sem a tevékenység előtt, sem utána nem folytatódott. A focistáknál és kosarasoknál azonban egyértelműen érezhető a kommunikáció magas szintje: már az öltözőben, vagy edzés előtt is sokat beszélgetnek, nevetnek, viccelődnek egymással, viszont szabály, hogy meccs közben határozottan csak a játékhoz kapcsolódó témákról lehet beszélni, ez elengedhetetlen a jó játékhoz, a stratégia megvalósításához, egymás gondolatainak megértéséhez.

Ha a szerepeket vizsgáljuk, akkor egyedül az edző/vezető szerepét emelhetjük ki, akinek létfontosságú szerepe van a kommunikációban is, pozícióját tekintve pedig a csoporthierarchia tetején áll. A zumba, step aerobic esetében a vezető mutatja a lépéseket, s utasításokkal alakítja ki a koreográfiákat, amelyeket a résztvevők követnek. Az edzőnek ezzel szemben sokkal több feladat jut: ő az, aki megtanítja a játékosokat arra, hogyan kell hatékonyan, jól és egymásra figyelve a csapatért játszani, megtervezi a stratégiát meccs közben, de emellett fegyelemre, tiszteletra is neveli a csapattagokat egymás, az ellen-

fél iránt és saját magával szemben. Továbbá irányítja a csapat életét, szervezi a meccseket, és barátként támogatja a játékosat.

Az edzői szerepen kívül a focisták esetében tapasztaltam egy játékos részéről „szervezői” szerepkört, illetve a kosarasoknál van csapatkapitány, de igazából az edző és játékosok szerint ez csak azért van, mert kell lennie egy csapatkapitánynak, de egyébként semmilyen komolyabb feladatkörrel nem jár. Az edző így vélekedik erről:

„Nincs ilyen, az hogy csapatkapitány, az én csapatomban nincs ilyen, hogy öt lépést tartunk edző és játékos között. Nincs erre szükség, hogy egy érdekképviselő, vagy közvetítő legyen a csapat és az edző közt. Azért jó, hogy van ilyen ember az öltözőben, hogy viselkedésénél fogva hallgatnak rá. Bizonyos helyzetekben jól jöhet, de az inkább megtiszteltetés. Lehet, hogy felülről irányított, hogy Balázs a csapatkapitány, de senkiben nem merült fel, hogy miért ő az” (4. interjú).

Konfliktusokról a csoporton belül egyik csoportban sem számoltak be. Leginkább a pályán alakulnak ki kisebb konfliktusok a másik csapattal, s ennek leggyakoribb oka a sportszerűtlenség, ilyenkor akár össze is szólalkoznak a játékosok, a kosaras fiúk és lányok esetében tettlegességig is elfajulhatnak az események. Az ilyen esetekről beszámolva az alanyok általában a másik csapatot hibáztatják. Az individuálisnak tekintett sportágakban nem is lehet szó konfliktusokról, hiszen alig van interakció, a kondízás esetében csak apróbb vitákról számolt be az interjúalany (pl. hogy nyitva legyen-e az ablak vagy sem).

Érdekes módon a csapatsportokban akkor sincs konfliktus a játékosok között, ha valaki esetleg önzően viselkedik a pályán, s nem passzolja le a labdát. Ilyenkor nem a játékosok szólnak ennek a csapattagnak, hanem az edző, ő szidja le az adott játékost. Akkor sincs konfliktus a játékosok között, ha egyikük sokat hibázik, esetleg rosszul játszik, holott ez az egész csapat játékát és győzelmi esélyét rontja, ilyenkor inkább támogatják egymást. Mindez pedig jól mutatja, hogy a játékosok nem önmagukért dolgoznak és harcolnak a meccseken, hanem a csapatért és csapattársaikért.

Minél inkább intézményesült a sport és minél erősebb a csoportkohézió a csapatban (leginkább a kosarasok esetében), annál szorosabb baráti kötelékek alakulnak ki a tagok között. A közös játéknak, a csapaton belüli egymásra utaltság magas fokának köszönhetően nemcsak a pályán, a pálya szélén és az öltözőben, hanem a mindennapi életben is egyre több időt töltenek egymással. Ez nagyban függ

attól is, hogy milyen régen van együtt a csoport: a step aerobicosok között is leginkább azok ismerik egymást, akik már négy-öt éve járnak ide (bár ez az ismeretség sokszor csak egymás nevének ismerését jelenti), a kézilabdásoknál is a régebbi ismerősök voltak a legszorosabb viszonyban egymással, míg a kosaras fiúk nyolc-tíz éve ismerik egymást, s szórakozni is szinte csak együtt járnak.

A szimbólumrendszert vizsgálva is csak a versenysportolói kosárlabdázóknál figyelhettünk meg csapatra jellemző egységes viseletet (versenymezt), szokásokat. A lányok meccs előtt egy nagy körbe állnak, mindenki megfogja mindenki kezét, sok sikert kívánnak egymásnak, aztán hangosan együtt kiabálják, hogy „hajrá!”. Utána pedig egyenként is egymás kezébe csapnak. A fiúk egy-egy jó támadás, szép trükk után pacszíással dicsérik meg a jól játszó csapattagot. Szintén a versenyszerűen sportoló karatésoknál tapasztaltam olyan rituálékat, amelyek a csapatkohéziót erősítik. Itt a születésnaposok köszöntése zajlik mindig ugyanúgy, azt jelképezve, hogy bár ajándékot nem, de „valamit mégiscsak kap” az ünnepelt. Ezek a rituálék és más kis ünnepek, (például az évzáró), megtanítják a csapatokat arra, hogy önzetlenek legyen társaikkal, mindent megosszanak egymással. Így alakult ki, hogy a versenyeken közösen étkeznek abból, amit mindenki hoz, s nem kell erre külön költeni az igencsak kis keretből, továbbá az évzáró ünnepeken is az otthonról hozott, maguk, illetve szüleik által készített ételeket fogyasztják. Mindez pedig jól bizonyítja Gombocz (2010) állítását, mely szerint a versenyek és más közös programok kitűnő lehetőséget biztosítanak a fiatal sportolók személyiségének fejlődésére. Így mesélte ezt el az edzőként is dolgozó karatézó lány:

„Vannak a karatéhoz kapcsolódó alapvető normák, ezeket mindenki megtanulja, vannak nálunk rutinok, hogy a születésnapokat, névnapokat úgy köszöntjük, hogy felsorakoznak két párhuzamos sorba, és az ünnepelt hátsójára paskolnak jelképesen. Ez nem arról szól, hogy minél nagyobbat üssünk, hanem hogy, mindenki adott valamit a másiknak. Akkor az idén kezdtük el, hogy évzáró eseményünk van, az is a közvetlen kapcsolatokhoz tartozik, hogy viszünk süteményt, felvisszük, és beszélgetünk. Eleinte az újonnan érkező tagoknak furcsa volt, hogy Úristen ilyen van. Nálunk a versenyek is ilyen, hogy mi viszünk ételt magunknak, és mindenki megosztja mindenkivel.”

Összességében elmondhatjuk, hogy minél inkább intézményesült egy adott sportoló csoport

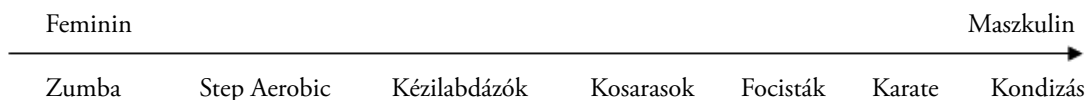
(leginkább a csapatsportok esetében), és minél nagyobb szerepet játszik a csoport életében a versenyzés (versenysportolók esetében), annál inkább megtalálhatók felépítésükben, működésükben a formális csoportra jellemző karakterjegyek. Mindez alátámasztja Loy (1974) kutatási eredményeit a debreceni egyetemen található sportoló csoportok esetében is.

II. 3. A sportoló csoportok genderszemantikai vizsgálata

Ha a megvizsgált csoportokat az előbbihez hasonlóan feminin-maszkulin jegyek szerint is sorrendbe állítjuk, akkor szintén kapunk egy skálát, ahol a zumba, step aerobic kerülne a legfemininebb sportágak közé a skála egyik végén, míg a kondizás a legmaszkulinabb sportágak közé a másik végére. Azok a sportágak, amelyeket egyaránt végeznek férfiak és nők is, a középmezőnyben foglalnak helyet, közöttük a sorrendet az határozza meg, hogy mennyire régen üzik az adott sportágat a nők, s ebből következően mennyire elfogadott a férfiak és a társadalom által. Ezt bizonyítja, hogy a skála két végpontján helyezkedő csoportokban egyáltalán nem találhatjuk meg az ellenkező nem képviselőit. A step aerobic esetében a résztvevők beszámoltak arról, hogy egy fiú valamikor járt a csoportba, de nem sokáig, s már régen nem jött edzésre, jelenleg pedig egy férfi sincs a csoportban. A kondizó férfitárs pedig elmesélte, hogy nagyon ritkán betérnek ide lányok (bár ebben a félévben nem volt rá példa), de akkor is, véleménye szerint, a nőkre jellemző kardioedzést végzett az egyetlen erre alkalmas gépen, a kerékpáron. A 2. számú ábra szemlélteti a sportágak sorrendjét.

hiányzik az erő, agresszivitás, versenyzés, helyettük a feminin vonások jelennek meg, amelyek a tánc elemeivel épülnek be a sportágba: a nőies testrészek hangsúlyozása a mozdulatoknál (csípő, fenék, mell), az izmok fejlesztése helyett az alakformálás a hangsúlyos (társadalmilag kevésbé elfogadott, ha egy nő izmos legyen, mert akkor már férfiasnak tekintik). Emellett a táncmozdulatok egyfajta erotikus kisugárzással bírnak, amik arra tanítják a nőket, hogyan tudják a férfiakat elcsábítani ezekkel a hétköznapi élet más szituációiban. Ezzel szemben a kondizók/testépítők komoly súlyokat mozgatnak meg nagy előfeszítéssel, eltérő izomcsoportokat mozgósítanak és fejlesztenek: mindez megfelel a napjainkra oly jellemző férfideál külső vonásainak (erős, izmos). A nagy izomtömeg sokakban akár félelmet is keltethet, éppen ezért a kondizó férfiak számára nemcsak maga a férfiaság jelképe az ilyen külső, hanem a megfélemlítés, ezáltal a hatalomgyakorlás eszköze.

Kérdés, hogy a szabadidősportban megjelenő genderkülönbségek tovább erősítik-e a nemek közötti egyenlőtlenséget a sportban, vagy éppen, hogy feloldják azt. Láthatjuk ugyanis, hogy az ilyen, újnak tekinthető sportágak megjelenésével (step aerobic, zumba stb.) egyfajta szegregálódás jár együtt: egyre jobban elkülönülnek a maszkulin és férfiak számára kialakított sportágak és a tipikus feminin jelleggel bíró, nők számára létrehozott sportágak, azaz létrejönnek a nőknek szánt sportok. A feminista kutatók a nemek közötti egyenlőtlenségének feloldását abban látják, hogy egyenlő számban vegyenek részt a nők és férfiak is ugyanabban a sportágakban (Coakley, idézi Theberge 1981). Viszont azt látjuk, hogy egyrészt a nők bevonulnak akár a legférfiasabbnak tekintett sportágakba is (mint pl. a

2. ábra: A vizsgált sportoló csoportok sorrendje a feminin-maszkulin jelleg alapján

Külön érdekesség, hogy a step aerobic terem mellett van a konditerem, ahol a megfigyelés idején is csak fiúk voltak, s ez a fal a két sportág között nemcsak ténylegesen, de szimbolikusan is létezik, ha a két sportág feminin-maszkulin jellegét vizsgáljuk. A testépítés/kondizás teljes mértékben maszkulin jellegű: a legfontosabb jellemzője az erő, a férfias külső legfontosabb elemeinek hangsúlyozása, míg a step aerobic esetében ezek az elemek teljes mértékben hiányoznak. Mind itt, mind a zumbánál

futball, amerikai futball, jégkorong, küzdősportok stb.), amelyekkel magukra öltenek bizonyos maszkulin vonásokat, de emellett olyan sportágak is létrejönnek, amelyekben megőrzik nőiességüket, sőt a sportágra jellemző elemek továbbfejlesztik ezt, ezzel megőrizve a nők számára kialakított szerepeket elsősorban a külsőre vonatkozóan (attraktív, kecses, finom, nőies alak, erős szexuális kisugárzás). Eckes és kollégái (1998, idézi Washington és Karen 2001) ezt a jelenséget kritikusan tekintik, mivel szerintük

ez hozzájárul a sport, mint férfiaknak fenntartott terület megőrzéséhez. Ugyanakkor a nők számára létrehozott újabb és újabb sportágak csökkentik a nők hátrányát a sportban való részvétel lehetőségeit tekintve, hisz ezek a sportágak az igényeiket figyelembe véve jönnek létre. Tehát egyrészt csökkentik, másrészt növelik a nők diszkriminációját a sportban.

Teljesen más képet kapunk olyan sportágak vizsgálatokor, amelynek végzése valamikor csak férfiak kiváltsága volt, s ma már nők is űzik. Ezekben az esetekben a kutatók úgy vélik, hogy az adott sportág férfiképviselői veszélyeztetve érzik férfiidentitásukat, s ezért nem fogadják el a sportoló nők részvételét, eredményeit, sikereit (lásd Hargreaves 1994, Theberge 1981, Washington – Karen 2001). A kutatás során a kosárlabdázók esetében tapasztalhattam azt, hogy a férjijátékosok nem tartják ugyanolyan értékűnek a női kosarasok edzését, eredményeit és teljesítményét, mint az övék. Mindent úgy teszik meg, hogy a lányok önként léptek vissza NB II-be az NB I-ből, még hozzá a csapattagok betegsége, sérülése miatt, s a tavasz folyamán a Medikus Kupát is megnyerték. A kialakított vélemény háttérben leginkább az áll, hogy a kosárlabdázó lányoknak olyan tulajdonságokkal és külsővel kell rendelkezniük a sikeres játék érdekében, amelyek egyértelműen férfiasnak tekinthetők: erős fizikum, gyorsaság, dinamika, versenyszellem, s olykor agresszivitás. Véleményüket úgy alkották meg a lányok teljesítményéről, hogy elmondásuk szerint nem ismerik őket, a játékukat sem, leginkább külsejük szerint ítélik meg őket. Mint sportolókat tisztelik őket, s más sportok női képviselőit is, egyedül a kosaras lányokról vélekednek így. A fentieket illusztrálják a következő interjúrészletek:

„Én a saját nevemben tudom mondani, hogy nem ismerem őket, idősebbek is nálunk, van, aki már befejezte ott az egyetemet. Edzés után köszöniük nekik, ennyit látunk belőlük. De nem is keresem azoknak a lányoknak a társaságát... Amit az edzésen láttunk az nem szimpatikus, mert nem vették komolyan. Én, ha eljövök edzésre, azt maximális bedobással szeretném csinálni. Ha nem ezt látom, akkor én abból ki is maradok”.

„Röviden is össze lehet foglalni: van kosárlabda, meg van női kosárlabda. Tudjuk olyan szemmel nézni, hogy nem áll jól, nem akarok senkit megbántani. Nagyon eltér attól, amit mi kosárlabdázásnak nevezünk”.

- Miben tér el?

„Látványban, iramban, mindenben”.

„Abban, hogy más sportokkal összevetve, pl. a röplabda, ahol ugyanolyan látványos dolgokat tudnak csinálni, mint a férfiak... A fizikai adottságok, a magasság, erő miatt is”.

„A női röplabdát sokkal jobban értékelem a férfi röplabdához képest, mint a kosárlabdánál ugyanígy” (2. fókuszcsoport).

Össességében tehát elmondhatjuk, hogy a férfi versenysportoló kosárlabdázók kevésbé fogadják el a női kosárlabdázók teljesítményét, eredményeit, sikereit.

A fiúkétól egy kissé eltér az edző véleménye, aki lány kosárlabdázó csapatot is edzett. Az edző szerint a lányok nagyon szorgalmasak, alázatosak és kitaratóak, de tény, hogy azok a lányok a legsikeresebbek a kosárlabdában (is), akik férfiasabbnak tekinthetők: erősebbek, egy kissé agresszívabbak társaiknál.

„Egyetemi lánycsapatokat (edzettem), és az volt a tapasztalatom, hogy eszméletlenül szorgalmasak. Szorgalmasabbak, mint a fiúk, de más a motivációjuk. Mindenki máshonnan jön, nem feltétlenül fontos nekik a játék.

- Hanem?

Mozgás miatt, volt egy-két barátnő is, ezért jártak le. Az a tapasztalatom, hogy amit az edző kér, azt maximálisan próbálják betartani. A kreativitás, ami a fiúknál megvan, és a differenciáltabb gondolkodás, vagányság az kevésbé. A lányoknál az van, akik vagányabbak, kreatívabbak, azok fiúsabbak.

- Férfiasabbak?

Nem feltétlen testileg, hanem mentálisan, azt lehet mondani. Nekem ez a különbség, az hogy nem ugranak akkorát, nem ütköznek akkorát, az sem biztos, volt egy lány, kettő is, amikor itt az NB I-es csapat megszűnt, akkor a fiúknál kezdtek el játszani. Odaálltak a kétméteres száz kilós fiú elé támadó játékot játszani, nem féltek tőlük. Kamikázéknak hívták őket, tehát nem hiszem, hogy nem elég alázatosak. Még a saját testi épségük árán is képesek voltak ilyet megcsinálni. Más dimenzió...” (4. interjú).

A lányok számára azonban ez nem okoz problémát: ők ezt választották, elfogadják, s a csapat sikere érdekében megpróbálnak eleget tenni a sport és kosárlabda diktálta kritériumoknak, még akkor is, ha ezzel bizonyos értelemben férfiszerepet kell magukra öltetniük. Képesek kettéválasztani a sporthoz kapcsolódó helyzeteket a hétköznapi élettől, így amikor kell, harcolnak, s ezzel együtt felvállalnak bizonyos maskulin szerepeket, más esetekben azonban ugyanolyan hétköznapi nők, mint bármelyik egyetemista társuk.

A focista fiú véleménye szerint is, bár a lányok játéka nem olyan dinamikus, gyors, de ebben a fizikai különbségek játszanak szerepet, azonban technikai és taktikai tudásban játéuk sem maradt el a fiúkétól (igaz, elsősorban nemzetközi szinten, Magyarországon még a női futballnak fejlődnie kell). Véleményében az is szerepet játszik, hogy edzői tevékenységet is végez, így objektívebben látja a férfi és női focisták helyzetét, képességeit, előnyeit és hátrányait, akár csak a kosárlabda edző.

A kézilabdázó csoportnál, ahol öt fiú és egy lány vett részt a játékban, azt tapasztalhattuk, hogy játék közben elmosódnak a nemek közötti különbségek: a fiúk sem előtte, sem utána nem érintkeztek a lánnyal, de amint bevonták a játékba, azonnal kommunikáltak vele. Ugyanakkor lovagiasság szintjén megmaradtak a különbségek: amikor a lány látványos dolgot vitt véghez a játék során, a fiúk azonnal megdicsérték és megtapsolták. A lány is feloldódott játék közben, miközben előtte elvonulva, a pálya szélén szótlanul figyelte az eseményeket. Láthatóan mindannyian jól érezték magukat játék közben, s egyiküket sem zavarta, hogy van egy lány, illetve őt sem, hogy egyedüli lányként játszik egy fiúcsapatban.

Teljesen más a helyzet az egyik legmaszkulinabb sportág, a kondizás esetében. Az interjúalany elmondása szerint épp a férfidominancia riasztja el a lányokat ettől a sporttól, de véleményem szerint az is, hogy a tevékenység lényege az izomnövelés, s a túl izmos női test társadalmilag nem elfogadott, mivel ellentmond a tradicionális nőideálnak. Ugyanakkor ebben az esetben elmondható (míg pl. a zumba esetében nem), hogy előfordul az ellenkező nem képviselője is, de az ilyen nőket a férfi sporttársak is szokatlannak, kívülállónak tekintik, s a média is különlegességként aposztrofálja (gondoljunk csak a bulvárműsorokban szereplő testépítő nőkre, akik ráadásul versenyeznek is). A kondizó és az egyik step aerobicozó interjúalany így vélekedett erről:

„Nincs sok nekik való gép, csak egy bicikli van. Meg csak fiúk járnak, ezt a lányok nem szeretik... lehet, hogy nekik nem kell izmos kar, váll, csak a combjukat akarják edzeni, ahhoz meg tekerni kell” (1. interjú).

„A lányoknak nem ciki, hanem inkább vagány férfias dolgokat elkezdni. Férfiaknak inkább ciki nőiest” (2. interjúalany).

A sportolás motivációit vizsgálva is különbségek vannak a férfiak és nők között. Fortier és munkatársai (1995) szerint a női sportolókra inkább jellemző az intrinzik motiváció (az érdeklődés, élmény

és élvezet nem az elérendő teljesítményből, hanem magából a sport végzéséből ered), jobban betartják a szabályokat, nagyobb valószínűséggel viszik véghez az adott feladatot a sportolás során. Kevésbé jellemző rájuk az a motiváció, mint a férfisportolókra. A férfiak a motivációban szerepet játszik a versenyszituáció és győzelem megélése a sport révén, míg a nők esetében ez kevésbé fontos.

Kutatásom eredményei szerint a női alanyok inkább (de nem kizárólag csak ők) az egészség megőrzéséért, stressz oldásért, az egészséges életmód részeként sportolnak, a férfiak számára pedig fontos a győzelem érzésének átélése is. A nem individuális sportok esetében a barátokkal való együttlét, illetve a közösségi élmény átélése mindkét nem számára fontos, mint ahogy a külső szebbé tétele. A lányok számára leginkább az alak formássá tétele (step aerobicosok, zumbázók) mint tipikusan feminin jellemző, a fiúk számára pedig az izomnövelés, izmos test elérése, mint maszkulin jellemző jelenik meg célként.

A versenysportolók körében azonban mindkét nem számára fontos a győzelem, a minél jobb teljesítmény a meccsen, míg a szabadidejükben sportolók körében nincs különbség a nemek között abban, hogy szerintük az edzés, testmozgás kikapcsol.

„Nekem azért, mert koreografált, és kikapcsolja az agyamat. Nem arra koncentrálok, hogy milyen vizsgám lesz, hanem ide. Engem kikapcsol”.

„Jól lefáraszt, a zene miatt, jó intenzív testmozgás. Az alakformálás szempontjából is jó” (2. fókuszcsoport).

„Ide testépíteni járnak, de én nem gondolom magam testépítőnek, viszont komolyan csinálom, de nincsenek testépítő szándékaim egyáltalán. Edzeni járok, nem testépíteni. Kondíció miatt, a kinézet, és most már átment abba is, hogy levezetés... fontos az egészség megőrzésében, ezért kezdtem el. Voltak test-súly gondjaim, és ha abbahagynám, megint lennének” (1. interjú).

Míg egy versenysportoló kosaras így vélekedik a sporttól:

„Kihívást, mivel mi vagyunk az egyik legfiatalabb csapat, hogy megálljuk a helyünket, hogy középmezőnybe kerüljünk. És legfőképp ne essünk ki, hogy bent maradjunk a B-ben (NB I B csoportjában). Ha megverünk egy idősebb, nagyobb csapatot, nagyon jó érzés” (2. fókuszcsoport).

Ha az egészségtudatosságot, mint egyfajta élet szemléletet vizsgáljuk meg, szintén kevésbé találunk különbséget a férfiak és nők között: az interjúala-

nyok egyöntetű véleménye, hogy a sporttal tesznek az egészségükért, bár igaz, hogy olykor ezzel próbálnak ellensúlyozni bizonyos egészségtelen magatartásformákat (pl. gyorséttermi ételek fogyasztását), de összességében elmondható, hogy az életük más területén is odafigyelnek az egészségükre: nem dohányoznak, kevesebb alkoholt fogyasztanak. Mivel az alkoholt az egyetemi lét szerves részének tekintik, nem mondható el, hogy ezzel szemben a sport védőfaktoroként funkcionál. Ugyanakkor a versenysportolók esetében itt is látszik a különbség: az ő életükben nemcsak az egészség megőrzése érdekében fontos, hogy ne nyúljanak egészségkárosító és/vagy illegális teljesítményfokozó szerekhez, hanem ez a norma, s hozzá tartozik a sport etikájához:

„Szerintem az egészségtudatosság mást jelent egy nem sportoló átlagembernek, mint egy sportolónak. A fiataloknál ez úgy nyilvánul meg, hogy kevesebb alkoholt fogyasztanak, mint a társaik. Az átlagembernek ez lemondást jelent, de nekünk teljesen természetes, hogy nem élünk ilyenekkel”.

„Nemrég jégkorongozók buktak meg, focisták (dopping miatt). Mi nem érezzük ennek szükségét, amatőr sportolók vagyunk, a játék élvezetért játszunk” (2. fókuszcsoport).

A kondizó interjúalany a következőképpen vélekedik erről:

„A rendszeres sport, figyeljen oda a táplálkozásra, ne dohányozzon. Ha elmegy bulizni, akkor mértékkel bulizzon. Elég pihenés, és a lelki beállítottság pozitív legyen... Én is használok fehérjéket, vitaminokat, ezek legálisak. Az illegális szerekhez sosem nyúlnék, egyrészt tudom milyen mellékhatásaik vannak, másrészt, aki ezt használja, az akaratilag gyenge, lusta hogy elvégezze azt a munkát, hogy jól nézzen ki” (1. interjú).

A karatézó lánnyal készített interjúból megismerhettük, hogy milyen nehézségekkel kell megküzdenie egy nőnek egy nagyon sokáig kizárólag csak férfiaknak fenntartott területen: szűkebb és tágabb környezete sokáig nem értette meg, hogy miért választotta ezt a tipikusan férfiasnak tartott sportot, s a versenyeken, illetve edzésen (elsősorban edzőként) is kitartóan kellett bizonyítania azt, hogy képes olyan teljesítményt nyújtani, mint férfitársai. Ez akkor bizonyosodott be, mikor olyan versenyen indult, ahol a formagyakorlatok bemutatása számban együtt versenyeztek a fiúk és lányok. Az itt elért sikerek tudósították férfítársaiban azt, hogy nem a biológiai adottságok számítanak, tulajdonképpen ezek lényegtelenek a győzelemhez: a kitartó munka, a szorgalom, az elköteleződés és a sok-sok gyakorlás

a siker záloga. A nemek közötti egyenlőtlenségek őt is érintették, még hozzá olyan formában, hogy környezete az ő sporteredményeit nem értékelte egyenlő mértékben fútestvére sikereivel, az övét nem tartotta olyan értékesnek. Ez pedig jól tükrözi a férfidominancia jelenlétét a karate, tágabb értelemben küzdősportok területén, mint ahogy azt korábbi kutatásomban a bokszolónók esetében is érződött (Kovács 2009).

Az eleinte kételkedő sporttársakat, tinédzserkorú fiú tanítványait is szakmai tudásával sikerült meggyőznie arról, hogy edzőként fogadják meg tanácsait, s saját fejlődésük érdekében végezzék el a rájuk bízott feladatokat. A zömmel férfiedzők körébe is nehezen tudott beilleszkedni, nehezen akarták befogadni, de kiemelkedő szakmai tudásával meggyőzően tudott hatni rájuk, olyannyira, hogy ma már ők is belátják: nem az számít, hogy egy edző férfi, vagy nő, hanem, hogy milyenek az edzőmódszerei, milyen pedagógiai érteke van, tud-e fegyelmet tartani. Mint minden maszkulin területen, a karate edzők körében is újszerűnek hatott, hogy nők is edzősködnének, s a kezdeti elutasító attitűdöt esetünkben felváltotta az elfogadó magatartás. Ehhez azonban a nőknek mindig be kellett bizonyítaniuk, hogy a szakmai felkészültség képes felülmúlni a biológiai különbségekből adódó sztereotípiákat. Jól illusztrálja ezt a következő részlet a karatézó lánnyal készített interjúból:

„Hát egyre inkább elfogadottabbá válik, hogy nők is vannak, vannak jó női versenyzők, együtt versenyzünk, itt nincs nagy különbség. Vannak jó női edzők, ami fontos, nem hogy tudunk annyit, hanem tudunk olyan határozottak lenni, mi is el tudunk érni olyan eredményeket a gyerekekkel, és ki tudjuk vívni a tiszteletüket. Ez szerintem ilyen irányban mozdul el, de még mindig furcsa, ha nem férfi az edző” (3. interjú).

Összességében azt mondhatjuk, hogy a férfuralom bizonyos formái élnek a sportban: ugyanabban a sportágban a férfiak a biológiai adottságokból és hagyományos férfiszerepekből kiindulva a lányok képességeit, teljesítményét rosszabbnak látják, és eredményeit kevésbé értékelik. Azonban pozitívum, hogy azok a lányok, akik e negatív hatások ellenére is kitartóan edzenek, s keményen dolgoznak, sikereikkel, tudásukkal előbb-utóbb kivívják a férfiak (elsősorban a férfiedzők) elismerését, akik képesek elfogadni a nőket is olyan sportágakban, ahol korábban csak férfiak vehettek részt.

II. 4. A debreceni egyetemisták sporthoz fűződő habitusa

A debreceni egyetemisták sporthoz fűződő habitusuk szerint több csoportra is oszthatók. Az első csoportba tartoznak azok a hallgatók, akik nem sportolnak (*nem sportoló habitus*): nem érdekli őket a sport, nem tartják fontosnak, szabadidejükben ez nem játszik szerepet, s csak arra törekednek, hogy a kötelező testnevelés órákat teljesítsék. Mivel a különböző médiumok nap mint nap sulykolják az egyénbe a rendszeres fizikai aktivitás fontosságát, ezért ők is így nyilatkoznak, azonban annyira már nem fontos a számukra, hogy valóban elegendő időt szánjanak rendszeres testmozgásra. Ezt pedig az erre fordítható idő hiányával magyarázzák. Őket leginkább a fogyasztói társadalom kínálta sportolási lehetőségekkel lehetne a leghatékonyabban rábírní a sportra, de csak akkor, ha valamilyen konkrét hasznot kapnak ettől: ezt bizonyítja a zumbaóra is, ahová az általam megkérdezett hallgatók azért jöttek el, mert egyrészt testnevelés órát tudnak ezzel pótolni, másrészt hallották, hogy milyen élvezetes tevékenység. Ide kapcsolódik a második habitus is, amit *divatsport-orientált habitusnak* neveztem el: azok a sportolási formák vonzzák ezeket a hallgatókat, amelyeket a fogyasztói társadalom kínál fel (pl. az utóbbi idők aerobic-hullámához tartozó vagy a táncelemekkel vegyített mozgásformák, mint a step aerobic vagy a zumba). Az e mozgásformákhoz vonzó hallgatók számára elsősorban külső motiváció játszik szerepet abban, hogy ezt végzik (média, reklámok, vagy az ezekben szereplő csinos lányok, akik azt sugallják, hogy aki végzi, ugyanilyen csinos, vonzó lehet). De szintén fontos szerepet játszik „sportok” végzésében a gazdasági tőke is, hiszen ezekért az órákért minden esetben fizetni kell, bizonyos esetekben nem is keveset.

Szintén a külsőnek van a legnagyobb jelentősége a kondizóknál, csak éppen itt az áhított férfi külső elérés a fő cél (erős, izmos, kidolgozott fizikum), ezért azt a típust külső-orientált habitusnak neveztem el. A kinézet fontosságában párhuzamot vonhatunk a fogyasztás-orientált és *külső-orientált habitussal*, de a megfigyelések rámutatnak egy jelentős különbségre: míg az előbbi szinte csak nőkre jellemző, s ezért e mozgásformák tipikusan femininnek tekinthetők, úgy az utóbbit szinte csak férfiak végzik (bár a megfigyelt egyetemista kondizóknál nincs nő, de köztudott, hogy egyre több nő végez ilyen edzéseket, és van verseny is testépítő nők számára, amelyet pl. a média is eléggé

különlegességnek tart ahhoz, hogy egy-egy esetet bemutassanak).

E sportok, mozgásformák mindegyike szabadidősport, hisz a versenyzés egyikben sem játszik szerepet. A szabadidős tevékenységként végzett sportok sajátos formája, amikor az egyének azért sportolnak, hogy közös élményeket szerezzenek az együttmozgás, együttlét örömeért, vagy, ha nem ismerik egymást, akkor a játék nyújtotta élvezetért (esetünkben a kézilabdázók). Az ilyen habitust ennek megfelelően *közösségi sportélmény-orientált habitusnak* neveztem el. A zumba is nagyon sok élményt, élvezetet nyújt (ami egyébként a fogyasztói társadalom egyik fontos eleme), hiszen maga a mozgásforma erősen kapcsolódik a zenéhez, tánchoz, bulihoz, szórakozáshoz, s arról szól, hogy érezzük jól magunkat, s közben felejtjük el a hétköznapi gondokat. Nagyon hasonló e habitushoz a megfigyelt focista csapatok tagjainak habitusa, akik a Buzánszky egyetemi kupában versenyeznek (azt leszámítva, hogy ők versenyeken is megmérettetik magukat). Azonban a motiváció ugyanaz: együtt lenni és focizni, közös élményeket szerezni, amelyek egyik terepe a kupában játszott meccs. A meccseknek viszont olyan összekovácsoló erejük van, olyan – más körülmények között nem átélhető – élményekkel lesznek gazdagabbak a csapattagok, amelyek a csapat fennmaradásához és formális kiscsoportok, barátságok kialakulásához vezetnek. E pontban azonban lényeges különbséget fedezhetünk fel a kézilabdázó csapat és a focisták között, hiszen az előbbi csak egy játék erejéig állt össze és maradt fenn. Ezért a focista csapatok tagjait, s a hozzájuk hasonló egyetemistákat *közösségi-élményorientált versenysportolói habitussal* jellemezhetők.

Mint ahogy a szabadidő-sportolókat, úgy a versenysportolókat sem lehetséges azonos habitussal jellemezni. A fent bemutatott közösségi-élményorientált versenysportolók mellett érdekes módon mind a kosárlabdacsapat tagjait, mind a karatéző lányt *sport iránt elköteleződött, csapat-orientált versenysportolói habitussal* tudnám jellemezni annak ellenére, hogy az egyik esetében csapat-, a másik esetében pedig egyéni sportról van szó. Közös bennük, hogy nem a győzelmet vagy az egyéni sikereket tartják fontosnak sportpályafutásukban, hanem azt, hogy az adott csapat tagjai lehetnek, ahol a sikerek és kudarcok egyaránt közösek: együtt sírnak, együtt nevetnek, s az egyéni sportban is, ha valaki nyer, akkor a csapat egy emberként örül vele, ha veszít, akkor pedig egy emberként segítik a kudarc feldolgozásában. Még akkor is, ha a többi csapattagnak

ebben nem volt szerepe, hiszen egyedül kellett kiállni, elvégezni a gyakorlatot vagy harcolni az ellenféllel. A kosárlabdázók esetében pedig azért is kell kiemelni a csapat fontosságát, mert minden tag teljesítménye hozzájárul a csapat sikeréhez, s ha valaki nem játszik jól, vagy nem dolgozik teljes erőbedobással, akkor ez az egész csapat kudarcához vezethet. Bár ezekben az esetekben a közös élmények nagyon fontos szerepet játszanak a sportolók számára, de – élsportolókról lévén szó – szintén fontos a győzelem is, ami összekapcsolódik a csapattársak közötti jó viszonytal, jó hangulattal, összetartozással. További közös vonás az e habitussal jellemezhető sportolóknál a sport és sportáguk iránti maximális elköteleződés: életük elengedhetetlen részét képezi a sport, s ezért, illetve a rájuk számító csapattársakért bármit megtennének. Ezért óriási lelkesedés, kitartás, fegyelem, küzdőképesség, szorgalom jellemzi őket. Emellett nagyon jó szervezőképességük is van, hiszen más egyetemistákhoz hasonlóan ők is órákra járnak, vizsgáznak, diplomát szereznek, de emellett beépítik mindennapjaikba napi, elengedetlen rutinként az edzést is.

Összegzés

Dolgozatomban arra vállalkoztam, hogy bemutassam a Debreceni Egyetem néhány sportoló csoportjának jellemzőit, összehasonlítva ezeket egymással, és megvizsgáljam a hasonlóságokat és különbségeket a nemek, illetve a hallgatók sporthoz kapcsolódó habitusa szerint. Ehhez résztvevő megfigyeléseket és interjúkat készítettünk.

A kutatás elméleti hátterét egyrészt Bourdieu (1994a) habituselmélete adta, mely szerint az egyetemisták társadalmán belül a sportolás gyakorisága, formája, a végzett sport jellege alapján a hallgatók különböző pozíciókban helyezkednek el, s ezekhez eltérő, sporthoz kapcsolódó habitus párosul. Másrészt a sportban végzett kiscsoport kutatások eredményeire támaszkodtam. A tanulmány harmadik elméleti megközelítését a sport radikális és feminista kritikái adták, melyek szerint a nők hátrányban vannak a sport világában a férfiakhoz képest: nem egyenlők a lehetőségeik a sportolásra, s azokban a sportágakban, ahol korábban csak férfiak vehettek részt a nők teljesítménye és eredményei kevésbé elfogadottak.

A vizsgált sportolók és sportoló csoportok megfigyelése alapján hat habitust különböztettem meg: *nem sportoló, divatsport-orientált, külső-orientált,*

közösségi sportélmény-orientált, közösségi-élményorientált versenysportolói, sport iránt elköteleződött, csapat-orientált versenysportoló habitust.

A kutatás eredményei szerint a sportoló csoportokat elsősorban maga a tevékenység, s az ebből fakadó élmény, örömszerzés különbözteti meg más csoportoktól. Ugyanakkor a különböző sportágak, a tevékenység csapat- illetve individuális jellege és szerveztségének mértéke (spontán módon, egyetem, vagy sportegyesület által szervezett-e), verseny- vagy szabadidős jellege is elkülöníti egymástól az egyes sportolói csoportokat. Egyes csoportok tevékenységét nem is tekinthetjük sportnak, hanem inkább testmozgásnak, fizikai aktivitásnak (mint pl. zumba, step aerobic). Megállapítottam, hogy minél kevésbé individuális a sport és minél nagyobb szerepe van a csoport életében a versenyzésnek, annál inkább csoportnak tekinthetők az adott sporttevékenységet végzők, s annál jellemzőbb lesznek rájuk a kiscsoportra jellemző karakterjegyek. Ezek alapján egy sorrendet is felállítottam a vizsgált sportoló csoportok között.

A csoportok genderszempontú vizsgálatánál azt találtam, hogy egyértelműen elkülönülnek a tipikusan maskulin és feminin jellegű sportoló csoportok, s létrejönnek csak a nők számára fenntartott, s a tradicionális női szerepekkel teljes mértékben összhangban lévő sportágak (zumba, step aerobic), így e sportágak szegregálódása figyelhető meg. Ebből viszont jól látható, hogy a sportolás lehetőségeit tekintve nincsenek hátrányban a nők, hisz kimondottan az ő számukra, igényeiknek megfelelően jönnek létre újabb és újabb sportágak. Emellett az is látható, hogy a maskulin sportágakban egyre inkább megjelennek a nők (jelenleg nincs olyan sportág, amit ne végeznének nők is, még ha kis számban is), de elfogadottságuk az adott sportágban nem mindig megfelelő. A Debreceni Egyetem egyik kosárlabdázó férfitársa például nem tekinti velük egyenrangúaknak a női kosárlabda-csapatot. Ennek oka az lehet, hogy ezeknek a lányoknak fel kell venniük bizonyos férfias tulajdonságokat (erős fizikum, gyorsaság, dinamizmus, versenyzés stb.), amelyek kevésbé összeegyeztethetők a hagyományos női szerepekkel. Ugyanakkor az edzők részéről már kevésbé tapasztaltam elutasítást a női sportolókkal kapcsolatban: bár eleinte (pl. a karatében vagy kosárlabdában) nehezen fogadták el, hogy nők is részt vesznek az adott sportágban, sőt, akár edzősködnék is, de a megfelelő szaktudás, magas teljesítmény és a kemény, kitartó munka, szorgalom hatására az ő véleményük is megváltozott. Az edzők elfogadó, sőt

olykor elismerő, támogató attitűdje lehet az egyik kulcs a női sportolók egyenrangúvá válásához: az ő hozzáállásuk a női szakágakhoz és sportolókhoz meghatározhatja a férfi sportolók – jelenleg kevésbé elfogadó – megatartását, hiszen az edző egyben nevelő is, s ha jó pedagógiai módszereket alkalmaz, akkor a csapatába tartozók toleránsabbá válnak más csoportokkal, legyenek ezek etnikai, vallási vagy éppen nemek szerinti csoportok.

Felhasznált irodalom

- BODNÁR ILONA 2002A nők és az edzői pálya, avagy a nőket „megedzik”. In Pető Andrea szerk. *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19-20. században*. Budapest, a Nők a Valódi Esélyegyenlőtlenségért Alapítvány, 221-248.
- BODNÁR ILONA 2003 Társadalmi diskurzus a női sportról a múlt század első felében. In Földesiné dr. Szabó Gyöngyi – Gál Andrea szerk. *Sport és társadalom*. Budapest, Magyar Sporttudományi Társaság, 116-133.
- BOURDIEU, PIERRE 1994a *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- BOURDIEU, PIERRE 1994b Férfiuralom. In Hadas Miklós szerk. *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest, Replika Kör, 7-54.
- BOURDIEU, PIERRE 2008 *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, General Press.
- BUSSE, JOANN M. – EMBSE, MELISSA – SHARIDAN, H. 2004 Constructions of gender in sport: An analysis of intercollegiate media guide cover photographs. *Gender and Society* 1. 66-81.
- DÓCZI TAMÁS 2008A sportturizmus, mint szabadidős tevékenység társadalmi összetevői. In Földesiné Szabó Gyöngyi – Gál Andrea – Dóczy Tamás szerk. *Társadalmi riport a sportról*. Budapest, Magyar Sporttudományi Társaság, 92-124.
- DR. GÁLDINÉ GÁL ANDREA 2007 *Sport és társadalmi nem a 21. század elején a média tükrében*. PhD-disszertáció. Semmelweis Egyetem, Testnevelési és Sporttudományi Kar (TF). Sporttudományi Doktori Iskola, Sport, Nevelés- és Társadalomtudományi Program.
- DUNNING, ERIC 2002 A sport mint a férfiaknak fenntartott terület: megjegyzések a férfi identitás társadalmi gyökereiről és változásairól. *Korall*, 7-8:140-153. Forrás: <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00005/pdf/08ericdunning.pdf>. Utolsó látogatás: 2012. 01. 03.
- FÉNYES HAJNALKA 2010 *A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban. A nők hátrányainak felszámolódása?* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- FORTIER, MICHELLE S. – VALLERAND, ROBERT J. – BRIERE, NATHALIE M. – PROVENCHER, PIERRE J. 1995 Competitive and Recreational Sport Structures and Gender: Test of Their Relationship with Sport Motivation. *International Journal of Sport Psychology* 26:24-39. Forrás: <http://www.er.uqam.ca/nobel/r26710/LRCS/papers/76.pdf>. Utolsó látogatás: 2012. 01. 03.
- FÖLDESINÉ SZABÓ GYÖNGYI – GÁL ANDREA – DÓCZY TAMÁS 2010 *Sportszociológia*. Budapest, Semmelweis Egyetem Testnevelés és Sporttudományi Kar.
- FRAY, JAMES H. – EITZEN, D. STANLEY 1991 Sport and Society. *Annual Review of Sociology* 17:503-522. Forrás: <http://www.pages.drexel.edu/~rosenl/sports%20Folder/Sport%20and%20Society.pdf>. Utolsó látogatás: 2012. 01. 03.
- GÁL ANDREA – KOVÁCS ÁRPÁD – VELENCZEI ATTILA 2008 Sport, gender és média: a női és férfi sportolók megjelenítése a sajtóban. *Szociológiai Szemle* 3:32-60. Forrás: http://www.szociologia.hu/dynamic/SzocSzemle_2008_3_032_060_GalA.pdf. Utolsó látogatás: 2012. 01. 03.
- GOMBOCZ JÁNOS 2010 *Sport és nevelés*. Keszthely, Balaton Akadémiai Kiadó.
- HADAS MIKLÓS szerk. 1994 *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest, Replika Kör.
- HADAS MIKLÓS 2009 *A maskulinitás társadalmi konstrukciói és reprezentációi*. Akadémiai doktori értekezés. Forrás: <http://real-d.mtak.hu/342/1/Hadas.pdf>. Utolsó látogatás: 2013. 02. 20.
- KOVÁCS KLÁRA 2009 Küzdelmek a ringben – és azon kívül. *Kultúra és Közösség*, 3-4:63-78.
- KOVÁCS KLÁRA 2011 Szabadidő és Sport a Debreceni Egyetemen. *Iskolakultúra*, 10-11:147-162. Forrás: http://epa.oszk.hu/00000/00011/00159/pdf/iskolakultura_2011_10-11_147-162.pdf. Utolsó látogatás: 2013. 02. 20.

- KOVÁCS KLÁRA 2012 The role and importance of sport in students' lives at the University of Debrecen. *Hungarian Educational Research Journal* 1. Forrás: <http://herj.hu/2012/03/kovacs-klara-a-sport-helye-es-szerepe-a-debrecei-egyetemistak-eleteben/>. Utolsó látogatás: 2013. 02. 20.
- HARGREAVES, JENNIFER 1994 *Sporting Females, Critical issues in the history and sociology of women's sports*. New York, Taylor & Francis e-Library.
- LOY, JONH. W. JR 1974 A sport természete: meghatározási kísérlet. In Schiller János szerk. *Sportpszichológia szöveggyűjtemény II. Kézirat*. Budapest, Tankönyvkiadó, 38-56.
- LÜSHEN, GÜNTHER 1980 Sociology of Sport: Development, Present State, and Prospects. *Annual Review of Sociology* 6:315-347. Forrás: <http://www.jstor.org/stable/2946011?seq=2>. Utolsó látogatás: 2012. 01. 03.
- PERÉNYI SZILVIA 2003 A női sporttevékenység és a média testképalakító hatása. In Földesiné dr. Szabó Gyöngyi – Gál Andrea szerk. *Sport és társadalom*. Budapest. Magyar Sporttudományi Társaság, 134-144.
- PERÉNYI SZILVIA 2011 Sportolási szokások – Sportolási esélyek és változástrendek. In Bauer Béla – Szabó Andrea szerk. *Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 159-184.
- RÓKUSEALVY PÁL 1986 *A sport és testnevelés pszichológiája*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- ROSS, SALLY R. – SHINAW, KIMBERLY J. 2008 Perspectives of Women College Athletes on Sport and Gender. *Sex Roles* 58:40-57. Forrás: <http://www.springerlink.com/content/m035x70m54441074/>. Utolsó látogatás: 2012. 01. 03.
- SŐRÉS ANETT 2009 A kulturális fogyasztás csoportképző szerepe. *Kultúra és Közösség*, 3–4:11-26.
- THEBERGE, NANCY 1981 A Critique of Critiques: Radical and Feminist Writings on Sport. *Social Forces* 2, Special Issue, 341-353. Forrás: <http://www.jstor.org/stable/2578439>. Utolsó látogatás: 2009. 10. 19.
- WASHINGTON, ROBERT E. – KAREN, DAVID 2001 Sport and Society. *Annual Review of Sociology* 27:187-212. Forrás: <http://www.jstor.org/stable/10.2307/2678619>. Utolsó látogatás: 2012. 01. 03.

1.számú melléklet

Módszer és sorszáma		Sportág, nem
1.	fókuszcsoporth	Step aerobicozó lányok
2.	fókuszcsoporth	Kosárlabdázó fiúk
1.	interjú	Kondizó fiú
2.	interjú	Focizó fiú
3.	interjú	Karatézó lány
4.	interjú	Kosárlabda edző

1. táblázat: Az interjúrészletek alanyai

TERMÉSZETMŰVÉSZET ÉS HATALMI KÉRDÉSEK

„Agriculture is art and art is agriculture”
(Kim Dzsongil)

A politikai antropológia a XX. század során számos új kutatási területtel gazdagodott a kezdeteket jellemző, gyarmatosító politikai szándékoknak való alávetettség után. Kezdetben az állam és az erőszakszervezetek, mint a hatalom kifejeződésének kizárólagos területei jelentették a kutatás tárgyát. Ezt követően a tudományterület tematikai értelemben (sok más egyéb mellett) az általános értelemben vett kölcsönhatások, hatás-mechanismusok, befolyásoltság, alkalmazkodás, alá-fölrendeltség, szabadság, majd később testszimbolika, identitás, térképzetek, habitus, idődimenziók, emlékezet fogalmaival gazdagodott (A.Gergely – Hajdú – Papp – Szász – Varga szerk. 2011 „politikai antropológia” címszó, 291-300).

Ebben az értelemben a természetművészet, mint a *land art* hagyományából születő, a 80-as évektől különálló irányzatként definiálható művészeti koncepció, illetve művészi magatartásmód is értelmezhetővé válik a fennálló politikai rendszerrel szemben elfoglalt helye, a művészeti szcénákkal szembeni önmeghatározása, a művésznak a világ rendjében betöltött szerepe értelmében. Felveti a kérdést, hogy milyen relációk mentén nyer új jelentést helyi közösség és művész viszonya, milyen határok között képzelhető el a művészi önkifejezés a természet belső törvényeinek morális megközelítése és az ökológiai kérdések figyelembevétele mellett?

Mivel a természetművészeti alkotómunka valóban a természetben zajlik, alapjaiban változtatja meg a hagyományos, falak által határolt alkotótérrel kialakult képzeteket.

Túl a tér dimenzióján, az emberi testet és az időt – mint a műtárgy élettartamának efemer meghatározóját – sok esetben az alkotás középpontjába állítja, átértékelve ezzel az akcióban lévő alkotó és passzív környezet klasszikus viszonyát, szabaddá téve az utat az alkotásra fizikai jelenlétével reflektáló természet erői előtt, ami alapjában kérdőjelezi meg ember és természet hierarchiáját. A természet-művész pedig mindezt olyan autentikus környezetben teszi, ahol az adott falu mesterembereivel együttműködve, szaktudásukat az alkotás folyamatába beemelve, a természeti tájat újraértelmezve, újfajta társadalmi teret hoz/hozhat

létre különféle státuszú, életvitelű, a természethez más és más intenciók mentén kötődő (de hasonló erővel kötődő) emberek között.

Dolgozatomban elsősorban a művész önmeghatározására, önmagának a társadalmi-természeti környezetben való elhelyezésére, ember és természet hierarchikus viszonyának finomodására, a művész dominanciájának, hatalmi státuszának időbeni és térbeli változataira szeretnék rámutatni, hangsúlyozva a művészi magatartásban tetten érhető alapvető különbséget, amit Nyugaton a természettel szembeni alkotóerő heroizmusa és monumentalitása jellemez, szemben a keleti ember természettel szembeni alázatát és reflexív párbeszédet hangsúlyozó „habitusával” (Bourdieu-i értelemben) – kiragadott, de hangsúlyos példák említése révén, a természetművészet közösségének teljességre törekvő ismertetése nélkül.

A 60-as, 70-es években Amerikában születő *land art* (nature art, environmental art, ecological art) műveket az „expansionista-aktivista” attitűd jellemezte, amely eklatáns példa a művész narcisztikus, természettel szembeni hatalmi helyzetét deklaráló magatartására. Az elektronikus média globalizálódása nyomán világproblémává táguló kérdések – mint a környezetszennyezés, a túlnépesedés, az egyre gyakoribb atomrobbantások – társadalmi szerepvállalásra készítették a művészeket, tudósokat, s időnként a politikusokat is. 1968-ban ebben a szellemben alakult meg a Római Klub, majd a Budapest Klub. Az 1971-ben létrehozott Greenpeace-mozgalom sikeres fogadtatása, közvélemény-formáló ereje sok művésznak adott lendületet *eco art* művek, akciók létrehozásához. Ezeket a művészeket a lázadó magatartás, a fetisizálódó műtárgykultusz felszámolására való törekvés, illetve a hagyományos művészetfogalom szerinti megsemmisítése jellemezte.

A galériaiparból való kivonulás hátszelét a műkereskedelem adta. „A galériák ugyanis a múzeumokkal karöltve, anyagilag összefonódva olyan hálózatot hoznak létre, mely képes arra, hogy a piac diktálta kereslet-kínálat szerint szabályozza a mű-

vészeti irányzatok megjelenését és eltűnését” (Eröss 2011:21). A galériaiapar természetének megfelelés, a politikával szembeni korrektség olyan káros hatást gyakorol az alkotói érzékenységre, hogy ez szükségessé teszi a rendszertől való távolmaradást (lásd Liz Magor kanadai képzőművész nyilatkozatát John K. Grande *Balance: Art and Nature* című könyvében, 2004:21-22).

A félreeső területekre való kivonulás azonban az amerikai gondolkodásban a terület elfoglalásának, a bevándorlásnak gyakorlatát elevenítette fel, így az ember természet felett gyakorolt hatalmának modernista kifejezésére tett kísérletet. Christo Javacheff *Running fence* (1972) című alkotását úgy kívánta elkészíteni, hogy az állatok vándorlását figyelmen kívül hagyva összefüggő acélkerítést készült felépíteni Kaliforniában. Az egyre erősödő, környezetvédők felől érkező kritika hatására azonban fel kellett hagynia tervével. Hozzá hasonlóan Smithson is feladta azon elképzelését, hogy 10 tonna törött üvegből építse fel a *Törött üveg szigete* (1967) című alkotását.

A művészek nárcisztikus, természettel szembeni hatalmi helyzetet deklaráló magatartása a későbbiekben sokat szelídült és egyre szofisztikáltabb megközelítési formákat értelt. Ilyen Alan Sonfist emblemikus munkája a *Time Landscape* (1968), ami egy mai napig is látható prekoloniális erdő „emlékműve” Manhattanben. A magyar származású Dénes Ágnes revitalizáló művei közül, pedig kiemelendő az a manhattani búzamező, amit egy szeméttelap helyére alkotott meg. Hamish Fulton „sétálóművész” már magát a sétát tekintette a természetben való alkotás művészi aktusának. Haacke pedig még tovább finomította a természetben való jelenlétet, a természeti elemek, a levegő, a víz, a jég, a szél alkotásba történő bevonása révén.

Az utóbb említett művészek már egészen más alapállásból közelítik meg ember és természet viszonyát. Esetükben az ökológia, az *environmentalizmus* kerül előtérbe, az esztétikai funkció pedig egyre kevesebb hangsúllyal bír. Nem hierarchiáról, hanem a természettel való egyfajta szövetségről beszélnek, sőt a természettől való függésüket is több ízben demonstrálják.

Nyugat-Európában a 70-es évekre tehető a fenti értelemben vett természet felé való fordulás. Andy Goldsworthy, Udo Nils és Giuliano Mauri „esztétikai reflexióik révén olyan területekre hatoltak be, ahol a politika hatástalannak bizonyult, evidenssé téve kultúra, művészet és természet szoros összefüggését” (Eröss 2011:39). A 80-as évektől sorra

jönnek létre kis falvak környékén, elhagyott kastélyparkokban, szénbányák területén új művészeti központok. A kurátorokban, kritikusokban lassan tudatosul, mekkora mediális szerepe lehet az alkotásoknak a környezeti problémák orvoslásában. Ezzel egy időben merült fel a kultúrpolitikai stratégiaként a természetművészeti események múzeumok által történő finanszírozása, de ez több ponton is konfliktusokhoz vezetett. Ezen műalkotások immanens tartalma ugyanis, hogy fizikai sajátosságuknál fogva visszatérnek a természetbe, így a tulajdonjog kérdése nehezen definiálható ebben az esetben. Másrészt a művészek eredendő szándéka az intézményi rendszertől való elszakadás, a galériavilágtól való elrugaszkodás, ami összeegyeztethetetlen a múzeumok klasszikus műtárgyfelfogásának igényével. Ennek ellenére állandó jelleggel működik többek között a Ressource Kunst és a CCANW központ, ahol minden önmotogató, és a központosított kultúrpolitikában való részvétel nélkül végzik tevékenységüket.

Kelet-Európában nem a zöld gondolkodás, hanem a hatóságok kontrollja alóli kitérés ösztönzi a művészeket a városkörnyéki erdőkben, folyópartokon való alkotásra. Az amerikai földmozgatók „nagy gesztusával” ellentétben itt a „kis gesztusok” dominálnak, ami a természetbe való diszkrét beavatkozást, épp csak annak kommentálását, az újraértelmezés lehetőségét kínálja. Az általános pénz- és galériahálózat hiánya a fojtogató politikai légkörrel karöltve szinte predesztinálja a természetre hangolt művészeket arra, hogy az alkotást a maga intimitásában, bensőséges aktusként éljék meg a természet adta lehetőségek között. Bogdan Chmielewski, Bozidar Mandic esetében például a művészet a falusi élet rituáléja, kivonulásuk pedig a „magán-paradigmaváltás” demonstrációja (Eröss u.o. 48).

Ebben a térségben többletjelentéssel gazdagodik a *természetművészet* az élő folklórral való találkozása révén. A falusi élet mindennapi tárgyai, kellékei a műalkotás anyagává avanszálódnak, a rurális tér az alkotó tér magas művészeti rangjára emelkedik, és így fejezi ki a tradíciókhoz való visszafordulást, mint társadalmi, emberi, értékrendbeli, politikai paradigmaváltás szükségességét. Lengyelországban a hivatalos politika is felkarolta ebben az időben a népművészetet, épp a modernizációval szemben érzett félelmében. Mégis, paradox módon ugyanaz a politikai vezetés a falusi életformát készült megszüntetni falurombolási tervével. A művészek a diktatúra elől sokszor visszamenekülnek szülőfalujukba, és a paraszti életforma letéteményesét, a

földművest tekintik a természet művészenek, akiknek hagyományos életterét, pl. a parasztudvart, (az „emlékezés templomát” – Novotny Tihamér) vagy a mezőgazdasági munka „kellékeit”, pl. aratási koszorúkat, boronát emelik a műalkotás rangjára.

A mára sajnálatos módon megszűnt, a Szent Anna tó partján megrendezett AnnART pedig egyértelműen lerombolta a centrum-periféria, aláfölrendeltség viszonyrendszeréről kialakult téves elképzeléseket a természettel való alkotó kooperáció révén.

Magyarországon, ahogy Sturcz János fogalmaz, „a művészetnek mindig is erőteljes politikai-etikai felhangjai, kötelezettségei voltak, s ettől az átpolitizált szemlélettől távol állt a land art kozmikus geometriájának apolitikussága” (Sturcz 1994:152). Ez ideológia mentén szerveződött a Pécsi Műhely és a Fáskör munkássága, akik évezredes kézműves technikákhoz (pl. kötözés, csomózás, hajlítás, csapolás) visszatérésük révén a szegényes, elfeledett, másodrangúként kezelt dolgokhoz rendelték hozzá újfajta többletjelentést. A ma is létező MAMÜ Társaság kezdeti, még Erdélyhez kötődő munkásságát pedig a világ agresszív átrendezése helyett a rácsodálkozás, a megtalálás gesztusa jellemzi, illetve tájakcióik, amit az önmaguk számára felfedezett, szakrális töltéssel bíró „Vizeshalmok” földboglyáinak területén vittek véghez.

A kortárs magyarországi természetművészet kiemelkedő alakja Eröss István, az egri Eszterházy Károly Főiskola Vizuális Művészeti Tanszékének vezetője, több hazai művésztelep megalapítója, egyben a nagybányai festők 2. generációját is tömörítő, gyergyószárhegyi művésztelep revitalizáló művésze. Kezdeményezésére napjainkban formálódik az egri főiskolán az önálló természetművészet szak létrehozása és jelentős eredményeket tudhat magáénak a keleti és nyugati típusú természetművészeti gondolkodás szintézisében.

Az ázsiai természetművészeti események háttere a keleti filozófiára épülő vallás. Elég a hinduizmusból a Világlelek fogalmát kiemelni, vagyis a világ egészére irányuló tiszteletet és védelmet. Ez jelenti a keleti ember erőszakmentességre, természettel való harmóniára törekvésének az alapját. Gandhi gondolatai köszönnek vissza akkor, amikor az „önállóság technikájáról”, azaz a kézműves hagyományok megtartásáról, mint a függetlenség kivívásának zálogáról beszélünk. *A függetlenségi mozgalom szimbóluma, a rokka, mint az autonóm indiai gazdaság, és ezzel együtt a politikai önállóság kifejeződése*

se jelenik meg. A vallásból következő feltétel nélküli természetszeretet és a kézművesség tisztelete Gandhi útmutatásai alapján egy indiai ember szemléletének alapvető eleme. Eröss István megerősíti a rajasthani Partapurban 2008-ban rendezett természetművészeti workshopon szerzett tapasztalatai alapján, hogy a most formálódó természetművészet bármely eseményére igen fogékonyak azok az indiaiak, akik az eldugott kis falu közösségét alkotják és készséggel járulnak hozzá a műalkotások elkészítéséhez (Eröss 2011:73-86).

Indiában a 90-es években kialakult galériaipar egy pozitív és rendhagyó példájával találkozhatunk: Chintan Upadhyay a műkereskedelemből származó bevételének jelentős részét az indiai Partapurban évente megrendezésre kerülő Sandarbh Artists Workshop elnevezésű rendezvényre fordítja, amelynek különlegessége, hogy az egy hónapos időtartam alatt a résztvevő művészek és a helyi mesteremberek, kézművesek közös alkotási folyamatban vesznek részt. Elvárásként fogalmazódik meg, hogy a hivatásos művész beépítse a helyiek szaktudását, a faluközösség részévé váljon és feladja kivételes státuszának képzetét, egyben reagálva a helyi közösség részéről jelentkező alkotóerőre. A cél nem is a végtermék létrehozása, inkább a szemléletmódosulás, a bensőséges együttgondolkodás, az ego közösségben és közös cselekvésben való feloldódása és a környezet egészének, különböző dimenzióinak interiorizációja lett. Ebben az értelemben Upadhyay ellene dolgozik az őt éltető műtárgykultusznak és a centrum és periféria között feszülő hierarchikus viszony megszüntetésére törekszik, de éppen ezzel hozza létre ezt a világban egyedülálló, 10 éve tartó természetművészeti eseményt.

A kínai taoizmus a taót természettörvényként értelmezi, ami szerint a természettel való egybeolvadás, az egységhez tartozás az ember végső célja. A kínai nyelvterületen zajló természetművészeti workshopoknak így ez az alapvető élménye.

A tajvani Guandu International Outdoor Sculpture Festival önkéntesek bevonásával zajlik. Egyik állandó résztvevője, Firman Djamil egy Celebesz-szigeti kisközösség tagja, aki sosem részesült művészeti oktatásban, hanem tradicionális módon, a közösség tagjaitól tanulta el a mesterségbeli fogásokat és a természetes anyagokkal való bánásmód mikéntjét. Djamil nemzetközi körökben szerzett tapasztalatait politikai töltetű performanszaiba építi be, és részt vesz a trópusi esőerdők megmentése érdekében szerveződő politikai megmozdulásokban. Beszámol arról, hogy a külföldi vendégszereplések tapasztalatainak hozadéka révén nagymértékben

tudja mozgósítani faluközössége tagjait a politikusok és fakitermelő cégek bánásmódjával szemben, rámutatva ezzel a művész társadalmi szerepének fontosságára. Ezen túlmenően kiemeli a kisközösségekben egyre markánsabban jelentkező, a közvetlen környezetükre vonatkozó decentralizáció igényét.

Fontos itt megállapítani: azáltal, hogy a kézművesség a magas művészet sférájába emelkedik, a mindennapi élet a művészet részévé válik. Ebből az alapállásból kiindulva érthető meg, hogy az addig centralizált irányítás alatt álló kisközösségek, tradicionális hagyományuk értékeinek újrafelfedezésében és újraértelmezésében megkapaszkodva miért érzik úgy, hogy joggal támaszkodhatnak lokális értékeikre, helyi autonómiájukra a központosító intézkedésekkel, és a követendő globális mintákkal szemben.

Japánban a buddhizmus mint erkölcsfilozófiai rendszer magába olvasztotta a természeti vallások hitrendszerét, ezáltal sajátos helyi mitológiát és rítust teremtve. Eszmerendszerükből két fontos természetre irányuló tanítást emelnék ki: az egyik, miszerint csak a természeti törvények tökéletes befogadása révén válnak a természeti erőforrások ökonomikusan felhasználhatóvá az ember számára. A másik, hogy a belső béke, a csend a természetten keresztül válik átélhetővé. Ezen a szellemi talajon szerveződik 2000 óta, háromévenként, óriási költségvetéssel az Echigo-Tsumari Art Triennial Közép-Japánban, egy kilenc kihálófélben lévő faluból álló völgyben, amelynek célja, hogy falvak megmaradt lakóinak segítségével olyan nemzetközileg elismert rendezvényt valósítson meg, ami az érdeklődő tömeg odavonzása révén bevételi forrást biztosít a helyi lakosságnak és együttműködési lehetőséget a művészeknek. A másik jelentős esemény a Tokiótól egy órányi autótútra lévő, 1998 óta létező Abiko Open Air Exhibition, aminek különleges vonzerejét a városrész segítőkész közössége adja, azáltal, hogy a sokak számára ismeretlen, helyspecifikus bambusz felhasználásában segítséget nyújtanak, illetve az életvezetésükbe, szertartásaikba való betekintés lehetőségével alkalmat adnak az eredeti művészi koncepció teljes mértékű, spontán áthangolására. Olyan művészek alkotnak itt, akik úgy tekintenek az alkotásra, mint a természet önálló megszólalásának eszközére, átengedve ezzel egyrészt a dicsőséget, másrészt a természet önmagáról való megnyilatkozásának jogát. Példa erre Erőss István 100 db orgonásipból álló, úszó hangszere, cím szerint *Zene a szűnyogoknak* (2002), melyet a változó erősségű szél szólatatott meg a sípokba és a sípok közé belógatott kövek segítségével.

A fent felsorakoztatott természetművészeti események összefogására az 1981-ben alakult Yattoo-csoport által működtetett Geumgang Nature Art Biennale ad lehetőséget, mivel rendhagyó módon, a koreai kultúrpolitikának feltett szándéka a tudatos felzárkózás a nyugathoz, célja, hogy az ország nemzetközi művészeti szintéren is méltó helyet vívjon ki magának, és ebben az állami finanszírozású múzeumok is méltó segítséget jelentenek. Az állam oldaláról érkező egyértelmű támogatás révén olyan országok művészeit is sikerült bevonniuk a Geumgang Nature Art Biennale eseménysorozatába, amelyek addig fehér foltot jelentettek a természetművészet térképén: Törökország, Bulgária, Románia, Szlovénia, Dél-Afrika, Indonézia, Fülöp-szigetek és nem utolsósorban Magyarország, így hozva létre Nyugat és Kelet természetművészeti ideológiájának újfajta szintézisét.

A Yattoo-csoport egyik alapító tagja, Kim Dzsongil szállóigévé vált mondata így hangzik: „Agriculture is art and art is agriculture”. Lényegretörő állítása azt a vágyat fejezi ki, hogy a kortárs művészeti diskurzus tegye magáévá azt a holisztikus szemléletet, ami a paraszti életformának eredendő velejárója, sajátja. *A parasztember az, aki nem pusztán kihasználja a természetet, hanem túl azon, hogy megfelelő szakértelemmel gondolja, helyesbíti, egyengeti és kiaknázza az értékeit, érti-érzi annak minden rezdülését, a legapróbb jelekből is képes következtetéseket levonni, és megnyugvással fogadja az önmagába való visszahullás rendjét.*

Mi lehet a gyümölcse ennek a profán, a mezőgazdaságot a művészet, a művészetet a mezőgazdaság fogalma alá rendelő megállapításnak?

Fontos elsőként hangsúlyozni az urbánus-rurális ellentétpár kérdését, ami megterheli a városi és falusi ember egymáshoz való közeledését, kapcsolattartását, de egyben megalapozza a természetművészeti művésztelepek tematikai hangoltságát. *Az urbánus, politikai ideológiával terhelt városi művészlérből a természetbe történő kivonulás alapvető attitűdbeli változást hozott az alkotói magatartásban, amelynek lényege az eredeti koncepcióval szemben a kívülről jövő impulzusokra való hagyatkozás, az idegen kultúrára hangoltság inspiráló erejének elfogadása.* Itt merül fel az idő, mint az alkotás dimenziójának kérdése is, ami természetes módon hozza magával a megértés, a másik kultúrába való behelyezkedni tudás alkotói készségét. A kultúrpolitika szempontjából a művek időben korlátozott, efemer jellege szintén kihívást jelent, ami arra kényszeríti

a támogatókat, hogy szakítsanak az „aranykeretes műtárgy mítoszával” és fogadják el a műtárgyat az idő ciklikus, önmagába visszahulló természetének részeként. *Meg kell küzdeni a nemzetközi politika az etnikai sztereotípiák kérdésével* is (pl. az iráni, afrikai, indiai művészek ideutazásának rendre felmerülő akadályoztatása értelmében), amit felül kell írjon a művészi koncepció részeként nagy távolságokból érkező művészek szellemi értelemben vett egymás mellé rendelése. Bourdieu erről azt írja: „...a habitusok állandóan figyelmeztetnek a távolságokra, illetve arra, hogyan kell ezeket stratégiaileg, szimbolikusan, vagy ténylegesen kezelni, csökkenteni, növelni, vagy egyszerűen fenntartani” (Bourdieu 2011:227) – erre pedig jó alkalmat teremt a művésztelepek nemzetközi jellege.

A befogadó közösség oldaláról nézve fontos hozadéka lehet a művészi jelenlétnek a tradicionális, kézműves, lokális életforma értékeinek újrafelfedezésében és átminősítésében, illetve a művész/egyszerű ember ellentétpár hierarchikus képzetének helyrebillentésében.

A művésztszadalmon belül a rendszerint kis költségvetésű természetművészeti események lerombolják a kompetitív, egymás meghaladására irányuló szellemet, felcserélve azt az egymás mellé rendelődő, a műtárgysággal szemben az alkotásban való elmélyülést hangsúlyozó művészi jelenléttel, megteremtve egy újfajta viszonyt centrum és periféria, magas művészet és kézművesség képviselői között.

Források

- A.GERGELY ANDRÁS – HAJDÚ GABRIELLA – PAPP RICHÁRD – SZÁSZ ANTONIA – VARGA ANDREA szerk. 2011 *Antropológiai – etnológiai – kultúratudományi kislexikon*. Etnoregionális munkafüzetek 108. MTA PTI – ELTE TÁTK, Budapest. <http://mek.oszk.hu/10200/10291>
- AKNAI TAMÁS 1995 *A Pécsi Műhely*. Jelenkor Kiadó, Pécs.
- BEKE LÁSZLÓ 1996 Central-East Europe. In Fagone, Vittorio szerk. *Art in nature*. Edizioni Gabriele Mazzotta, Milano, 109-116.
- BISCHOFF, ULRICH 1990 A nagy gesztustól a kis gesztusig. Megjegyzések az anyag fogalmának változásához az utóbbi húsz év képzőművészetében. In *Ressource Kunst. Erőforrások. Újraértelmezett elemek a művészetben*. Műcsarnok, Budapest. 7-13.

- BOURDIEU, PIERRE 2011 *A gyakorlat elméletének vázlatja*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- CLARK, KENNETH 1949 *Landscape into Art*. John Murray, London.
- ELEKES KÁROLY 1983 Tájművészet. „Benedek éljen a mű”. *A Hét*, 1983. május 27. 50-51.
- ERŐSS ISTVÁN 2011 *Természetművészet*. Budapest, saját kiadás.
- ERŐSS ISTVÁN és KATONA BERNADETT beszélgetése 2012. november 10-én az egri Eszterházy Károly Főiskola Vizualis Művészeti Tanszékén.
- FOWKES, MAJA – FOWKES, REUBEN 2005 *Tájkép keret nélkül: a természet a kortárs képzőművészetben*. http://www.translocal.org/shows/unframedtext_hu.htm (2008.05.16.)
- GRANDE, JOHN K. 2004 *Balance: Art and Nature*. Black Rose Books, Montréal.
- NOVOTNY TIHAMÉR 1989–90 Történetek és más összefüggések. In Novotny Tihámér szerk. *MAMŰ. Marosvásárhelyi Műhely 1978–1984. Tegnap és Ma* (a kiállítás katalógusa). Barátság Művelődési Központ és Könyvtár, Százhalombatta. 6-36.
- STURCZ JÁNOS 1994 A kiállítás koncepciójáról. In Bálványos Anna – Bárd Johanna szerk. *Természetesen. Természet és művészet Közép-Európában* (a kiállítás katalógusa). Műcsarnok, (Ernst Múzeum), Budapest, 9.
- STURCZ JÁNOS 1994 Természetesen... Magyarországon. Természeti anyagok, energiák és helyszínek használata a magyar művészetben 1970-től napjainkig. In Bálványos Anna – Bárd Johanna szerk. *Természetesen. Természet és művészet Közép-Európában* (a kiállítás katalógusa). Műcsarnok, (Ernst Múzeum), Budapest, 151-201.
- SZÁSZ LÁSZLÓ 1981 Távolodó művészet: provinciától a vidékig. *Korunk*, 1981/12.
- TIBERGHEN, GILLES A. 1995 *Land art*. Éditions Carré, Paris.
- YATOO szerk. 2006 *International Nature Art Symposium*. Korean Nature artists Association – Yattoo, Gong Ju.

Colin Foster: Az utolsó vacsora

KULTÚRA – MINDEN ALKALOMRA (GONDOLATOK MARÓTI ANDOR: A NÉLKÜLÖZHETETLEN KULTÚRA KÖNYVÉRŐL)

Dacolva irányzatokkal, előítéletekkel, a túlzott digitalizációval, globalizációval – Maróti Andor újra kifejtette: a kultúra nélkülözhetetlen nemcsak a tudományos megismerés szempontjából, hanem a mindennapi élet valamennyi területén.

Új könyve négy fejezetre tagolódik, melyet keretbe foglal a szubjektív bevezető, illetve a Szerző főbb munkáinak felsorolása. Maróti Andor kultúraelméleti érdeklődése, kutatásai, könyvei, egyetemi jegyzetei, tanulmányai hol közvetlenül, hol közvetetten, de mindig a kultúra különböző létformáira irányítják figyelmünket. Számos definíciós kísérlet, érvelés után ma már bátran vállalja azt a ténymegállapítást, hogy a kultúra nélkülözhetetlen az ember életében. A könyv szerkezete tükrözi a Szerzőnek azt a szándékát, hogy érvelését makro-szintről indítja, a kultúra társadalmi meghatározottságát elemzi a közgondolkodás, az egyéni azonosulás és önfejlődés oldaláról. Nem kerül meg a nemzeti kultúra fogalmát sem, bizonyítva: minden gondolatunk, cselekvésünk kulturális identitásunkat fejezi ki, melynek nincsenek nyelvi akadályai, csak a személyiség nyitottsága vagy zártsága korlátozza az értékek terjedését. A hagyományok őrzése és megújítása éppúgy szervül ebben a felfogásban, mint a kreativitás igénye és fontosságának hangsúlyozása. A kultúra nemzetmegőrző, megújító funkcióit a művészetek közvetítésében látja Maróti Andor, melynek a befogadók az élvezői, ugyanakkor felelősséggel tartoznak mindenkori a kultúra átadásáért.

Az interperszonális kultúra határai kitágultak, ezért Clifford Geertz, Abraham Harold Maslow és Eric Fromm nézetei éppúgy beépülnek a széles horizontú kultúra-fogalom bemutatásába, mint azoknak a klasszikus ellentétpároknak a megemlézése (nyílt és zárt, helyes-helytelen), amelyek a hetvenes évek angolszász kísérleteiben csakúgy felbukkantak (pl. Osgood, Barron, Asch), mint a Maróti által említett orosz íróknál, Szemjonovics Leszkovnál. Ezt a dichotóm felfogást igyekszik a Szerző meghaladni, és érvelésével a nézetek közötti egyensúlyt megteremteni. Az egyéni cselekvés nyitottsága mellett a társadalomba való beilleszkedést, a csoporttal való azonosulást és megújítást szorgalmazza gazdag példaanyaggal, amely Szofoklészról Csányi Vilmoson

át Tönniesig, Herskovitsig, Szűcs Jenőig terjed, és lényegében a csoport egységesítő és inspiráló szerepéről szól.

Láthatóan Maróti könyvének első fejezete tehát a nagy elméleteket veszi górcső alá.

A második fejezetben a gondolkodásmód változásáról ír különböző aspektusból. Felfogása szerint a szimbolikus gondolkodás az alapja a kultúrának. Carl Gustav Jung-ra hivatkozva amellel érvel, hogy a valóság megismerése és elemzése messze túlmutat az asszociációk rendszerén, folyamatosan újraalkotásra, szintetizálásra ösztönzi az egyént, aki döntően a nyelvi kommunikáció sokszínűségét használja föl a differenciált nagyvilág megértésére és saját gondolatai közvetítésére. Következésképpen megkerülhetetlen immár az alkotás és a befogadás folyamatának áttekintése, azok az értékproblémák, amelyekkel a kultúra szociológiáját vizsgálók évtizedek óta foglalkoznak (pl. Taylor, Vitányi, Kapitányék). Nézetem szerint a befogadás jellege szerint mindig kettős: egyes elemei konkrétan megjelennek az egyén tudatában, gyakorlatában, mások csak lappanganak. Ez a kétféle viselkedésmód sohasem válik el egymástól, és mindig egyszerre van jelen, csupán erőssége, kiterjedése és tartóssága változik. A befogadás folyamatában (az élményszerzésben) valami részleges valami egészszel kerül kapcsolatba, s így különféle lelki minőségeket hoz létre. A művek megértése, feldolgozása után olyan új elemekkel gazdagodik, differenciálódik, olyan élményanyag manifesztálódik benne, amely alkalmassá teheti makro- és mikrokönyvet átformáló, plasztikusabb ismeretére, sőt cselekvésre is készítheti. Milyen ez a cselekvés? Az önépítésen túl környezetformáló, optimális esetben pedig alkotó jellegű.

Megkerülhetetlen a kultúráról szóló diskurzusban a tömegesség, a közérthetőség kérdése, s ezzel párhuzamosan az ún. „tömegember” kifejezés értelmezése. Maróti Andor az elszigetelődést, a kívülről irányítotttságot, a gyűlölködést okolja a beszűkült horizontú, a konzerv-kultúrán élő és azt minőségnek kikiáltó tömegkulturális termékek elterjedésének és térhódításának, az egyéni felelősség kikerülésének, illetve a társadalomra való áthárítása technikájának hátterében.

A harmadik fejezet ismét visszatér a gondolkodás filozófiai alapjaihoz. Az emberi lét koronkénti szabályozóit elemezve markánsan megjelenik az individuum egyre erősebb szabadságvágya és igénye az önálló teljesítmény megalkotására, elfogadtatására. A személyes tér kitágulásával egy időben azonban a kulturális tér beszűkül, alkotóelemeire bomlik, esetlegessé válik. Maróti Andor éppúgy felteszi a kérdést, mint azok a kiemelt gondolkodók (Rousseau, Kant, Dilthey, Simmel, Spengler, Rickert stb.), akik az önérték, az „igazi kultúra” megteremtésének esélyeit latolgatták. Ez a megközelítés azonban kiemeli a kultúrát a valóságos élethelyzetekből, a társadalmi folyamatokból, elszigeteltté és a többség számára elérhetetlenné, áttekinthetetlenné teszi. A Szerző e feszültség feloldására az antropológiai megközelítést javasolja, ahol a kulturális szükség-

letek sokfélesége (Malinowski, Geertz) jelentheti a környezet és önmagunk pontosabb megismerését. A szűkkörűségen, a zártságban túlmutatva olyan kultúra-fogalom tárul elénk, amely egyszerre gondolkodás- és életmód, viselkedés is.

Adódik a válasz a kötet elején feltett kérdésre: a kultúra nélkülözhetetlen az emberiség számára, annak minden elemét folyamatosan ápolni, fejleszteni, értelmezni szükséges és érdemes.

Maróti Andor eszmefuttatását alapos jegyzetanyaggal egészítette ki, biztatva az érdeklődőt, bátran vegye kezébe az általa említett szerzők műveit, mélyedjen el a különféle gondolkodásmódok megismerésében és adjon esélyt a szintézis-teremtésre önmaga számára.

KULTÚRKAPUK

Császi Lajos: Olvasói levél T.Kiss Tamás – Tibori Tímea: *Kultúrkapuk* című tanulmánykötetéről (Szeged, 2013. Belvedere Meridionale Kiadó, 343 p.)

A hazai könyvpiacra hiánycikknek számítanak a kultúrpolitikával, tágabb értelemben a társadalomtudományi igényű kultúrakutatással foglalkozó könyvek. A „Kultúrkapu” ezért már tematikájánál fogva is alapvetően hiánypótló munka, amelyet tovább erősít, hogy a szerzők a kulturális életnek szokatlanul gazdag elemzését adják. A kötet tanulmányai között egyaránt találhatunk történelmi, szociológiai, etnográfiai vagy éppen esztétikai kérdéseket feszegető írásokat, amelyek önmagukban is jól mutatják a kultúra társadalmi beágyazottságának sokoldalúságát. Módszertanilag is hasonlóképpen széles a skála, amelyben egyaránt helyet kapnak elméleti megfontolások és empirikus vizsgálatok aszerint, hogy a szerzők egy-egy vizsgált kérdés melyik aspektusát tartották fontosabbnak.

A kötet három nagyobb témakör köré rendezett, az első, amelyet T.Kiss Tamás írt, a „Kultúr(politik)a” címet viseli. A blokk a hazai kultúrpolitika történetét tekinti át a dualizmus korától a jelenig.

A második témakör „Értékközvetítés” mindkét szerzőtől tartalmaz írásokat. Az egyes fejezetek a hazai népművelő-andragógus foglalkozás kialakulásával és aktuális szakmai problémáival foglalkozik.

Végül a harmadik blokk, amely a „Kulturális valóóságok/ról” címet viseli nagyrészt a Tibori Tímea által jegyzett tanulmányokból áll. Olyan empirikus esettanulmányok szerepelnek benne, amelyek a társadalmi és kulturális magatartásokat és értékváltozásokat vizsgálják.

A könyvben az elmúlt egy-másfél évtized teremtéseit tartalmazó legfontosabb publikációikat gyűjtötték össze a szerzők. Jó szerkesztői érzékkel egymás mellé válogatva ezeket a tanulmányokat, a különböző fejezetek egymástól távollévőnek tűnő témái, szempontjai és kategóriái váratlanul interakcióba lépnek egymással, továbbgondolva, vagy mozaikszerűen kiegészítve egymást, azaz olyan pluszjelentéseket hoznak létre, amelyek külön-külön az egyes tanulmányokban nem találhatók meg.

A könyvet szakmailag igényes és elmélyült munkának tartom, amelyet jó szívvel ajánlok az Olvasónak.

FRONTVONALBAN

Valuch Tibor: Gondolatok T. Kiss Tamás: *Frontvonalba*n (Egy ember élete dokumentumok tükrében) című könyvéről. (Szeged, 2013, Belvedere Meridionale Kiadó, 223 p.)

A *Frontvonalba*n című kötet a hozzátartozó gazdag fotómelléklettel együtt egy sajátos és egyedi, ám bizonyos vonatkozásban általános életpályát, élettörténetet mutat be igen sokoldalúan és részletesen. Az egyedi és az általános közötti látszólagos ellentmondás feloldásaként mindössze arra szeretnék utalni, hogy a fordulatokban és tragédiákban gazdag XX. századi magyar történelem nagyon sokak életpályáját törte meg, állította emelkedő vagy éppen süllyedő pályára, formálta át drasztikus módon, miként az Molnár Mihállyal is történt. Ezzel együtt, mint minden élettörténet, az Övé is egyedi.

A kötet főszereplője 1895-ben született a Békés megyei Csorváson szegényparaszti családban. A hátrányos helyzet ellenére is iskoláztatták, megadott számára a társadalmi emelkedés lehetősége többek között azzal, hogy felsőkereskedelmi iskolában érettségizett 1913-ban. Önkéntes katonai szolgálata alatt tört ki az első világháború, aminek nagyobbik részét, egészen 1917-ig a fronton töltötte. A tapasztalatokban és sikerekben gazdag katonai pályát – tizedesből főhadnagy lett – egy súlyos sebesülés törte meg, aminek következtében 1917-ben főhadnagyi rangban szerelt le. Aktív résztvevőként élte meg az 1918/19-es forradalmakat. 1922-ben katonai érdemei elismeréseként vitézzé avatták, az így kapott 50 holdnyi földterületen sikeres gazdálkodóvá vált, mintagazdaságot hozott létre Gyulaváriban. Aktív szereplője volt a helyi közéletnek, folyamatosan képezte magát. A második világháborúban ismét aktív katonai szolgálatot teljesített, 1945-ben angol fogságba esett, hazatérése után átesett az igazolási eljáráson, majd végelbánás alá esett és elbocsátották a hadsereg kötelékéből. Megpróbálta újjászervezni gazdaságát, ám ezt a változó politikai viszonyok megakadályozták, az ötvenes évek elején kulákklistára került, földjét a kollektivizálás miatt széttagosították. Az ötvenes években reménytelen küzdelmet folytatott a túlélésért, a teljesíthetetlen adó- és beszállítási terhek nyomása alatt. A helyi társadalom megbecsült tagjaként 1956-ban a helyi forradalmi bizottság elnökévé választották Gyulavá-

riban, s ebben a tisztségében a rend fenntartására törekedett. A forradalom bukását követő megtorlás során őrizetbe vették, majd bíróság elé állították, végül 1958-ban a bíróság – ritka kivételként – felmentette az ellene emelt vádak alól. Vele ellentétben fiát, aki szintén aktív ötvenhatos volt, elítélték. Az ötvenes évtized végén a végső kollektivizálás felszámolta maradék gazdaságát, a hatvanas években, segédmunkásként, portásként, éjjeli őrként élt és dolgozott 1970-ben bekövetkezett haláláig.

Molnár Mihály élettörténetét a kötet gazdagon dokumentálja, igen érdekesek az egykori katonatársak és a saját visszaemlékezései az első világháborús frontélményekről, számos vonatkozásban hiánypótlóak. A dokumentumok, visszaemlékezések, a családtagok interjúi sokoldalúan bemutatják az egyes ember küzdelmét, a történelem sorsformáló szerepét. Molnár Mihálynak megadott/osztályrészeül jutott a részvétel a XX. századi magyar történelem szinte valamennyi sorsfordító eseményében, embert próbáló kataklizmájában (a két világháború, 1956). Életét és pályáját az ismétlődő újrakezdések, nekirugaszkodások jellemezték. Sorsa jól példázza, miként alakította át a történelem az egyes ember életét a XX. századi Magyarországon, hogyan tették lehetetlenné a hatalmi tényezők változásai egy emberi életpálya teljessé válását.

A kötet a mikro-történelem, a személyes történelem perspektívájából mutatja be a XX. századi Magyarországot s tekintve, hogy a hasonló megközelítések, kötetek eddig meglehetősen ritkák, ez önmagában is növeli a munka értékét. Az élettörténet dokumentumainak közlése szakszerű, jegyzetelése pontos, mindenben megfelel az ezzel kapcsolatos szakmai követelményeknek.

A kéziratot a képmelléklettel együtt hiánypótló munkaként melegen ajánlom az Olvasónak.

Debrecen, 2012. szeptember 19.

A. Gergely András

BUEN CAMINO: AZ ÚT ÉS REMÉNY KÖNYVE

Lehet-e úttalan az út, s időtlen a mulandóság, amikor valaki a Caminóra indul? Mikor szabott ideje van, és adott távolságot kell teljesítenie? Lehet-e közös a személyes, és vallomásos a tömeges, ha hite a vállalás, a küldetés maga, avagy a próbatétel, a szembenézés – s az énkeresés még nyomatékosabban? Tehető-e irodalmi értékűvé maga a lábfej menet, a szakrális ráébredés, a föllelt motivációk sokasága, az emlékek esője és szélfúvása, rekkenő melege és fagyos fájdalma?

„Élet és Út és Camino...” Mint ki már jól tudja: tétje van a létnek, szívdobbanásnak, bokafájásnak, ködnek és madárdalnak, Turóczy Ildikó szerzői műve szinte egy „élet-út-könyvbe” enged betekintést.

Turóczy Ildikó utazik. Fölpakkol, vállára veszi, nekibuzdul, belefárad és felvidul, remél és bealkonyul, rácsudálkozik és sodródik, miközben járja, járja-járja és lelépi, megcselekszi és elvitatja, élvezi és szenved a közös magányt, az évente sok tíz- és százazrek hasonló útkeresését. Az Utat. Utat, mely -től -ig vezet, de nem lényege a mérföldszámlálás, hanem főbb tartalma az útra lépés, az útjárás, iránykeresés, érzékvilág és értéksodródás átélése, miközben a kimerülés, túlelrőltesés, fájdalom és élmény, remény és éntanulás tartja talpon inkább. Kizökkenés az addigiból, átélés a másban, megtérés a máshovába – ami ugyanaz, de alapjában mégis újjá, ráébresztővé vált mivoltában is többé sűrűsödik az időközben. S hogyan keletkezik az élménynapló, ha sorai közt és szabott tempójában az önmegadó fáradtság honol inkább, s nem a résztvevő párhuzamos jegyzeteinek formálódása? Kinek élménye, s minek élménynaplója ez a kortárs „Út és Erény könyve”, a reménybe vetett reménytelenség, a fájdalomba fásult felelősség, az érintések fura mediterrán vihara?

S mi fontosabb: ha erény, vagy ha teljesítmény övezi a vonulást? Ha elhatározta, eldöntötte, elindult... No meg mire tartozik ez? Mert megpróbálta, végigrota, kiteljesítette, Övé is marad mindétig? Vagy inkább készletessé áll össze, a moccsatlan jelen helyettünk bejárt spanyol falusi tájainak uralása a készletesség győzelmévé magasztosul? S ilyenkor ki kit járát, ki kényszerít vagy vonz együttmaradásra, miért és kinek állít elébe kont-

rasztot, a reménytelen mégis remélhető teljesítését kinek mesélheti el hitelesen? Egyáltalán, hogyan áll össze mindez olyan érdekeltségé, melyre bármely kiadó felelősséggel mond vállalhatóságot, megjeleníteni, s hittel hiszi, hogy a Szerző narratívája piacképessé izmosodik...²²⁷

Mi kell egy Camino-könyvhöz, mely se regény, se napló, sem esszé, sem útirajz? Van-e szabálya, ideája? Turóczy Ildikóé memoár is, kalandbeszéd is, filozofikus vagy szakrális rögtönzés is. Pedig nem akar filozofizálni. Mégis teszi, lépésről lépésre, hegyen át, völgybe le, esőben és hősodorban. Rövid mondatokban, szinte mondat-lépésekben. Áthat, bevon, megérint, társsá tesz. Monológ – miközben magányát látod; társbeszéd – miközben pár perces/órás érintések tehetik ki csupán az együttlét ígérét. Nem akar szakrális lenni, fohásztól fohászig, jeltől sugallatig lépegetni – miközben végig ezt teszi. Nem is próbál közbeszéd lenni, holott magánbeszéde is megosztott, a kimondásra ítélt érzület is sokszorozódik. Egyedül tér nyugovóra, de közös feladatra ébred...

Mi kell egy útirajzhoz? Emlék-térkép, tájfotó, faluhangulatok és kisvárosi kávézók impressziója, havas hegygerinc vagy zárva templomok zordsága? Írás kell, közben és legott, vagy emlékállapot kell, átható, hihető? Bizonyosság, hogy ott jártál? Ki kétli? Hogy megérintetted? Adódott. Hogy kerested? Ráéltél. Nehéz volt? Meg könnyű is, ha engedted. Az útirajz részint az út rajzolata, térképre róva, hóhullásban vagy sáros-füves réten, magányosan vagy kaptató hegymenetben csoportosan, részint a lépés-élmény üzenete, lábfejűsokkal, bokadagadással, izomgörcsökkel, lazítókenőccsel... „Az első lépések kemény fájdalmát megszoktam. Így lehet megszokni a fájdalmat. Együtt élni vele, a sorsára hagyni. Eltávolítani, kívülről tekinteni rá.

Szemlélem a lábam. Az enyém, hozzám tartozik. Merev és fáj. Vigyáznom kellene rá, mint mindenre, ami hozzám tartozik. A lábam nem tudja követni a ritmusom. Ezért fáj. Lassítani kellene, megállni, szeretgetni, ápolgatni...” (*A tizenkilencedik nap, azaz fehér vagy fekete*)

²²⁷ Turóczy Ildikó: *Buen Camino – Jó utat!* Publikon Kiadó, Pécs, 2013. 152 oldal

Mi kell egy közérzet-úthoz, mentális távolsághoz, erőpróba-kunsthoz? „Elfogadni az életet, sor-sot, néha nagyon nehéz. A fájdalommal együtt élni is. Valami nagyon egyszerű, filozófiától mentes életgyakorlat kell hozzá. Fűznék egymás után okos gondolatokat, de annyira értelmetlen. Annyira nincs kedvem hozzá. Agyam üresjárata kellemes most. Az okos gondolatok gyarlóvá tesznek néha, az okos tökéletesség hamis álarcát teszik rád. A tökéletes, a hibátlan olyannyira szép, mint amennyire ijesztő. Nézőpont kérdése ez is. Érzőpont kérdése”. (uo.)

Az érzőpont, ebben a Caminóban épp a hibás hibátlanság fókusz. Ott lenni, itt írni. Avagy ott alkotni meg az itt írást...? A jelenlét és távollét szubjektivitása adja az érzőpontot, a közlőt is, az átérző-megértőt is. Messziről, térképre nézve egy menet, útkereső és útvalasztó jelentésséggel. Közelebről, éhséggel és fájjal, hóeséssel vagy hőséggel, kiszolgáltatottan vagy életörömmel – már inkább vállalás, ráérzés, rátalálás. Siker, ha úgy jobban hangzik. A lét sikere, a fájás és éhség után következő – mert megérdemelt – jóközérzetben. De meg kérdés is, talány közérzetében, várakozás is, a remény öntudatában. Az érzőpont hol csak fizikai (ez sem kevés, ha fáj is), hol pedig morális, mentális, szakrális. Pont – ahol érzés, felt – ahol otthon volnál, táj – ahol nem vagy honos, sodrás – amelyben föloldod Magad. Nagy M-mel, minek értelme nem a távolságban, hanem az ottlétben, lényege nem az önzésben, hanem az Én-zésben van. Énkeresés? Én-találás? Avagy Út és Remény könyve, a la Tao...

Érzés... Érezlek, érzés... Lépeget a kötet.

„... Igazi írói vénára, igazi írói szemre valló munka, a legapróbb részletekre is kitérő, alapos megfigyelő, és – mondjuk ki, született prózaíró könyve a Buen Camino!” – írja Fekete Vince a kötet hátoldali ajánlója végén. Túlzás talán..., asztalom sarkán toporog még Boris Vian, Spiró, Závada, Rushdie, Eco, Parti Nagy kötet, olvasásra várva... – Hozzájuk sorolnám, Melléjük ültetném Turóczi Ildikót is? Berzenkedem. De sodor a Camino, vasúton Szegedtől Pestig, meg még egy esti olvasásban végigjártam Ildikóval a harminc napot, sokszáz kilométert, sokezer észlelményt, sokszáz érzületet. Akkor most „igazi írói” mi is lehet? Talán a futó megfigyelések, apró helyzetrajzok, néhány jelzőbe illesztett tájélmény vagy emberi mondat, gesztus, ölelés, érintés...? Vagy maga a küzdés, a „Camino, Út, Élet” hármasa?

Az út és élet könyve, lapozása, olvasata(i) – a Camino legfőbb sajátossága. Lehet ezt küzdés, lehet őszinteség nélkül járni és elbeszélni? Nemigen. Akkor hát ez szinte „adott”, s a hozzáadott kincs épp az olvasat, az emberi lépték, az esendőség, a végigjárt vállalás. Nagy Irodalom-e mindez, vagy csak kisközösségi? Honnan is tudnánk, a nagysághoz ha tömeg és befogadás tartozik, a Caminót tömegnyien járnak, s elvben ugyanennyi lehet olvasója is, ha nem sokszorososa. De ami lényegesebb, lelkibb és súlyosabb: nincs szüksége meg- vagy visszaerősítésre. Mondja, amit lehet, érint, hol tud, megindít és rá-cáfol, elborít és talányba invitál... Vele vagy, végig, úticélra s tovább. Amit narratívába fon, az meg nem kér jóváhagyást, csak némi elfogadást, szolidaritást, beleérzést. Ennyi pedig elég egy olvasmánytól, elég egy közlésben, mely, ha napló, akkor nyilvános, ha látvány, akkor szuverén, ha példa, akkor közös, s ha fohász, akkor mindenkiért szól, saját hangon, cirógató vagy beavató stílusban, invitálón. Nem is mondta, hogy „nagy irodalom” lenne, nem is ígérte, hogy erre törne.

S mégis, helyenként elkap, megcsíp, elámít, vagy csak ringat, menettempóban, válaszként a „kiért szól a derű?” álkérdésére. Önnönmagáért, önmagunknak szól, meg értünk is, közösen halljuk, közösségien reflektálunk rá.

Könyv, mely kell, tisztító derűvel, erdei suhogással, friss patakvízzel, zarándokszállással. Könyv, mely közelebb hoz. Hozza Azt, Őket, Mindannyiunkat, hozza a Lét derűjét, a túlélés válaszát, a hitben való derűt éppúgy, mint a derűben lakozó hitet. Magabízást, remény nélkül is, programosan is. Mint másik könyvében, Turóczi Ildikó itt is a tenni, fölfedni, megfigyelni, megérteni, bízni, hinni sodrásával vonul végig. Ahogyan önkéntes orvos Kamerunban, önkéntes vándor a Caminón is, s a nehezebb hátizsákkal, súlyosabb teherrel, miképp másutt is, máskor is a cipekedéssel kibékült énjét mutatva.

„Igazi” irodalom...? Nem kérdése. Ne legyen kérdésünk. Emberi, s ettől igazi. Jó utakat, Ildikó...!

AFRIKA MAGYARORSZÁGON – KUTATVA ÉS BEMUTATVA

Az Afrikai-Magyar Egyesület elektronikus szakmai könyvtára, amely non-profit civil szervezet, oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára létrehozott egy elektronikus adattári szolgáltatást. A szolgáltatás célja kettős: mindenekelőtt sokoldalú és gazdag ismeretanyaggal elősegíti a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve teljes dimenziójában segít feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet a kezdetektől napjainkig. A rendezést, gondozást és feltöltést vállalta: Biernaczký Szilárd – B. Wallner Erika.

Az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz, illetve feltételekhez kötött. A weboldal még fejlesztés alatt áll, jelen állapota itt tekinthető meg: <http://www.afrikatudastar.hu/index.php/magyar-afrika-tudas-tar>

A dokumentumok letölthető formátumban elérhetők, a pdf-fájlok első oldalain a származási hely dokumentációja olvasható. Kereshetők (angol és magyar nyelven) nevek (pl. Tarrósy István, Búr Gábor, Régi Tamás, Sárkány Mihály, Vajda László, Torday Emil, Rédei Márta, Thirring Gusztáv, Guman István, Biernaczký János, Magyar László, Frobenius, Jankó János, Füssi Nagy Géza, Almásy László, Aradi Éva munkássága), tájegység vagy térség, ország vagy régió (Kongó, Szenegál, nyugat-afrikai építészet, Maghreb-térség kultúrája, stb), vagy fogalomkörök (békefenntartó műveletek, nemzetközi migráció, neo-etnologizmus, zsákmányolás, tradicionális csere, halászat, szub-szaharai térség helyzete, arab identitáskeresés, gyarmati sors, világ-gazdasági függés és fejlesztés, afrikai nyelvek és helyi kultúrák, stb.), avagy ismert és újabb forrásmunkák (magyar nyelvű afrikai folyóiratok (*Africana Hungarica*, *Afrikanisztikai Hírek*), Fejlődés-tanulmányok sorozata, stb.), avagy összegző áttekintések (*A magyar afrikanisztikai tudománytörténet kronológiája*; *A szájhagyományozott történelem kutatása*, stb.).

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS, ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK-, DOKUMENTUM- és ADAT-TÁR.

Az adatbázis magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus

könyvtára.

Szerkesztő Bizottság/Editorial Committee

Elnök/Chairman:

BALOGH Sándor

Felelős szerkesztő/Editor:

BIERNACZKY Szilárd

Társ-szerkesztők/Co-Editors:

BALÁZS Judit,

BÚR Gábor,

TARRÓSY István

Technikai szerkesztő/Assistant Editor:

B. WALLNER Erika

Afrika Kutatóközpont /PTE

<http://www.africa.pte.hu/>

Afrika a 21. században gazdasági, politikai, szociális értelemben felértékelődőben van. Az eddig (főként a globális média által) közvetített főként sztereotip képhez képest a kontinens számos lehetőséget kínál a vele együttműködő partnerek számára (partnerségről szól többek között az Európai Unió Afrika-stratégiája is). Természetesen a realitás azt a képet vázolja, amelyben a kontinensről Európába, ezáltal Magyarországra is hatást gyakorló migráció eddig ismeretlen kihívások elé állít bennünket. Ezek a kihívások természetüknél fogva egyrészt kizárják az egyetlen állam által kínált megoldást, azaz szükséges az államok és az egyéb típusú szereplők közötti szoros együttműködés, mind szociális, egészségügyi, kulturális, illetve mind gazdasági és politikai vonalakon, másrészt csakis akkor vezethet eredményre, ha lehetővé teszi a különböző tudományos területek és diszciplínák közötti összhangot és kooperációt.

Szakmai szempontból a Kutatóközpont célja, hogy legyen hazánkban olyan kutatási potenciál, s ennek kifejlesztésével párhuzamosan olyan szakemberképzés, amely képes kinevelni olyan személyeket, akik értik és ismerik Afrika problémáit, egyben lehetőségeit. Ezáltal gazdagíthatják a magyar tudományos teljesítmények sorát e vonatkozásban is. Ehhez a Központ, valamint az általa tervezett BA minor szak, valamint a természetes együttműködés

a PTE BTK Történettudományi Intézet „Kapcsolódó kontinensek” elnevezésű akkreditált mesterszakkal, továbbá az ELTE Afrikanisztika mesterszakkal megfelelő háttérrel adhat.

A mai Afrika és az afrikai politikai-gazdasági viszonyok és átalakulások megértéséhez sokoldalú, diszciplínák közötti társadalomtudományi ismeretekre és tudásokra van szükség (mind inter-, mind multidiszciplináris tudásra). Ezt figyelembe véve a Kutatóközpont a PTE valamennyi, Afrikával foglalkozó munkatársát, oktatói, kutatási egységét bevonja a munkába.

A tervezett Kutatóközpont elősegíti a legfrissebb kutatási eredmények elterjesztését a tágabb értelemben vett közép-európai régió vonatkozó kül-, gazdaság- és biztonságpolitikáinak, fejlesztési politikáinak megalkotási folyamatában. Összekapcsolja a felsőoktatást a munka világával, szem előtt tartva az eredmények hasznosíthatóságát. A felsőoktatás oldaláról új forrásokat aknáz ki, elsősorban a nemzetközi kutatási források elnyerésével.

A Központ jelentőséggel bír a magyar felsőoktatásban, hiszen az első ilyen jellegű kutatási centrum. A PTE életében továbbá fontos, hogy hozzá-

járul a Globális Dél teljesebb körű kutatásához – a PTE Ibero-Amerika Központ, a PTE TTK Földrajzi Intézet Ázsia Központ, a PTE Kelet-Mediterrán és Balán Tanulmányok Központja, valamint a PTE ÁJK Európa Központ tevékenységét kiegészítve, azokkal universitas szinten együttműködve. Így válhat teljessé az Észak-Dél reláció és a fejlődő világ kutatása, mindez az országban a PTE-n valósulhat meg ilyen összetetten. Amennyiben a PTE a közeljövőben nemzetközi kapcsolatok szakot kíván indítani, e körrel teljes lefedettséget képes adni, ezáltal az országban unikális tanulmányi programot tud kínálni.

Már létező és folyamatosan bővülő nemzetközi kapcsolataink további építésével, összehasonlító vizsgálatokkal, új metodológiák elsajátítását célzó tréningekkel, szakmai konferenciákkal, kiállításokkal, szellemi műhelyekkel (workshopokkal) az a végső célunk, hogy Magyarország és a tágabb összefüggésben Kelet-Közép-Európa meghatározó szereplőjévé váljunk az Afrika-kutatás és az afrikanisztika terén.

(A.G.A.)

SZERZŐINK

Farkas Zoltán (Sály, 1952): szociológus, a Miskolci Egyetem Szociológiai Intézetének habilitált egyetemi docense, a Szociológiai Intézet Tanszék vezetője; fő kutatási területe a szociológiai társadalomelmélet.

A.Gergely András (Budapest, 1952): az MTA TK PTI tudományos főmunkatársa, a Pécsi Tudományegyetem, az ELTE Társadalomtudományi Kar és a Zsigmond Király Főiskola oktatója, kutatásai az etnikai-regionális problémákról, a politikai antropológia és a városantropológia nézőpontjának alkalmazásával a kortárs kisebbségkutatások témakörében formálódnak.

Kabai Imre Zoltán (Várpalota, 1954): főiskolai tanár, matematikus-szociológus, a Zsigmond Király Főiskola Társadalomtudományi Kutatóközpontjának (ZSKF TKK) vezetője.

Kapitány Ágnes (Szentgotthárd, 1953): szociológus, egyetemi oktató (ELTE kulturális antropológia szak), az Iparművészeti Egyetem tanára, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa. Tanulmányai, könyvei a szimbólumkutatás, a nemzeti jelképek, a tárgyak és épületek arculatának változásairól, a politikai pártjelképek, a mentális örökség kutatási tapasztalatainak bemutatásáról szólnak.

Kapitány Gábor (Budapest, 1948): szociológus, egyetemi oktató (ELTE kulturális antropológia szak), az Iparművészeti Egyetem tanára, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa. Tanulmányai, könyvei a szimbólumkutatás, a nemzeti jelképek, a tárgyak és épületek arculatának változásairól, a politikai pártjelképek, a mentális örökség kutatási tapasztalatainak bemutatásáról szólnak.

Katona Betti (Budapest, 1977): az ELTE kulturális antropológia szakos hallgatója. 1996-tól tíz évig fényképezte szisztematikusan Budapestet, a klasszikus fekete-fehér városfotó hagyományából kiindulva. Képeiben az utcán megjelenő intimitás, személyesség, nyilvános és privát szférák találkozásának kérdéseire keresi a választ. Fotóalbuma, *Száz accord* címmel 2008-ban jelent meg az Exposed Books kiadásában.

Kovács Klára (Beregszász, 1987): doktorandusz, a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Doktori Program hallgatója. Kutatásaiban a sport és egészségmagatartást vizsgálja, illetve a szubjektív jóllét kapcsolatrendszerét elemzi partiumi hallgatók körében.

N.Szabó József (Nagybörzsöny, 1949): történész, politológus, egyetemi tanár. Fő témaköre a magyar értelmiségtörténet. nszaboj@zeus.nyf.hu

Pataki Gyöngyvér (Budapest, 1979) doktorandusz, a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Doktori Program hallgatója. Fő kutatási területe a közéleti magatartásminták feltárása a debreceni felsőoktatási kollégista hallgatók körében.

T. Kiss Tamás (Jászberény, 1949) Ph.D: ny. főiskolai tanár, a KÉK rovatvezetője. Kutatási területe: a kultúra elméleti és gyakorlati kérdései, különös tekintettel a személyközi, a közösségi és a tágabb társadalmi formációkra. Számos könyve és tanulmánya jelent meg idegen nyelven is.

Tibori Tímea (Békéscsaba, 1950): szociológus, lapunk főszerkesztője.

Lai Yun-Hsin, koreai művész egy antropomorf kereszt alakú negatív formát mélyít egy fatörzsbe (első kép), amelynek hátoldalát önarcképével díszíti. Az így kapott oszlopot egy kőtalapzatra állítva, totemhez, korpuszhoz vagy kopjafához hasonló vertikális helyzetbe hozza, majd a negatív formát saját testméreteihez finomítja (második kép). A mű elkészültekor testével egészíti ki a művét (harmadik kép). Csintalan Henrietta, az alkotótelep egy későbbi vendége ismeretlenül és a koreaitól függetlenül megtalálja a fatörzsből kivájt fadarabkákat és forgácsot, megismeri, honnan valók a fadarabok, és ezek